

ALEKSANDAR TIŠMA - UPOTREBA ČOVEKA

Gospođičin dnevnik je omanja duguljasta sveska s tvrdim koricama čija hrapava crvena presvlaka podražava zmijsku kožu i u gornjem desnom uglu nosi zlatnim slovima utisnuti natpis "Poesie". Jedan je to od onih spomenara što se poklanjaju devojkicama da bi u njih skupile prigodne zapise svojih najbližih; ali u malom gradu, kakav je Novi Sad uoči drugog svetskog rata, ovo je jedina donekle ukusna i privlačna, jedina intimna vrsta beležnice do koje se za novac može doći. U ovo se uverava i Ana Drentvenšek, koju učenici zovu Gospođica, ušavši jednog proletnjeg dana u papirnicu "Nahauer i sin", na Glavnoj ulici, gde redovno nabavlja potrebe ove vrste, zato što je najveća, najbolje snabdevena i uz to pripada Nemcu, čime njoj, Nemici, uliva poverenje i čini zadovoljstvo. Ona dakle otvara staklena vrata s masivnom, gvozdenom, u obliku opuštenog lista paprati izrezanom kvakom, između dvaju izloga u kojima su skladno i pregledno raspoređene poslovne knjige, sveske, nalivpera, olovke, rezači i po jedna pisaća mašina (Adler i Underwood); ulazi u uzanu, dugu, kao apoteka svečano polutamnu prostoriju, koja miriše na drvo i lepak, obiđe jednog dežmekastog kupca koji zamišljeno premeće na tezgi krute fascikle što ih pred njega spušta, stojeći na merdevinama u crnom zaštitnom ogrtaču, mršav i dugonog kalfa kao šafran žute kose, da bi se zaustavila pred drugim, znatno starijim kalfom s naočarima u okvirima od srebrne žice, s lukavim, mirnim osmehom na tankim, kratkim usnama. "Šta izvolite?" kaže ovaj, jedva rastvarajući usne ali razgovetno, dok mu se vrhovi prstiju spajaju nad trbuščićem koji zateže isti onakav zaštitni ogrtač od crnog klota kakav ima kalfa s kosom boje šafrana; odnosno "Sie wünschen?", jer već zna da je ona Nemica i osvedočio se da voli biti oslovljena tako, na svom jeziku, što nije slučaj sa svima, ne u Novom Sadu tridesetih godina kada se, pojavom prvih izbeglica i prvih uniformi Kulturbunda, već oseća dah rata, obračuna. Tada ona stidljivo, jer joj je želja potajna, podiže glavu osenčenu šeširom sa širokim obodom, pruža kažiprst u crnoj glase rukavici da pokaže ka gornjim policama više prodavčeve glave koje je bojažljivo već preletela sivim očima, i odgovara: "Jednu svesku, ali s lepom hartijom". On se pokloni, s izrazom razumevanja, kog zapravo nema, koje je široko kao i oznaka traženog predmeta, jer tako zahteva njegov poziv, njegovo iskustvo, jer se upravo takvim, sveznajućim izrazom zadobija poverenje gospođa koje ovako neodređeno, ispomažući se kolebljivim pokretom traže robu koja im je potrebna, i okrenuvši se, prišavši rafovima i izvivši se gipko, počne spretnim prstima uvis pružene ruke da vadi i drugoj dodaje i ovom na tezgju slaže dve, tri, sedam, osam različitih svezaka i sveščica, s mekim i tvrdim povezom, tankih i debelih, pa pošto se, dobjući prstom srednjakom po dnu police, preslišao da je izložio ceo izbor, okrene se da ih rasporedi po tezgi, otvarajući poneku i puštajući kroz prste njene listove, kao što prodavac cipela savijajući im lub i đon pokazuje kako su meke i lake. Gospođica međutim brzo klizne pogledom preko sivih i zaštitno-maslinastih korica, preko u kocke i linije izdvojenih listova, i posegne za sveskom preko čijeg je gornjeg ugla zlatnim slovima utisnuto "Poesie". Podigne je i rastvori; njeni kruti, žučkasti listovi od delovodničke hartije zakrckaju padajući jedan preko drugog. "Šta staje ova?" I pošto prodavac saopšti cenu, spušta svesku na tezgju. "Uzeću je". Kopa po torbici i plaća, dok on poletno uvija svesku u

belu, tanku svilenu hartiju. Stavlja svesku u torbicu i nosi je kući. Onda svečano razmota hartiju, okreće svesku, lista njene žućkaste, čvrste stranice, vraća se prvoj, seda za sto i, umočivši pero u mastilo, ispisuje prisećajući se datuma: "4. maj 1935" i ispod toga "S pomoću Božjom", razume se nemački. Sveska je postala dnevnik; ona se postepeno puni rečima kojima Gospođica pokušava da uobliči i osmisli sve ono što se s njom značajno zbiva. Dok jednog dana, 1. novembra 1940. ne napiše reči "Nova bolest", kao što je već mnogo puta činila, ali kako više nikad neće činiti, jer će ovaj nasrtaj na njeno telo prevazići moći praćenja razumom. Poći će lekarima; legaće na niske otomane prekrivene belom mušmom i, s očima prikovanim za tavanicu, odolevati bolnim i stidnim istraživanjima znalačkih prstiju. U laboratoriji doktora Korkhamera vadiće joj iz vene i prsta krv, uzeti u čašu mokraće; dobiće nalaze i s njima dospeti u sanatorijum doktora Boranovića, hirurga u to vreme na vrhuncu umeća, zdepastog, čvrstog pedesetogodišnjaka, koji će je poučiti da ima upalu žuči s kamenom i odmah joj predložiti dan operacije. "Odgovara?" podići će na nju, s kalendara koji je sebi primakao na stolu, sitne sivo-zelene, u salo urasle oči. Ona će se zaprepastiti zbog kratkoće roka, tražiće vremena za odlučivanje. Ali: "Znate šta", reći će joj on uz nakriv sažaljiv osmeh, "ako budete razmišljali, ja vas možda uopšte neću primiti u moj sanatorijum, jer mi je stalo da kod mene svaka operacija uspe." Uцена će, kao grom, delovati; Gospođica će poći kući da pakuje stvari, kao pred putovanje. Spavaćice, više čistih gaćica, prsluče. Nešto toplo u čemu se može ležati s jorganom povučenim pod pazuha, otkrivenih ruku, kao što je nedavno videla u jednoj poseti bolesnici. Ali šta? Džemper? Nema prikladan nijedan, svi su tamni, radni, pa juri u grad, između časova, na kojima se ujedno oprašta za neodređeno vreme od učenika, da kupi to nekakvo toplo a ipak nežno parče odeće. Svugde joj nude grubo tkanje, drečave boje. Pada s nogu obigravajući radnje dok konačno ne pronalazi tu liseuse, kako saznaje da se stvar zove, u prodavnici "Dama" od ljubazne vlasnice gospođe Ekmedžić, kojoj se poverava do kraja. To je svetloljubičasti vuneni kaputić, tanak, bez kopčanja, sa širokim a malo i prekratkim rukavima, koji joj se, kad proba kod kuće, sami povuku do lakata: ali sad ima, ipak, poslednje što joj je nedostajalo. Uto se već spušta veče, dođe joj hladno u njenoj sobici, pod igličavom svetlošću sijalice koja nemilosrdno razotkriva, upravo razara njene beživotne stvari bačene na krevet, spremljene za spuštanje u torbu, kao u raku. Spavaćica, ružičasta, pa malo tamnija liseuse, gaćice ružičaste i bele, belo prsluče na kom je maločas učvrstila dugme koje je već davno bilo labavo. Sve će to stati u putnu tašnu s ručkama; kad je ko bude video, na putu za sanatorijum, pomisliće da je krenula u kupovinu (možda na pijacu, koja je uz put). A dnevnik? Pogled joj leti prema ormanu, gde ga drži na samom dnu, u senci obešenih haljina i napuštenog prolešnjeg kaputa. Otvori orman i skloni skute haljina, knjižica se zacrveni, ona se maši da je podigne i priključi kao nepredviđenu dragocenost onom što je nužno. Međutim, hoće li želeći i moći išta upisati u dnevnik, pred očima lekara i časnih sestara? Ako pak svesku bude samo krila, recimo pod jastukom, možda će je neko otkriti, u času njene nepažnje, ili dok bude na operacionom stolu, pa će iz nje čitati nepozvani. Ona ustrepti, kao zatečena gola. A šta ako ...? Dršćući, zamišlja da je umrla, a dnevnik ostaje izložen ma kome. No, ako ga ostavi na dnu ormara, ko će ga tu naći? Šimokovićka, kojoj namerava da ostavi ključ od sobe, ili sestra, pošto dođe, obaveštena

telegramom? (A i o sestri je u njemu pisala nepovoljno!) Bilo koje da se desi, bilo bi užasno. Ali i neizbežno, pošto dnevnik više ne bi mogla braniti, skrivati. I sad vidi sebe kako leži mrtva, daleko od ove sobe, vrlo daleko, samotno, leži nepomična i obezbojena, ne znajući ništa, a ovde stoji njen dnevnik, njena tajna - to je toliko nesnosno da se ona sagne i zgrabi svesku, privije je na grudi i baci se na nju, na krevet, zaplakavši. Prvi put istinski shvata da će možda umreti, i šta to znači: potpunu samoću, potpunu prepuštenost, potpuno neznanje, nemoć da za sebe bilo šta učini. Plače dugo, duboko u več, sama u svojoj sobi, gde se gvozdена pećkica davno ohladila. Zna da joj to škodi, ali ne može drukčije nego da plače i plače, sve dok se, oko ponoći, iznurena, ne zavuče, u haljini, pod perinu i ne zaspi, da bi je još i u snu potresali iskidani jecaji-uzdasi. Ujutru mora brzo da založi, da se opere, obuče, da raspodeli komšinicama dužnosti koje će sama propustiti, da se s njima pozdravi, spakuje se i pođe. O dnevniku odluka još uvek nije doneta. Da ga brzo spali, na toj nagloj jutarnjoj vatri, pre no što je bude ugasila sipajući na nju vode, kao što namerava? Od tog čina sujeverno se usteže, čini joj se da bi njime prizvala smrt: evo me, dođi, ničeg više nemam. Onda pomišlja da u svesku nešto upiše, pod današnjim datumom, nešto pribrano, obaveštenje o svom odlasku, da malo otupi ranije razneženosti koje je suviše otkrivaju, bar kako ih pamti. Ali, strah ju je da bi se ponovo rasplakala, pa više ne bi smogla snage da krene (a možda bi to i bilo bolje, pomišlja), i tako, jer više ni vremena nema za dvoumljenje, odlazi iz stana nerešene brige, osvrćući se, javljajući se još jednom Šimokovićki, koja, zatečena za koritom punim nakvašenog rublja, ovlaš briše ruke o rub kecelje da se rukuje, pa se Gospođici čini da je već zaboravljena. To, međutim, nije tako, jer za siromaški kraj u kome stanuje, čija pažnja ne doseže do opštih zbivanja, njen odlazak predstavlja događaj, o kom se vest širi kao kolut na vodi, pa ubrzo stiže i do učeničke matere Slavice Božić. Ova nastavlja i sama da se raspituje; saznaje da je operacija nad Gospođicom izvršena, da ju je obavio sam doktor Boranović, te da se Gospođica u propisano vreme probudila, što znači da je operacija uspeła. U njoj se budi častoljubiva misao da se ovim povodom, kad već inače zaostaje za uglednijim učeničkim roditeljima, istakne ako ne položajem i bogatstvom a ono pažnjom; vadi iz ormara sinovljevo praznično odelo da ga očetka, pegla njegovu belu košulju, bele čarape, i predviđa kupovinu velikog-velikog buketa koji će te krasote upotpuniti, od cveća kog u ovo doba godine ima, videla je onomad na pijaci, narcisa i jesenjih ruža. Milinko, upitan za saglasnost, daje je poslušno, kao uvek. U školi on se poverava Sredoju Lazukiću, a uveče, na sastanku, svojoj devojci Veri Kroner. Ovo dvoje ne prećute stvar kod svojih kuća, tamo se korak prihvata s odobravanjem, i onaj zamišljeni buket razgrana se u tri (potpuno jednaka, od samih jesenjih ruža), a Gospođici u belo obojenu bolničku sobu na prvom boju dvospratnog sanatorijuma stiže čitava đaćka delegacija. Ona nju prima, jer nema načina (nema snage) da je odbije, mada se upravo od tog dana (četvrtka) oseća slabo. Rana ju je sinoć bolela, a danas kao da se rastače, trunući, po čitavom telu; obrazi joj gore, grudi pritiska težina, ne jede joj se, samo žedni, ali joj voda ne prija, usne su joj i pošto se napije suve, trpke, nema moći u sebi, ali je raspinje potreba da skoči iz kreveta i odjuri nekamo gde je hladovito i bezbolno. Deca ulaze i okružuju krevet, pa joj se čini da još teže dolazi do vazduha, časna sestra umesto da ih pouči oduševljava se silnim cvećem i trči da pronađe oveći sud; deca grajaju,

traže da im ona kaže kako se oseća, da li je šta boli, kad će ustati, a Gospođica najednom oseća koliko je sve to besmisleno, koliko nestvarno, da će umreti. Sklopi oči i sliku sobne beline očas zameni blesak crvenila ispod uklonjene zavese obešenih haljina, kako ga je nedavno videla. Prene se, otvori oči i vidi kako časna sestra - čiji ulazak nije primetila, što znači da je bila van svesti - maše deci osvrćući se uplašeno, da izađu. Vidi kako deca gledaju u nju začuđeno, iz daleka, pa digne ruku da im mahne na rastanku. Ali u istom trenutku shvata da se rastaje sa poslednjim ljudskim stvorovima iz svog životnog kruga, da je to poslednja mogućnost da nešto preduzme protiv svoje more, pa vikne, odnosno misli da je viknula, jer joj se sa usana otisne samo šapat. "Vera! dušo! Hodi ovamo!" I devojci koja se vratila s praga, privučena ne tim slabašnim zovom, koji nije razumela, nego njenim napetim, iskolačenim očima, naloži: "Priđi sasvim blizu", te joj šapne na uho (sad hotimično šapuće): "Ako umrem, otidi u moj stan i uzmi iz mog ormana, sa dna, jednu knjižicu, pa je spali." Govor ju je iscrpeo, jedva miče usne, nema pljuvačke da ih ovlaži, i više dahom nego glasom pita: "Hoćš li?" I pošto Vera klimne glavom, ona sklopi oči, pada u duboku vatru, tako da više i ne čuje uzbuđenu strku bolničarki, ne oseća da je razgolićuju, bodu; umire još te noći. Vera ovo saznaje sutradan, od Milinka, prekosutra je sprovod, kome i ona prisustvuje konvencionalno, zajedno sa materom, dakle i nevoljko, motreći sve vreme ko se majci javlja (da li i muškarci, i kako?), a kako se ona ponaša, da li glumi ganutost i tugu kao ostale gospođe (preko puta njih otmeno bleđa i ružna Sredojeva mati), primećuje li se da je drukčija. Napetost je i samu sprečava da bude tužna, ili bar zgranuta saznanjem da je sa tim bićem što ga uz molitvu spuštaju u zemlju pre dva dana razgovarala, doticala mu ruku, primila iz njegovih usta poslednji nalog. Nalog joj je međutim stalno na umu, i čim zemlja prekrije kovčeg i ispupči se u humku, napušta mater, rekavši suvo da ima posla u gradu, pa se upućuje u pravcu ulice Stevana Sremca, više da o njemu porazmisli na licu mesta nego da ga odmah i izvrši. Ali kad je već stigla pred kuću sa Gospođičinim stanom, ne preostaje joj drugo nego da ide do kraja. Mora doduše sačekati Šimokovićku, koja je takođe bila na ukopu, a treba joj dvostruko vremena dok sa kumom, ruku pod ruku, i zastajkujući da razmenjaju zapažanja (pop je molitvu smandrljao, sestra nije doputovala), stigne kući. Ona se Veri ubrađuje, jer njen dolazak produžuje doživljaj, i rado joj, radoznalo, otvara Gospođičinu sobu. Obe ustuknu: hladnije je u njoj nego na dvorištu. ("A samo nedelju dana nije loženo", iščuđuje se Šimokovićka.) Pale svetlu; jer je unutra mrak, i Vera odmah prilazi ormanu pa ga otvori, pretvarajući se da je to već mnogo puta činila i da to što traži već napamet zna gde je, no zbilja odmah ugleda na dnu ormana jednu crveno ukoričenu svesku. Uzme je, ovlaš otvori, načini usnama i očima pokret koji treba da ubedi u bliskost i vlasničko pravo na predmet, nasmeši se i već izlazi, pokraj Šimokovićke, koja isuviše poštuje pisane stvari a da bi išta posumnjala. Nijedna više ne progovori ni reč, rastaju se, ali se Vera oseća kao kradljivica. Taj utisak je prati i kad je svesku već unela u svoju kuću i, uveče u krevetu, krišom pročitala. Za to nije bila ovlašćena, zna, a ipak nije mogla ni da je spali nepročitanu. Sad je pak poznavanje njenog sadržaja sprečava da je spali. Ima osećanje da je u toj svesci sadržan čitav jedan čovek, i to čovek njoj dotad nepoznat, na sasvim drugi način poznat, i da bi njeno uništenje značilo i uništenje mogućnosti da se on, docnije, kad iznenađenje otupi, možda jasnije

sagleda. Tek sad se na nju obrušava strah, koji je na sahrani izostao: zar tako, lako i ovlaš, iščezava, neupoznat, sadržaj čitavog jednog dugog života? (Njezinom uzrastu on se čini veoma dug: četrdeset i nekoliko godina!)

Saopštava svoju neodlučnost Milinku, no on, pobornik ispravnosti, savetuje joj da obećanje verno ispuni. Pa ipak to ne može. Pronalazi srednje rešenje: da svesku više ne čita, već da je skloni s očiju do neke kasnije, zrelije odluke. Tražeći za nju sklonište, pogled joj najpre krene ormanu, pa odmah ustukne, gotovo sujeverno, pred tako upadljivim ponavljanjem. Ne, biće čak skrovitije ako svesku stavi u svoj plakar za knjige, u koji nikad niko ne zaviruje; evo joj i nalazi pravo mesto, između dvaju udžbenika, engleskog i matematike iz nižih razreda, koji tu čame odloženi, nikom više potrebni. Ali pre nego što svesku ostavi, tako reći pokopa umesto obećanog spaljivanja, pomišlja da svom rešenju, koje oseća kao vrstu odricanja i izdaje u isti mah, mora ipak dati i neko spoljno, pametljivo obeležje. Seda za sto, otvara svesku i u nastavku Gospođičinih, odlučnim kosim crtama unetih ispovednih pribeležaka, na prvoj sledećoj praznoj strani ispisuje svojim okruglim rukopisom, sažeto i stvarno, kao nadgrobni natpis: "Ana Drentvenšek, umrla 19. decembra 1940. posle operacije žuč". Upravo ovaj zapis podstaći će Sredoja Lazukića da svesku uzme sebi pošto na nju bude slučajno naišao četiri godine docnije kao vojnik narodno-oslobodilačke vojske. On će prethodno u koloni promaći ulicama grada - nekad svoga - ispod slavluka s pozdravom oslobodiocima, to jest i njemu, primiće na obraze poljupce nekih lepih jedrih devojaka koje će se na vojnike ustremiti s trotoara zasipajući ih cvećem, da bi odmah zatim zaostale i iščezle; utopiće se u mnoštvo na Glavnom trgu da sasluša govor nepoznatog oficira s trorogom kapom španskog borca; uveče će se smestiti u kasarni a zatim učestvovati na igranci, pokušavajući da osvoji bolničarku Valeriju, Slavonku, dok je njena prijateljica ne bude odvukla u susednu manju sobu gde se vesele oficiri na čelu s komandantom brigade, kog će još videti, dok su se vrata odškrinula, kako igra, vitlajući rukama, na stolu zastrtom belim čaršavom. Imaće osećanje da po nečem njegovom gaze nepozvani ljudi, među koje doduše i sam spada, i to osećanje neće ga napustiti ni sutradan dok, čekajući pokret dalje za front, bude obilazio novosadske ulice. Svuda prljavština i palež, slavljeničko šarenilo i galama. Krenuće svojoj nekadašnjoj kući, uz unutrašnji otpor, kao na groblje; osmotriće je sa ugla, samotnu kao kulu, s kupolom na vrhu do koje je njegovom ocu, dok ju je gradio, bilo veoma stalo. Zazvoniće, i po olakšanju što preda nj izlazi nepoznata mlada žena s detetom u naručju (ponetim, kako mu se čini, radi zaštite) shvatiće koliko se plašio da bi u domu, na legalu, mogao zateći nekog od starih komšija, koji zna kako su mu majku odavde izveli i streljali, pa je možda čak sukriovac. Ovoj neznanjoj ženi lako će odati ko je i prirodno će prihvatiti njen strašljivi poziv da uđe i osvrne se; obiće će sobe kao da vrši smotru, okrznuvši pogledom tuđe stvari koje sasvim menjaju i prostor što je nekad bio njegov, proći će i kroz baštu, ogoljenu sve do tri bora koje je otac zasadio u ime sinova, pa će se okrenuti i otići. Ali ovo zakoračenje u prošlost povući će ga dalje u njene lepljive gvalje i on će, mesto nazad u kasarnu, ili na trg da se zabavi, obiće druga znana mesta redom kako mu budu padala uz put i na pamet, poslastičarnicu "Labud", park, Sabornu crkvu, gimnaziju; svratiće do Milinka Božića i od njegove matere saznati da mu je nekadašnji školski drug takođe odskora vojnik, virnuće u prozore bivšeg Gospođičinog stana, a konačno će

dospeti i do kuće Vere Kroner. Kako pre rata u toj kući nije nijednom bio (mada je to i te kako želeo), zastaće pred kapijom neodlučno, ali prizor nereda u dvorištu i razjapljenih ulaznih vrata uveriće ga da je to napuštena kuća u koju može slobodno ući. Razbacan ogoljen nameštaj, izgaženi nezastrti podovi, razbijeno posuđe. Proći će kroz taj lom tupo kao što je prolazio ulicama, tražeći po nagonu sobu gde je nekad Vera boravila, i odmah će je poznati, mada nikad viđenu, po belom nameštaju i jednom komadiću bele zavese što se vijori zakačen za kvaku otvorenog prozora, kao zastavica poraženoga. Otvoriće orman, uveriće se da je prazan, opljačkan. Izvući će dve fiokice, takođe prazne. Pogled će mu zapeti za ormančić ugrađen povišoko u zid, s raskriljenim belim vratašcima iza kojih će nazreti, poređane u policama, knjige. Njih naravno niko nije dirao, nasmešiće se podrugljivo. No njega će, kad bude prišao bliže, uzbuditi uzana štampana slova na hrbatima udžbenika, istih koje je nekad i sam s mukom pročitavao, uzeće da ih pretura, razgleda, zapaziće među njima jednu neobičnu, crveno ukoričenu knjižicu, otvoriće je, iznenadiće se kad u njoj nađe rukom pisane nemačke reči, ali njihove crte neće poznati mada će mu se one učiniti odnekud bliske, sve dok u listanju ne bude stigao do poslednje stranice i ugledao druga, drukčija slova, za koja će odmah znati da su Verina. "Ana Drentvenšek, umrla 19. decembra 1940. posle operacije žuči." Cela prošlost će mu se vratiti, stušiti se u njega kao ponornica; staviće svesku pod vojničku bluzu i otrčati s njom u kasarnu. Onde će je pročitati, ali će biti razočaran: Gospođica, koju je znao samouverenu do oporosti, otkriva se najednom raznežena, bespomoćna pred životom. Ipak će zadržati svesku, kao jedinstven predmet izvučen iz požara, a predaće je požaru pet godina docnije, po nagovoru i u saglasnosti sa jedinim licem kome je ona takođe nešto značila. Neće znati da je živ još neko nevidljivo obeležen krugom dnevnikovog postojanja: Milinko Božić, pacijent bolnice za bezimene vojnike u Sauerkammermünde. Bez ruku i nogu, bez očiju, razorenih bubnih opni i glasnih žica, pokriven do vrata ćebetom ispod koga jedna gumena cev vodi do posude na podu. U razmacima vremena, koje on ne može da meri, neko mu prilazi, pušta do njega svežeg vazduha koji mu ponekad hladno oprlji lice, pri čemu se u taj sveži dah umeša i miris tog nekog, miris znoja i sapuna i kože u kom Milinko prepoznaje žensko, neka ruka ga otkrije, skine mu cev sa uda, jedan sunder natopljen mlakom vodom krene mu preko lica, vrata, prsiju i stegna, pa ga dodirnu šake, nekad meke i tople, nekad tvrde i hladnjikave, stegnu ga i zakotrljaju na trbuh, sunder mu pređe preko leđa i stražnjice, i on se već kotrlja nazad, dobija cev na vrh uda i ćebe preko trupa. Sada mu se u usta zaglavljuje neka druga cev, i uskoro on počinje da prima, sisajući, gutljaj po gutljaj umereno tople, slane i slatke ujedno, hrane. Ne može da javi kad mu je hrane dosta, ali ipak ima utisak da neko po nečem to saznaje, jer hrana obično prestane da curi kroz cev pošto u njemu nastupi sitost, i on dobija kroz nju vode. Prestaje sve, do sledeće posete. Tada on opet oseti onaj talas mirisa, koji se lagano razilazi i napušta ga, pa pogađa naknadno kakvoj ženi pripada, krhkoj i crnoj, ili punačkoj, neodređenih boja, kakvu sluti u drugom jednom mirisu. Nekad mu se čini da je žensko koje mu se približilo riđe, i setivši se Vere, urlikne u sebi, oštro i otegnuto. Dalje od tog nečujnog urlika nema kud, jer ništa ne zna: ni gde se nalazi ni kako je ovamo gde se nalazi dospeo, ni šta je to da se on uopšte negde nalazi. Pa tako i povodom dnevnika Ane Drentvenšek, kada se seti da je jednom - a šta je to jednom? - negde - a šta

je to negde? - bio spomenut, na ulici, kada je kretao noge, jer ih je imao, ako ih je stvarno imao, kraj jedne devojke, ako je nje stvarno bilo, koja mu je o dnevniku govorila - mada više ne zna sigurno šta je govor - on onda opet u sebi urlikne, i to je upravo izraz njegovog poimanja toga predmeta.

[b]Obitališta [b] Kuća Lazukićevih, s kubetom, ukopana betonskim stubovima u nepokorni, rastresiti, vetrovima valjani i nošeni pridunavski pesak. Fasada s tri polukružna ispupčenja, u svakom trokrilni prozor prizemlja i, iznad njega, sprata. Sa ulice pletena gvozdena ograda i u njoj kapija koja se priklapa uz zvonak klopot; na dvorišnoj strani terasa s dva u račve raširena stepeništa, koja, levo i desno, vode u baštu s travnjakom i sa tri u trougao razmeštena bora. U vazduhu miris vode i rđe, iznad krova prelet belog galeba, njegov ljudski krik i smeh. Čistoća, suviše zračna, sobe i leti promajne, zimi zagrejane samo oko kaljevih peći, koje se u zoru ishlade. Nov, uglačan, naretko raspoređen nameštaj. Dozivanje iz sobe u sobu, odjeci koji varaju.

Nesporazumi, zamori. Kuća Kronerovih, u starom centru Novog Sada, u kratkoj, maloj, zaptivenoj ulici iza evangelističke crkve, kamo su kanalizacija i vodovod stigli docnije nego u predgrađa. Ozbiljna ravna fasada, nejednako razdeljena širokom, zasvođenom, uvek otvorenom kapijom kroz koju se dopire u asfaltirano kvadratno dvorište s razbacanim buradima, sanducima, parčadima roščića i, zimi, korama pomorandže. Sobe u oba krila velike, zbog uskih prozora pomračne, ispunjene mešavinom davno nabavljenih, već crvotočnih, i novih, skupih stvari, od kojih se ništa ne uklanja, nego sve, jedno uz drugo, gomila. Prostrane, hladne kuhinje, ostave s mnogo praznih boca i tegli, kupatilo u kom peškiri, izvešani gde se prolazi, padaju na pod. Iza dvorišta, izdvojen, s ivičnjakom u visini kolskog trupa kao pregačom oko pojasa, smrknut, prašnjavih, mnogookih prozora magacin, s drvenim odeljkom, kancelarijom. Kuća sa stanom Milinka i Slavice Božić, o boku konjičke kasarne, gde je kolovoz već od tucanika, oivičen jarkovima punim mulja i smeća koje leti zaguši trava, kao starčeve uši dlaka. Zgrada niska, kratka, a u dvorište, kao rak kracima, duboko uvučena sve do posebno nazidanih, daščanih, šupa i zahoda, zajedničkih, ispred povrtnjaka. Rojevi muva, pčela, po krovovima golubovi. Ulaz u stan kroz kuhinju, sa štednjakom sjajnim od šmirglanja, šivaćom mašinom, umivaonikom bojenim belo svake godine. Iza kuhinje soba: rastavljeni bračni kreveti, na sredini sto i stolice uspravnih naslona, orman na kom se zbijeno nižu tegle kompota i paprike s vinjetama godišta ispisanih na nalepnicama. Dve ulice dalje, u omanjoj, prizemnoj kući stan Ane Drentvenšek. Soba i kuhinja. Stari krevet, orman, sto zastrt zelenom čohom i etažer sa knjigama, mahom udžbenicima i rečnicima raspadnutim od upotrebe, ali i ponekim romanom i jednom antologijom nemačkih izreka "Geflügelte Worte". Na zidu pejzaž u ulju, kupljen od slikara, mladića, koji ga je ponudio jedne zime, uramljenog, idući od vrata do vrata. U kuhinji gvozden, napola zarđao štednjak, kredenac, sto i hoklice, električni rešo na kom Gospođica najčešće kuva, na brzinu, bez strpljenja, jer je prostorija hladna. U Beogradu, na drugom spratu gospodstvene četvorospratnice koja izlazi na dve ulice, garsonjera. Nepomično teške stvari, zidni sat sa zvonom, desetak ikona po zidovima, zapušteno, posuknulo od cigaretnog dima. Novosadske i beogradske kafane u prizemljušama čija su, nekad prostrana, dvorišta naknadno načičkana letnjim kuhinjama, šupama, vešernicama, sobama za sastanke, od čijih otpadaka umire trava, korov,

poslednja nekresana voćka. Bolnica u Sauerkammerm?nde na bregu visine 546 metara, s prilaznim asfaltnim putem koji se pred kapijom završava. Visok zid od cigala, iza njega četiri dvospratne kvadratne zgrade, jednake, na jednakim razmacima kao kockarska četvorka; u svakoj po 32 sobe, od kojih jedna lekarska i jedno malo skladište lekova. Pozadi, iza vratanaca u zidu, okruženi stablima do njih iskrčene šume, humke s drvenim krstovima bez natpisa. Logor Osvjencim kod Krakova u Poljskoj. Desetine hektara bodljikavom žicom visoko ograđene ravne zemlje, prekriljene duguljastim, niskim barakama, upravnim zgradama na sprat, čađavim radionicama, belo okrečenom prizemnom javnom kućom, bolnicom, zatvorom s podrumima za mučenje i zidovima za streljanje i vešanje, sve to nadvišeno štrkljastim osmatračnicama i oblim odžakom furune za spaljivanje - krematorijumom.

Gospodičino doseljenje u Novi Sad: stupanje brodolomnika na kopno. Na kopno neslavno: gde su najvaljaniji urođenici oni društveno najniži: taljigaši i zidari nadničari, jer rade previše i za suviše mali novac da bi se mogli predati porocima. Svake subote se okupaju u kuhinji u koritu u koje im je žena nasula vrele vode, presvuku se u čisto, pa idu u krčmu, da se napiju i da po povratku ženu istuku i oplode. Svi ostali nose u sebi otrov nedovoljne pregaženosti: nečemu teže. Čitaju nedeljne ilustracije i priželjkiju da su milioneri, ili inspektori policije, ali zato da bi sebi uredili basnoslovnu javnu kuću ili da bi slično mogli zabraniti drugima. Ovakav pogled na staleže, međutim, nije delila Gospođica, iako je u Novom Sadu živela po jevtinim stanovima, baš u susedstvu čednog radničkog sveta. Ona je poticala iz drugog, drukčijeg kraja, iz vinogorja zagorskoga, s poslednjih obronaka snežnobelih Alpa, iz gradića s brdski čistim ulicama i iz kuće sa zeleno obojenim prozorskim kapcima koja se neumoljivo provetrava, i gde se nedeljom razgovara sa župnikom o neuništivosti vere i o uspehu dece u školi. Kao Nemica, uz to, u podsticajnom okruženju slovenačke i hrvatske većine, kći sajdzije koji je, hrom, bio napušten od svoje žene kada je Gospođici i sestri joj bilo pet i sedam godina, pazila je i posebno na ponašanje i način izražavanja, pa i na isticanje svojine, jer je valjalo potvrditi se, izdvojenosti i moralnim senkama uprkos. Zbog te prpošnosti, koju je, možda, protumačio kao izdajnički znak imućnog stanja, na nju je bacio oko pomoćni beležnik, Slovenac, visok, koščat, suncem opaljene tamne kože i kukasta nosa nad tršavim pepeljastoplavim brkovima, i čim su se uzeli, ubedio je (bio je preduzimljiv u krevetu) kako valja da zatraži svoj deo nasledstva, da bi ovaj bio dodat mirazu, koji se pokazao nedovoljan, radi preseljenja u Zagreb i otpočinjanja samostalnog posla. Taj samostalni posao trebalo je da bude neka vrsta advokatske kancelarije, upravo savetovaništa, pošto Janez Drentvenšek pravni fakultet nije imao, no je samo naginjao struci; a ispilio se kao podrumski lokal u jednoj sporednoj ulici zagrebačkog Starog grada s natpisom u drečćim bojama preko ulaza u visini trotoara "Pravna pomoć! Rešenje vaših problema je iza ovih vrata!", što ga je Drentvenšek prepisao iz jedne reportaže o američkom poslovnom životu. Niko, ipak, nije sišao sa svojim brigama niz klimave stepenice te bivše, odavno puste cipelarske radionice sa njenom novom primamljivom firmom, pa se sav novčani promet svodio na plaćanje zakupnine. Druga zakupnina odlazila je na nameštenu sobu koju su mladenci iznajmili nedaleko od "kancelarije" i gde je Ana Drentvenšek, da bi prištedela, na gvozdenoj peći premazanoj srebrnom bojom kuvala geršlu i pržila griz uz barene viršle, jer je od tetke koja je nju i

sestru, mesto odbegle matere, vaspitavala, znala da je to, premda jevtina, "jaka hrana", u kojoj muškarci uživaju. Ali Drentvenšek nije bio utilitarist, voleo je raskoš, pohovane odreske i pivo, svetle tople sobe u kojima svira muzika, te je izbegavao kuću izgovarajući se poslovima. U stvari, razgledao je izloge u Ilici i večeravao po restoranima. U jednom je upoznao garderoberku tridesetih godina, prsatu, s jakim nausnicama, i saživeo se s njom, najviše da bi stekao pravo i povod da do zatvaranja sedi, čekajući je, u kafanskom dimu i žagoru, mesto da se dosađuje kod kuće. Onde je Ana čamila uplakana, jer on joj više ni u krevet nije dolazio, iako je bdela do njegovog dolaska čitave noći, kraj griza koji se lagano ugljenisao na neugašenoj peći. Po danu, u koji bi izronila crvenih očiju iz svoje usamljeničke sobe, nalazila je zaborav u društvu stanodavke, udove Tkalec, takođe Nemice, donekle takođe obmanute u svom, davno prošlom braku, jer joj se muž, darovit svirač i pomalo kompozitor, rano bio razboleo na plućima i umro, ne načinivši joj poroda a namučivši je džangrizavošću. Jedinu svetlu grudvu u sećanju na zajednički život starica je izvlačila sa njegovog početka, kada je, tek venčana s Tkalcem, zastavnikom trompetistom, doplovila (zaista brodom, u kabini, iz Beča - to im je ujedno bio svadbeni put) u za nju prvo mesto službovanja, Novi Sad, grad daleko prema istoku, ali na Dunavu, kao i Beč, i s nemačkim govorom u širokoj upotrebi, s moćnom vojnom tvrđavom prekoputa, kao kakvim Šenbrunom. Sve je tu, čini joj se, plivalo u ružičastim odrazima, kao u mirišljavoj vodici. Dunav ružičast u suton, vazduh ružičast rano izjutra, cvast voćaka s proleća, muževljev glas iz ružičaste bašte, gde je poučavao sviranju na violini i trubi mališane čiji su se roditelji takmičili da mu ih, uz naknadu, povere. Njene priče u boji plele su se nepresušno kroz usamljeničke dane Ane Drentvenšek, a preobrazile se, neočekivano, u izlaz kada je Janez Drentvenšek sasvim iščezao, odnevši krišom svoje lične stvari u zajedničkom koferu i unovčivši čak i nameštaj iz radnje za koju, ispostavilo se, dva poslednja meseca nije platio kiriju. Mlada žena stajala je bez sredstava, u gradu u kom je doživela jedino uvrede, nadomak svog gradića, gde se onemogućila - šta je bilo prirodnije, nužnije nego otići daleko? Što dalje. Onamo gde su ljudi još jednostavni, gde vladaju blagostanje i izdašnost ravnice. Plačući se pripremila za put, plačući ju je stanodavka blagoslovila, zavideći joj na mladosti koja će se još rascvetati u onom lepom, blagom kraju. A stigla je u Novi Sad (vozom) po letnjem pljusku, koji je nepopločani prostor pred stanicom nakvasio u blatište, te je na petama odgacala do najbližeg hotela, punog seljaka i nakupaca na proputovanju. Onde, na spratu, do pred zoru je slušala lelekanje pevačice iz kafane u prizemlju i smeh kelnerica koje su goste dovodile u susedne sobe. Sutradan je potražila podstanarsku sobu i iznajmila je, zbog pristupačnije kirije, u jednoj od onih predgradskih, prizemnih najamnih kuća sa bunarom na pumpu i zahodom od dasaka, koje će do kraja biti okviri njenog života, uzroci njenih nezadovoljstava, glavobolja, gubljenja apetita. Šljunkovito tle i rastrčane bistre vode vinogorja zagorskoga zauvek će ovde, u carstvu peska i lepljive crnice, ostati predmet zavičajne čežnje, a uzalud će njene oči tražiti i obećanu ružičastu boju na sivim, leti usijanim a u sva ostala godišnja doba kaljativim pločnicima, po neobuzdanom buju bašta, po rastrganom, mlečnom nebu. Hrana koju će moći da dobavi imaće ukus peska što ga vetar pronosi ulicama i ubacuje pregrštima kroz pukotine ispod vrata i oko prozora, ljudi će biti spori, lukavi, gledaće u nju žmirkajući u neprilici ili pokušavajući da proniknu kao

tajnu zašto je došla među njih. Ali ona će se sećati svog zdravog detinjstva, svog valjanog oca koji se nije uzdrmao kada je bio neverno ostavljen s majušnom decom, već je nastavio da vuče hromu nogu još upornije od kuće do pijace, od pijace do kuće, iz sobe u radionicu, iz radionice u sobu i u crkvu i u opštinu, štiteći njih dve, stojeći ispred njih uzdignute glave i isturenih prsiju kao brana čestitosti. Sada je bila sama sebi ta brana, pa se krutila da je ne bi nešto povilo. S ljudima se ophodila učtivo, ali na odstojanju svog drukčijeg vaspitanja. Išla je za poslom, koji je nalazila čitajući oglase u mesnim novinama, najčešće uz decu imućnih, kao čuvarica i negovateljica umesto njihovih razmaženih majki, ali je već tada maštala o poučavanju, poput onog iz Tkalčevičinih kazivanja, na trubi i violini u dnu bašte, na mesto čijeg treštavog i cijukavog glasa je stavljala blagozvučje svog maternjeg jezika. Dala je, sad ona, uglas u novine, i čim su se javili prvi učenici, napustila je poslove Kinderfr"ulein, postavši odsad samo Fraulein - Gospođica. Držanje časova ju je prisililo da uredi sopstveni stan - doduše jevtin, u istom, siromaškom kraju - da u njega kupi nameštaja, istina polovnog, i na otplatu; u isti mah otpala je od obilne domaće hrane koju je dobijala uz decu. Jela je sad počesto sam hleb, i pila - jer je počela bolovati na stomaku - čaj od kamilice, koju bi krajem leta predostrožno ubrala na ledinama van grada i osušila na svom delu tavana. Dešavalo joj se da od gladi povraća, ali bi je uvek, kad je već očajavala, neka komšinica ili mati nekog učenika pozvala na užinu ili joj poslala kolača da ih proba. A u međuvremenu, njena savesnost, napredak njenih đaka u školi i skromna cena njenih časova izlazili su na glas u gradu, među ljudima koji su brinuli o budućnosti svoje dece, pri čemu je ovom ličnom rastućem ugledu doprinosio i rast ugleda sile koju je, svojim i njenim jezikom, i nehotice, zastupala. Počela je u poslovnom smislu stajati na noge. Tada se na njenom pragu pojavio Janez Drentvenšek, omršaveo, progrušanih i obešenih brkova, u istanjenom odelu i kaputu i u zamašćenom, zelenom, na lovački nalik šeširu, nedavno otpušten iz zatvora, gde je boravio zbog pronevere. Zamolio je Gospođicu za oprostaj, obećao da će se besprekorno vladati, raditi, i ona, ma koliko u njega bila razočarana, nije mu se mogla odupreti. Dva-tri dana učtiv, poslušan, odlazeći na duge šetnje za vreme njenih časova, javljajući se zamašnim skidanjem šešira komšijama, počeo je uskoro da traži novaca za cigarete i novine, pa i za kafanu, jer se do posla, govorio je, ne može doći bez dobrih poznanstava. Takvih je navodno s vremenom sticao, i kroz njih saznavao za mnoge korisne ideje, samo što je u ostvarenje svake trebalo uložiti nešto gotovine. Obnovile su se stare čarke i strahovanja, s tom razlikom što je Gospođica sada bila oslobođena lakovernosti, a imala obavezu da drži pribrano nastavu po šest i sedam i osam časova dnevno. Gubila je živce, prestala je da jede, povratila je žuč; u isto vreme vlasnici kuće izjavili su da ne žele slušati svađe po svu noć. Gospođica je naložila mužu da ode, a on je tu uslovio novcem za troškove puta i za počinjanje nove egzistencije u nekom drugom mestu. Ponovo je morala da uzme novca u zajam, a onda da otplaćuje. Stalno je nešto otplaćivala, za nešto štedela, i uvek je uspevala da uštedi, da otplati, da odradi, samo ju je štednja - i novca i zadovoljstva - razjedala. Sve češće je pobolevala, i bolesti su je sve više udaljavale od očekivanja koje je nosila u sebi - još uvek - iz ružičastih opisa gospođe Tkalec, koja su uključivala i onaj muški glas što iz bašte mrmori i što ga je ona prenosila sad na ovog sad na onog čoveka, poznanika, udvarača. Počela je

uviđati da će, postigavši samostalnost, ostati isuviše samostalna, sama, a da samoći nije dorusla. Tada, nemajući kome da se poveri u slatinarskom, pakosno uškiljenom Novom Sadu, počela je pisati dnevnik.

[b]Prisustvo Nemice[/b] nastavnice u Novom Sadu ponudilo je Nemanji Lazukiću ostvarenje davnog nauma o ubacivanju trojanskog konja u tabor neprijatelja. Neprijatelj njegovog naroda, dakle i njegov, bili su Nemci, doseljenici u Vojvodini, koji su, oslanjajući se na ojačalo Treće Carstvo, zgrtali ispred Srba najplodniju zemlju i zidali na njoj prostrane kuće pa ih punili svojim, na izgled slabokrvnim i mlitavim, ali u radu i napredovanju upornim nakotom. Lazukić je u ovom, po stanovništvu mešovitom kraju bio takođe došljak, iz Srbije; on ne samo što nije razumevao nemački, nego nije mogao ni zamisliti da se škripava nemačka reč (koju je slušao kao đak-vojnik iz rova preko nišana puške) daje bez zazora izgovoriti, pa ga je zapravo od trenutka dolaska u Novi Sad, nazvan srpskom Atinom, poražavalo što neko civilan i izgledom običan i čovekolik to ipak čini, i upravo čini njemu na dometu uha. (Smetao mu je i mađarski, ovde još šire odomaćen govor, ali sa te strane nije osećao opasnost: "Mađare ćemo", govorio je, "pojesti za doručak."). Pratio je s usredsređenom mržnjom sve što su Nemci javno i intimno činili, kako su se bogatili, kako su se učvršćivali osnivajući rodoljubive organizacije, šireći svoje osvajačke ideje, svoje slike, ambleme, zastave. Činili su sve ono što su Srbi, po njegovom mišljenju, trebalo da čine, na ovoj svojoj periferiji osvojenoj mačem uz njegovo, Lazukićevo, učešće i žrtvu, ali što, ovaj, nisu činili niti su činiti umeli. Što je bilo najbolnije, on ni sam to, pokazalo se, nije umeo. U Novi Sad je prispeo, po završetku studija koje su se zbog rata odužile, s unutrašnjom misijom da posrbljuje. Međutim, primio je i zadugo nije odbacio pripravnčko mesto kod advokata Matkovića, Bunjevca katolika, koji je otvoreno žalio za civilizovanom Austro-Ugarskom i zastupao u parnicama, uglavnom, jer su bili najimućniji, Nemci i Jevreje. Lazukić je kod doktora Matkovića imao, uz platu, i stan, sobu s mekim divanom i debelim zastorima od zelenog somota koji ujutru nisu propuštali svetlost ni uličnu buku; u polumraku tog stana, i senovitog dvorišta, na koje se otvarao, principalova kći Klara, već zašla u tridesete godine, bleđa i krhka, učinila mu se priviđenjem čiste nevinosti, pa je dozvolio da bude uvučen u bračnu mrežu koju su Matkovići, očajni zbog neudate jedinice, oko njega ispleli. Računao je da će njena, po starini hercegovačka krv, na vatri njegovog svežeg, mlađeg soja, da uskipi i razlije brojno potomstvo: tri sina je namerio da s njom ima, a kćeri koliko bude potrebno dok se želja za naslednicima imena ne ispuni. No, posle drugog sina, žena se razbolela, i to baš na materici; operacija, izvedena u Zagrebu, zapečatila je njegove dalje nade. Tada se i javno okrenuo protiv Nemaca, kao vitez kome su izbili iz ruke štit pa mu preostaje jedino da napada. Napustio je tasta i obratio se drugoj klijenteli, Srbima preduzimačima i političarima; sproveo je s uspehom nekoliko krupnih parnica i sazidao na dug vilu izvan grada blizu Dunava, kamo se selio novi vladajući sloj. Ipak, više od sopstvenog blagostanja njega je brinula sudbina nacije, pa se oduševljeno vezao za malu, ali od vlade pomaganu nacionalističku stranku, objavljujući u njenim novinama zapenušene napade protiv nemačkog podlaštva i manje vrednosti. Ovi napisi su, međutim, ostajali bez pravog odjeka, jer mesto da su bili potkrepljeni podacima, koje su malobrojni čitaoci u njima očekivali, vrveli su od samih mucavih vapaja i šupljeg busanja. Pitajući se zašto je to

tako, Lazukić je sebi morao priznati da neprijatelja, kog tako silno mrzi, na žalost premalo poznaje; uviđajući da je za njega samog, pa i za starijeg mu sina Rastka - koji se uostalom izmetnuo na majku, slab telom i bezvoljno povučen - kasno da nadoknadi bolni nedostatak, odlučio je da za boj prsa u prsa osposobi barem Sredoja, kog je i inače, glavatog, tamnokožog, prekog, smatrao istinskim svojim izdankom, te ga je za početak poslao Gospođici da uči nemački jezik. A sa Robertom Kronerom bilo je obratno: on je Gospođici poslao kćer Veru - kad već sina nije mogao privoleti - zato što je nemački, upravo lokalni švapski, bio njegovoj deci maternji jezik, kao uostalom njemu jidiš, takođe ogranak nemačkog. Ogranci iskvareni, i jedan i drugi, sa nedozvoljivim sažimanjima i iskretanjima; odstupanja od pravila, od pravilnosti, kao i, činilo mu se, ceo njegov život. Evo mu se znamenja vrzmaju po kući, kao crni glodari. Njegova mati, povezane obrijane glave, ćutljiva, u mračnom kutu svoga dela kuće predana molitvama, postovima, ritualnom paljenju sveća u petak uveče, kao da bi preteranom revnošću htela da iskupi grehe svog sina i unučadi, obeščašćenih blizinom i dodirom i krvlju snahe nejevrejke, služavke i drolje. I ona, snaha, njegova žena, neuka, nečiste prošlosti, s bledim telom iznojenim stotinama noćnih znojenja, proparenim stotinama noćnih parenja, nadimljenim stotinama noćnih pušenja, bezvrednim za bilo šta sem snošaja, a za snošaj njemu neupotrebljivim. Kroner, koji je sedeo nasred kuće kao islednik i krivac, čas u kancelariji-pregradi veletrgovine, čas u njoj susednom stanu, osećao je ova, od uobičajenog odstupajuća vladanja, kako kotrljanje nekih ludih točkova pod temeljima, koje ga odvlači kojekuda raštrkano i nekontrolisano, u neku sramnu propast. Sklanjao je oči. Ali i ne videći, čuo je nepravilne govore, kreštave i drećave, raznorodne, svoje dece i žene i majke, i činilo mu se da nakaznost tih govora i oličava i podstiče nered u temelju njihovog ponašanja. On sam proveo je kao mladić, poslat po završetku trgovačke škole od strane svog dalekovidog i velikodušnog oca, četiri godine u Beču, kao volonter i docnije kontist, kod poznaničke firme Adelst"dter und Sohn, pa je odlazeći subotom u Burgtheater, a radnim danima uveče na predavanja Trgovačke omladine, imao prilike da nauči pravilan, književni oblik i izgovor reči nemačkog jezika. Trudio se da se služi tim rečnikom i izgovorom kada bi, u nedeljna popodneva, išao u posetu svom poslodavcu u kuću da čavrlja s njegovim dvema odraslim kćerima i manjim sinom, za stočićem u salonu, iza kog je širok orman sadržavao dela pisaca čija su imena bila odštampana zlatnim slovima na hrbatu: Körner, Goethe, Herder, Schiller. On je te knjige dobijao i u zajam preko nedelje, i mada nije stizao da iz njih mnogo pročita, sam disciplinovani sled štampanih zakučastih gotskih slova koja je u krevetu pred usnivanje poluglasno iščitavao - baš kao molitvu, u vreme nekadašnjih, od majke naučenih molitava - dovodio ga je u stanje ponositog mira. Tada se u njemu rađala odluka da ostane zauvek u gospodskom, urednom Beču, ma i čitavog života činovnik, a ne gazda u podvodnom, lenom Novom Sadu, koji mu je izgledao dalek, potonuo svojim niskim kućama u maglu i šiblje, kao zagušljiv san. Ali otac se razboleo, umro, mati ga je posle sahrane zadržala da se na njegovom ramenu isplače, a u jecaje plača bila su udenuta i uputstva za vođenje trgovine, preuzete od oca u amanet. Nije se mogao odupreti, ali je očajavao zbog zabitosti u koju je zapao, zbog lošeg braka u koji ga je zavelo možda oćajanje, zbog zbrkanih govora, u koje ga je

zagnjurio taj brak. Šaljući ćerku došljakinji, on ispruža ruku, naknadno, za smislenim životom koji je promašio.

[b]Večernja izdvajanja. [/b] Jedino Milinko Božić i mati mu Slavica ne znaju za to bolno nadimanje ličnosti. Oni su i uveče zajedno, tek uveče zapravo. Iako, otkako je postao velik dečak, sin spava u sobi, a mati na otomanu u kuhinji, oni, pošto legnu, razvezu, podignutim glasom da bi se čuli na razdaljini, pa ipak prigušeno da ih ne oseti komšiluk, razgovor za koji obdan nisu imali vremena. "Imaš li sutra gimnastiku?" "Moram li ujutro po hleb?" "Danas si manje učio nego juče." Ne samo reči, već, pošto one prestanu, misli, spajaju ih jedno s drugim kao putevi što se prepliću, kao nokti što se blago zarivaju jedno drugom u dlan. Željno, nezasito. Kod Lazukićev1h podvojenost. Stariji su zaneti jedno drugim, kao prikazama. Lazukićka, s ravnim listovima nogu koje u kasnijim godinama na člancima otiču, s bledim udubljalim kapcima nad izbuljenim očima, upalih obraza, obešenih grudi, još je ushićena svojim izvođenjem iz poznog, beznadežnog devojaštva i svojim spasiocem, ozbiljnim i junačnim Nemanjom; on, iako je izneverila njegova nadanja u obilan porod, vidi nad njom, u oblaku, blagoslov bogatstva i raskoši. Leže u istom krevetu svake noći i miluju se. Sporo, strpljivo, vrlo nežno, kao da je ono drugo lomljivo. S rečima izvinjavanja prošaputanim na uho drugome. Sa skoro suznim rastankom pred usnivanje. Ali ta obazrivost je mnogo čujnija nego što oni misle: pod njihovom nežnošću krevet uzdiše i cvili po sat, parket potmulo odzvanja dok koračaju, najpre jedno pa drugo, pipajući, jer ne pale svetlo, u kupatilo, odakle dugo pljuska i šušti voda u zahodskoj šolji i kadi. Sinovi, navikli na te šumove kao na prve i najdublje u sećanju detinjstva, već su prošli davno i kroz tumačenje njihovog značenja. Prosto im smetaju. Rastko, koji čita sad ovaj sad onaj roman, ili istoriju neke egzotične zemlje ili reportažu o pozadini ratova i prevrata, mršti se jer mu odvlače pažnju. Sredoje, koji odmah gasi lampu da bi se predao sanjarijama, odupire im se snažeći uobrazilju do opipljivosti, a onda, pobeđen ipak, prasne u smeh. Gospođica je i stvarno, fizički, sama; ona osluškuje u mrak, čini joj se da čuje miša kako gricka u ćošku sobe, da čuje vrziranje mačke (možda lopova) pod prozorom u dvorištu. Ona misli na oca, misli na ljude koje je preko dana srela (na ponekog muškarca), misli na sutrašnji dan, koji joj se, sledom časova, sledom reči koje na njima mora izgovoriti, čini neprekoračivim, nepregledljivim kao brdo, meko, rastresito, koje će se na nju srušiti i zatrpati je. Kod Kronerovih je sama jedino baka, u svom delu stana razdvojenom od sinovljevog kapijskim prolazom. Ona se još uvek oseća kao da je tamo, u "gospodarskom stanu", a ne u ovom služinskom, u koji se, doduše, svojom voljom povukla, čim ju je sin obavestio da će se, i kim, oženiti. Misli onamo, ne ovamo, zamišlja jače nego što čulima prima: unuka i unuku, snaju, kako se razvalila, razbacivši noge preko rubova kreveta, s riđom obraslinom u sredini, odišući smradom svog parfema, čiji otrov njenog sina (kog ne vidi, sem kao crt, bola) guši, tanji, topi. Gerhard, koji se ceo dan vitlao sa uličarima, spava otkako je izubijanu glavu spustio na jastuk; Vera, u svojoj beloj devojačkoj sobi, upoređuje, kao dva lista knjige: prizore ulice, lica suseda, grdnje profesora, urlike dece, s ukućanima, njihovim licima i ponašanjem, pa uznemireno shvata da ih deli ambis. Šta treba učiniti da se on premosti, zatrpa? Ne može da dokuči, samu oseća da nešto potmulo oko nje ne dozvoljava da dođe do izravnjanja, do smirenja. Njena mati međutim spava. Namirila je sina, toplo je u sobi, krevet je mek, niko je neće

buditi, ujutru može ustati i posle muža. A on, u svojoj radnoj sobi u koju je dao preneti kauč tobož zbog knjiga koje su mu onde pri ruci i kad ih se kasno zaželi, prevrće se u jednu što zna da ona tako zadovoljno miruje, što ga ne čeka, ne želi. Želi li ikog, u svom snatrenju, ili makar u snu? On veruje da ne želi, jer je takvu poznaje: da je sama sebi dovoljna dok je ovako uz sina, okružena sigurnošću. Ali sigurnost se ruši, sin se udaljuje (on to vidi pre nje), i čim se ti potpornji budu izmakli, zna da će se i ona izmigoljiti, klisko kao riba, i neodoljivo, kao što se izmigoljila iz svog ranijeg života, uvukavši se u njegov, samo da bi ga obmanula, a onda jednom i ostavila.

Radi zadovoljenja, Robert Kroner odlazi u kuću s devojkama Olge Hercfeld. Ona se nalazi nedaleko od njegove kuće, u prvoj prometnoj ulici na koju izlazi uličica pozadi evangelističke crkve. Kuća se vidi čim se na tu ulicu (Karađorđevu) kroči, temeljna, ovisoka, isturena na ugao ravnim zasekom na mestu vrata, sada zazidanih, nekadašnje zlatarske radnje pokojnog Filipa Hercfelda, muža Olge Hercfeld. Onamo ka uglu, iza čijeg se zasečenog zida održavaju ljubavni sastanci, palacne Kronerov pogled u svako doba dana, i kad ne misli da svrati. Svrća po dogovoru, u sporazumno određeni, obično večernji, sumrakom zaštićeni čas, napustivši kuću tobož radi šetnje pred večeru, i kad stigne, onde ga već čeka devojka, neka od tri-četiri Hercfeldkine stanarke koje kod nje borave po nekoliko nedelja ili meseci da bi zatim mesto ustupile drugima, ili devojka ili žena iz grada koja je pristala na Hercfeldkin nagovor da se za novac dade obljubiti. Ove namernice, žene koje on ranije nije video, već će mu biti pokazane i predstavljene tek u času kad treba s njim da legnu, njemu su najdraže, donose mu uzbuđenje nepoznatosti, iznenađenja, ispunjavajući ili razočaravajući jedno očekivanje koje je uvek istureno do krajnje crte mogućnog. Do crte ljubavi, jer Kroner je spreman, svaki put, da spozna ljubav i reši se na stalnost i vernost ukoliko u slučajnoj ženi nađe odziv na svoje težnje. Na svoju glad za jednim neprisutnim, nedostajućim osećanjem koje za trenutak sevne u dodiru sa ženom i onda redovno iščili. Ono ga je obmanulo utiskom trajnosti kada je na sličan način, u sličnoj bludnoj kući, u krčmi pred vrbaskom železničkom stanicom, pronašao svoju ženu. Ugledao ju je, ušavši u zadimljenu, od buke nabubrelu kafansku dvoranu, s koferčićem, da sačeka voz, raskrupnjalu, belu, nabreklih rumenih usana među koje je gurala rub čaše, čaše pune vina, koja je zvonko kuckala o njene krupne bele zube, pre no što će niz nagib njenog grla saliti oporu, kiselu, vatronosnu tečnost. Danuo je: "Rezi!" gotovo ne verujući da je to ona, služavka-dete s kojom se gađao jastucima i valjao po ćilimu dok su mu tata i mama pozadi u radnji brojali i knjižili dnevni pazar, i sa kojom je spavao, obučenom, riđih pletenica pruženih po belom jastuku na kome je njemu počivala glava, da ne bi bio sam i plašio se mraka dok mu se mati i otac ne dovezu kolima iz Sombora ili Sente posle pijačnog dana. Tada je Rezi, služavka, Nemica, spretna i jaka, žilava, delovala kao mala muškobanja, u poređenju s njim, đakom, žgoljom, skinutim za spavanje u dugu belu spavaćicu, i tek ako bi se potukli i on se rasrdio, iznenađivao se kako je, omlitavljenu smehom, lako baca na oba mršava ramena. Tada još skoro nije ni imala dojki, već samo dva pljosnata brežuljka na prsima, po kojima je on pobeđnički plegao, pritiskujući joj rukama ruke na pod, nogama tanke bele mišićave noge na ćilim, da se ne bacakne i ne svali ga sa sebe. Ali tu, u kafani, ona je već bila obla, grudi su joj mlečno raspinjale žutu izrezanu svilenu bluzu, u licu bela, vlažnih belih zuba koji su se bili

pravilno rasporedili iza njenih tankih, zategnutih usnica, i kad je mlečno raspinjale žutu izrezanu svilenu bluzu, u licu bela, vlažnih belih zuba koji su se bili pravilno rasporedili iza njenih tankih, zategnutih usnica, i kad je legla s njim u krevet, u sobi iza kuhinje kamo ga je odvela pošto se s njom pogodio i podmitio krčmaricu, rastvorila mu se u raskoši odrasle devojke. Kroner nije prestao da k njoj odlazi, izgovarajući se majci za česta putovanja u Vrbas naplatom računa, u onu predstaničnu kafanu, u njen razvrat i bestid, sve dok se nije njome oženio, posle naizmeničnih kolebanja, zaricanja da će s njom raskrstiti, zgađenosti, ponovnih oduševljavanja njenom detinjastom nežnošću sličnom onoj u noćima kada su bivali ostavljeni sami u trgovačkoj jevrejskoj kući, gde je Švapče, hrišćanče, goj, uvek samo sluga, stvor nižeg reda, mada zagonetno opasan i zato držan na odstojanju. Turobnom, mršavom Robertu Kroneru ona je bila jedini podstrekač igre, zaborava - nekad u detinjstvu i sad u odrasloj dobi, kada se igri i zaboravu teži kroz zametanje novih života -, on nije mogao zamisliti nikoju drugu da sa njom zameće porod, iaku je pokajnički znao da kao Jevrejin to treba da čini s istovernicom, no, sve istovernice sa kojima su ga sastavljale slučajnost i provodadžijske smicalice njegove zabrinute matere ledile su u njemu svaku pomisao na igru, na krevet, na potomstvo, kao da su starije rođake sa kojima bi bio nateran na rodoskrnavljenje, i on je ispred njihovih preteći iskeženih osmeha putovao u Vrbas, u predstaničnu krčmu, i s Rezom, umereno pijanom od vina, išao u krevet, prljav i osramoćen, no u kom mu je ona rastvarala toplo crvenilo svoje kose, jezika i trbuha. Ali pošto se njome oženio - nanevši sramotu i sebi i majci, nju navevši da se preseli u služinski stan da ne bi bila pod istim krovom, čime ipak nije izbegla susedništvo i blizinu sa bivšom služavkom, koju je nekad otpustila zbog beznačajne greške i tako reći ona gurnula u nered, na krivi put, da bi je za kaznu dobila nazad kao snaju -, Kroner više nije u njoj nalazio nekadašnju drugaricu u igri. Ušavši u njegovu porodicu, kao da je izgubila svu neobaveznost i lakomislenost koje igra zahteva, kao da je i nju zasuo nanos odgovornosti koja pritiskuje narod čija je glavna briga da preživi. Trudnoću je shvatila ozbiljno, kao neki zadatak; ležući s Kronerom, počela je držati oči napeto uperene u mrak iznad postelje, izbegavala je nagle pokrete i ostajala pod njegovim stiskom ravnodušna, kao da nekom drugom polaže računa o ponašanju. Zbilja je tako bilo; taj neko je bio njen sin, prvorodenče, Gerhard Kroner, tiranin od časa rođenja, koji ju je oštrim plačem pozivao sebi u sate kada je Robert želeo da bude s njom. Gurala ga je sa sebe i trčala sinu, bez dvoumljenja, a on je ostajao kraj kreveta uspravan, zamišljen, slušajući iz susedne sobe ljubavno gukanje njeno sa sinom, grgotav smeh u koji bi se utopio i njegov krik i njen zabrinuti odziv čim bi se sreli i ona ga privila na grudi. Stajao je, dugo je stajao čekajući da ona sina uljuljka, uspava, čekao uzalud, jer bi ona i sama često zaspala klečeći kraj njegovog krevetića s glavom na rubu njegovog jorgančića, ruku zavučenih poda nj i pod jastuk, riđe kose rasute po njegovom obrazu koji se blaženo trzao pod golicanjem. Robert ju je molio da se vrati u topli kevet, ili bi je pokrio ćebetom od ramena do bosih nogu, da bi mogla ostati tako, u fakirskom položaju, za nju divno udobnom, od koga joj se zarilo lice, kao i dečakovo. Gubio ju je, i u tom gubljenju nalazio čas razlog očaja čas povod ganuća, jer ga je ono, mislio je sujeverno, možda razrešavalo krivice zbog stupanja u brak sa ženom koja mu nije dolikovala. Ponekad bi se razgnevio na nju i, da bi je vratio svesti o

bračnoj obavezi, primoravao je da ostane s njim dok bi dete u susednoj sobi plakalo - kao da je osećalo kad valja zaplakati, kad mu ona postaje neverna - ali nekoliko takvih prinuda sasvim ju je otuđilo od zagrljaja, oni su joj postali mrski, izbegavala ih je i kad dete nije za to davalo povoda. Više nema žene, uviđao je Kroner; žena do koje je došao po cenu poniženja, pada, napušta ga. Sada je morao, da bi iskupio počinjeno, dalje kliziti po padini na kojoj je na nju naišao, i činio je to postajući posetilac kuće za randevue Olge Hercfeld. Olga Hercfeld je bila Jevrejka, ali Jevrejka emancipovana, od svog muža, slobodoumnjaka i esperantiste, mnogo starijeg, ostavljena bez dece i naučena na samostalan život. Umesto materinstva, razvila je sklonost da ugovara i omogućuje ljubavne sastanke, za koje se osećala zaslužna kao da svoje posredovanje ne naplaćuje. Stoga su je razočaravala sva odstupanja od očekivanog ponašanja onih koji su njeno dobročinstvo koristili. Svaka devojka koju bi uzela k sebi na stan, u jednu od velikih i mračnih, hladnih soba svoje dvokrake kuće, trebalo je da ispuni nekakvu najsmeliju predstavu o podstanarki-ljubavnici, koja ukusno kuva, temeljito sprema, a kad god se to od nje zaište, oduševljava ženstvom i vatrenošću; isto tako nadala se da će njene povremene gošće izvesti čudesna osvojenja gospode sa kojom ih ona upoznaje, pa će ovi nju obasuti darovima i pažnjom. Umesto toga stanarke su bile lene i neuredne, a pošto bi neku otpustila, obično bi se uverila da ju je ona već dugo potkradala; žene koje su joj dolazile spolja u kuću obećavale su sve dok im je trebalo hitno novaca za pobačaj ili krećenje stana, no, čim bi uvidele da se kod nje ne može brzo zaraditi mnogo, ili zasitile prvu potrebu, ostavljale su je na cedilu, baš kao i njihovi povaljivači, velikodušni samo dok su zadovoljenje očekivali. Ovo je bila sadržina žalbi što ih je prostirala pred Kronera, sunarodnika i čoveka od reči i reda, u časovima čekanja, u polutama, kada bi neka od obrečenih nepoznatih gospa iz grada kasnila, ili pri dogovoru o nekom sledećem sastanku, nakon maločas obavljenog koji ih je ostavio jedno kraj drugog zadovoljno i dokono. Ne bi ni primetili kako senke oko njih tamne i produbljuju se, jer je još dublji od njih postajao njihov razgovor. Tonuli su do krajnjih iskrenosti: Kroner je slobodno nabrajao žene koje mu se dopadaju, označavajući detaljno telesne osobine koje mu ih čine privlačnim, a ona mu je pričala o svom braku, ranoj udaji za već vremešnog Hercfelda, koji, predan svojim čovekoljubivim zamislima, nju nije zadovoljio ni kao ženu ni kao siromašku ćerku željnu uspona. Razumevali su jedno drugo lako, i napola kazanim rečenicama, jer je nekazano dopunjavao izraz lica, pokret, ili neka reč na jidišu, dovoljno sočna da dočara ceo jedan prizor, situaciju, i čak, jer je uz reči progovarala neka neodredljiva zajednička prošlost, koja koliko ih je odvajala od ostalog sveta, toliko ih je uzajamno približavala na tim samotnim sedeljkama iza zabravljenih vrata. Nekoliko puta je, sledom razgovora, dolazilo među njima i do telesnog dodira; Hercfeldka, kratka i mesnata, končaste slamnožute kose i oštra kratka nosa, nagnula bi se napred u fotelji i svojom nabijenom toplom šakom uhvatila Kronerovu koja mu je mirovala u krilu, pa bi zatim krenula za njome cela, pod njega, svlačeći ga na sebe, na pod, među svoje krupne dojke na kojima bi se kućna haljina kao čudom rastvorila. Ali, pošto bi se dašćući uzeli, za tili čas, oni su ustajali, odlazili najpre jedno pa drugo u kupatilo da se operu, a zatim se vraćali i, paleći cigarete, nastavljali razgovor kao da ga nisu ni prekinuli. Ono kratkotrajno mešanje tela nije smetalo njihovom prijateljstvu, već, štaviše, kao da ga je produbljavalo: Kroner

se i dalje nije ustručavao da raspravlja o osobinama drugih žena, a Hercfeldka je nastavljala da mu preporučuje jedne, a odgovara ga od drugih, kao da se tek u najprisnijem dodiru osvedočila do tančina u njegovim sklonostima.

[b]I Sredoje Lazukić[/b] dospeo je jednom, pred sam rat, u Hercfeldkinu kću, obeleživši time najvišu tačku do koje se ispeo, u Novom Sadu, po vrludavim putanjama ljubavi za novac. U toj oblasti, uostalom, ta kuća je sigurno zauzimala najviše mesto u gradu, a možda je, ako uživanja u ljubavi priznamo za najmoćnija, predstavljala neku vrstu opšteg novosadskog vrhunca. Zbilja, šta ju je moglo nadmašivati? Balovi, igranke, pa i oni s najprobranijim učesnicima, kao što su lekarski i novinarski? Ili bogoslužjenja, u svih petnaest ili dvadeset crkava u gradu, pravoslavnih, katoličkih, protestantskih i usamljeno posvećenih manje brojnim pastvama kakva je jevrejska, jermenska, i sektama kakve su adventistička, subotarska i ko zna sve koja - dovodeći sama sebe pod sumnju svojom raznolikošću? Ili nauka, koja se negovala u dvema gimnazijama, muškoj i ženskoj, i u dvema-trima stručnim, trgovačkim i tehničkim školama, pod rukovodstvom i nadzorom nastavnika za koje je služba značila uhleblje posle studentskog gladovanja? (Ili na dobrovoljnim kružocima, kursevima, od kojih se jedan pominje i u Gospodičinom dnevniku - ishodištima sumnjivih, brzupleto preuzetih i pristrasnošću iskrivljenih učenja?) Oko svih ovih, naoko plemenitih, delatnosti takođe su se motala iskušenja tela, ploti, kužeći ih pohlepom za novcem i prevlašću, koja su se, međutim, u skućenim prilikama malog mesta na prelazu Panonije i Balkana, brzo iscrpljivala u razočaranje i samoporugu. Skleptati druge ili biti skleptan, izigrati ili biti izigran - ako je to predstavljalo sav raspon mogućnosti razgorelih htenja, onda je zbilja bilo jednostavnije i svrsishodnije pretvoriti ih odmah u neposrednu, čulnu nasladu, u kartanje uz pivo pod senovitim drvećem leti, a u zagrejanjoj, osvetljenoj kafani zimi; u masno meso s vrućim krompirićima i u hladene lubenice; u mirisavo vino, vuneno rublje i postavljene cipele. Dosada, koja miluje kao slepa, gojazna, bogata tetka. Ulice, na kojima se ništa ne zbiva, dok ne protrči mačka, iskočivši kroz prozor podruma, u kom ju je iznenadila služavka s upaljenom svećom i korpom ponetom za sitna drva. Služavka s korpom, nevidljiva sa ulice, predstava o njoj, to je ono što može rascepiti dosadu. Njeno pognuto telo, treperava svetlost koja joj pada, razjedajući, na obraz, njena puna mišica. Žena. Dok žene priželjkuju muškarce i lukavo ih, skoro neprimetno, mirisom i kretnjama, mame u pravcu svojih jajovoda, muškarac, nestrpljiviji, kupuje ih. Hercfeldovoj su dolazili načelnici banske uprave koji su činovnike pozivali pritiskom na dugme na pisaćem stolu; dolazio joj je vlasnik najvećeg mlina nedeljno jednom, u jedanaest uveče, između svršene partije karata u uvek istom, muškom, društvu i odlaska kući; dolazio joj je lepi, negovani veleposednik iz okoline, toliko gord da nije hteo preći Dunav ni za ljubav beogradskih pozorišta i barova, nikad, jer onde već prestaje Srednja Evropa. Svi su oni svoje sujete i grabeži završavali ovde, gde ih je blizina mladosti, glatka zarumenjena koža pod prstima, mogla opiti da na čas zaborave kako će jednog dana biti svejedno mrtvi, truli pod zemljom, bilo šta sad nad njom činili i postizali. Ta samozaboravna, ili smrtozaboravna, crta bila je prisutna, po samoj njihovoj prirodi, i u ljubavnim zaletanjima Sredoja Lazukića, ali nje on zbog svoje mladosti nije bio svestan. Imao je nepunih šesnaest godina kada je prvi put, sa školskim drugom nešto starijim od sebe, Čapom Dragoševićem, "otišao kod devojaka". Pre toga, devojke, a to znači sva

ženska bića, mučile su ga svojom nedostižnošću. One su imale noge, ruke, usta, trbuh, zube, i sve su to bili delovi tela potrebni, kao i njegovi, da objedinjavaju određene sastojke i obavljaju određene radnje, ali su sem toga neodoljivo mamili da ih se dotakne, da ih se sebi privije i u njih prodre, nanoseći bol. Devojke i žene, međutim, pretvarale su se da i ne slute to drugo svojstvo svoga tela. One su ga upotrebljavale kao da je to obično telo, prekrštale su noge sedeći na stolici da bi zauzele udobniji položaj, i jedino što bi ih kratak uzgredan pokret povlačenja suknje preko ogolelog kolena odao da znaju da sem zauzimanja udobnijeg položaja uzrokuju i određen utisak. Smejale su se otkrivajući zube i crveni jezik kao da je posredi jedino neodoljiva potreba da se šala proprati rastvaranjem vilica i podrhtavanjem tela, ali njihovi zubi i jezik delovali su sasvim drukčije nego zubi i jezik nekog druga ili poznanika, nekog muškarca. To ipak niko nije priznavao. Da je Sredoje pokušao da na ona usta stavi svoja, svak oko njega bi se zgranu, iako su usta bila namazana crveno da bi upozorila na svoju sočnost koja se samo dodirrom može proveriti. Konačno ga je to licemerstvo gurnulo u mržnju. Više nije mogao zamisliti svoj odnos prema ženi drukčije nego kao slamanje, nasilno, njenog licemerstva. Ali kako je znao iz iskustva da je ono opšte rasprostranjeno i žilavo, morao je u svom zamišljanju posezati za situacijama koje krše svaku naviku, svaki otpor i ponos, svaku volju za i najmanjim pretvaranjem ili samouzdizanjem. Postepeno, razvio je mučiteljsku maštu. Devojke koje bi mu za dana pale u oči prizivao je u predstavu uveče, u krevetu, pošto bi mrak zbrisao oko njega sve crte stvarnosti, ne više kao devojke i žene, kćeri i sestre njegovih sugrađana što su one uistinu bile, nego kao poslušne predmete njegove volje. A da bi ih tako potčinjene mogao zamisliti uverljivo, morao je i sebe, u zamišljanju, preobraziti, iz željnog gimnazijalca u odraslog čoveka izuzetne moći. Bivao je, u tim maštama istkanim prizorima, bogataš, hipnotizer, kradljivac skupocenog nakita, sve dok se nije, birajući što podesniju ulogu, namerio na zanimanje koje je upravo oličavalo nasilničku moć: gusarskog kapetana. Sad je tek pred njim pukla nepregledna raznolikost surovih ljubavnih zgoda i obrta. Video je sebe u vatri i dimu pomorske bitke kako, s isukanim mačem, na čelu čete podivljalih gusara, preskače ogradu nekog otmenog jedrenjaka, i dok njegovi ljudi seku protivničku posadu, on, koji se bori uporedo s njima i bodri ih i zapoveda im, već skreće zakrvavljeni pogled i krči put preko leševa u donju palubu, gde su se, dršćući i kršeći ruke u osluškivanju neizvesne bitke, zbile putnice broda, mekopute negovane žene i devojke; ili kako pucnjevima topova sa svog brodovlja prisiljava lučki grad na isticanje belih zastava, pa dok njegovi odredi razoružavaju skršene branitelje, s grupicom najpoverljivijih ljudi prodire u domove tragajući za lepim ženskim robljem, da ga odvuče na svoj komandni brod kao plen. Uvek bi ono prvo, bitka, bilo sredstvo za osvojenje drugoga, roblja, jer je znao da će žene kojih se bude domogao kroz krv i pogibiju njihovih zaštitnika, smoždene užasom viđenog i strahujući za sopstveni život, zderati sa sebe košulju licemerstva i uzdržavanja i baciti mu se pred noge moleći da ih poštedi, bez obzira na cenu. Sa tim ženama mogao je, najzad, činiti sve, i on je bičevao maštu da u svakoj slici, svakoj sceni iznalazi nove i nove mogućnosti muške nadmoći, koje će ga usrećiti. No, te scene, ma kako dovitljivo zamišljene i izgrađivane, jedino su njegovoj misli, ne i telu, donosile zadovoljenje; telo su, budući nestvarne, dovlačile samo do praga naslade i

ostavljale ga onde da se grči. Posle tih scena nije se moglo činiti drugo nego ponoviti ih, dalje razvijati, do novih, još bolnijih grčeva. I kada je Čapa, dugovrat, bubuljičav, tankih ispucalih usana, smejuljeći se objasnio Sredoju kako samo novaca treba da bi se došlo do prave telesne vlasti nad devojkom, ovaj je bez dvoumljenja još istog dana popodne uzeo trideset dinara iz majčine fioke u trpezariji i trkom ih odneo svom novom putovođi. Odvezli su se tramvajem do pijace, ušli u jednu malu i neupadljivu krčmu prekoputa ispražnjenih, opustelih tezgi, smestili se za stolom kraj zida utvrdivši s olakšanjem da su gotovo sami, poručili kruškovca kod smeđe, punašne žene koja se iza šanka dogejala do njih i koju je Čapa, mnogo bojažljivije no što su predskazivala njegova hvalisanja, upitao za neku Živku, pa su čekali tu Živku, osvrćući se plašljivo i pokajnički na svaku glasnu reč za drugim, udaljenim stolom, gde su pila tri železničara, sve dok nije ušla Živka, mlada i mršava, buljooka, u suknji do iznad kolena, sela među njih, stavila noge na prečku stola da joj se suknja zadigla do ruba čarapa na sabljastoj butini, kud joj je Čapa, namigujući, gurnuo musavu šaku. Poručili su i za nju piće, pili su, došaptavali se, pogađali, posle čega su Čapa i Živka ustali i izašli na vrata iza tezge. Desetak minuta kasnije Čapa se vratio i rekao Sredoju neka sad izađe on jer ga devojka u dvorištu čeka; poslušavši ga, stvarno se skoro sudario sa Živkom tik pred vratima u polutami rane večeri; ona mu je uhvatila ruku i povel ga kroz dvorište, preko klimavih cigli i raskvašene zemlje u posebnu nisku zgradu, u sobu zagušljivu od isparenja sapunice i od memle, raskopčala ga spreda i povukla na krevet, raširila se pod njim i uvukla ga u sebe. Doživeo je trenutak olakšanja, rušenja nagomilane napetosti i postao rob krčmi i kuća za sastanke. Rob tog sverazlažućeg utapanja, posle grča, u tuđi grč. Ono je, razume se, nosilo u svome dnu i razočaranje. Hladne prste, hladno krilo, hladne krevete, grube reči, žurbu. Ili nemarnost, gnev. Ali uvek i očekivanje od sledećeg spajanja, od sledeće žene, koja će ga, nekim čudom, možda, primiti pokorno i ushićeno, miomirisno čisto pripremljena baš za njegov dolazak. Milinku Božiću, iako je s njim drugovao, Sredoje Lazukić nikad nije govorio o svojim poniranjima u polusvet. Milinko je bio suviše odsudno ispravan a da bi se u nekog javila volja da ga uvuče u klizave teme; sem toga, u doba Sredojevih lutanja on je vodio ljubav sa Verom Kroner i bio njom toliko obuzet da se moralo pretpostaviti kako pred svojom devojkom neće prećutati ništa, pa ni ispovesti prijatelja. Uplovio je u tu ljubav kao brod u luku (ali ne kao gusarski brod, kakav se priviđao Sredoju, nego kao bela lađa linijske plovidbe, što se šepuri pred građanima okupljenim na obali); prsio se, na šetalištu, s Verom, isturajući kruto ramena i šarajući kestenjastim očima tamo-amo u potrazi za priznanjem. Pri tom, on se nije čudio što ga je Vera prihvatila (čudio se Sredoje), jer je smatrao da se vrednoćom i čestitošću može zaslužiti sve, pa i naklonost izuzetno privlačne devojke. Za tu naklonost on je radio, uporno, od časa kada je Veru zapazio, kao što je radio za dobre ocene učeći, kao što je radio za svoj prijatni izgled negujući kosu i zube i gimnastišući u slobodnim časovima. Imao je meku, ali upornu prirodu svoje matere, sa kojom je, kao saveznikom, već bio okončao pobedonosno jedan rat u porodici: samoubistvom svoga oca. Otac je bio sasvim drukčiji od njih dvoje: neprilagodljiv prek, opterećen zaslugama koje je stekao u danima stvaranja Jugoslavije potkazujući mađarone, a dobivši, u naknadu, samo agentsko mesto u policiji, jedva dovoljno unosno da se oženi i skući. Voleo je autoritativni detektivski

posao koji mu je bio poveren, ali, ćoškarći i birtijajući da bi doćuo što više, propio se, te su ga unaprećjenja mimoilazila. To ga je razjedalo; oboćavao je sina i sanjao da mu osigura viši društveni položaj, a slaba plata, ćiji je poprilićan deo trošio na alkohol, vukla ga je naprotiv dnu. Źena je bila spremna da mu pritekne u pomoć - imala je domaćićku školu i znala šiti -, ali joj je on zabranjivao da svoju veštinu unovćuje, smatrajući da bi to krnjilo njegov, agentski, ugled. Na to je ona uzela da komšinicama krišom prepravlja stare haljine, za malu, gotovo neprimetnu naknadu, no on je ove tajne svojim detektivskim njuhom otkrivao i ocenjivao kao neku vrstu ne samo neposlušnosti, već i neverstva; dolazeći kući pijan izvlaćio je prestupnicu iz kreveta za kosu i iznućivao joj priznanja o broju prepravljenih haljina i visini zarada kao da se radilo o plaćenim preljubama. Milinko, razbućen vikom i plaćem, gledao je sedeći u krevetu raširenim očima te obraćune, a kad bi se otac umorio, iskakao je iz kreveta i pritrćavao, bos, u košulji, materi, da joj pomogne ustati i nakvasiti modrice. Za oca, koji bi dotle stiskao glavu otećenim šakama, nije imao ni pogleda razumevanja; agent to nije izdržao: posle jedne prepirke istrćao je iz stana (bio je sneg, decembar), odjurio do šupe, obio je jednim zamahom pesnice, ušao u nju, izvukao pištolj i ubio se pucajući sebi u slepooćnicu. Na Milinku ova spektakularna pogibija nije ostavila štetnog traga - kao što bi na mnogom drugom, pa i grubljem detetu - već ga je naprotiv tek ona istinski uverila da zlo obavezno gubi u sukobu s vrlinom. Uostalom, posle oćeve smrti Źivot njegov i majćin krenuo je tako oćigledno nabolje da se takav zakljućak i prirodno nametao. Agentska plata je doduše presušila (zamenila ju je neznatna penzija), ali su prestali i svi oblici rasipanja, koji su gomilali dugove i svaće. Mati i sin napustili su raniji, dvosobni ulićni stan u hladnoj graćanskoj kući, gde se od njih, zbog glasnih svaća i njihovog krvavog završetka, zaziralo, i iznajmili drugi, znatno jevtiniji, u dnu velikog dvorišta s mnoštvom skromnog radnićkog sveta koji ih je uvaćavao i ujedno postao pravi okvir za rad skromne ali savesne krojaćice u koju se Milinkova mati sada slobodno i skoro ushićeno pretvorila. U njenoj kuhinji, kraj prozora, šivaća mašina koju je dobila još u miraz zujala je po ceo dan do kasne večeri, a u susednoj, jednoj sobi, stolovao je za to vreme Milinko, ućeći. I za njega je ova radna izdvojenost, posle oćevih prgavih ispada, znaćila blaćeno smirenje. Sedeći za visokim ovalnim stolom od orahovine, na koji je radi zašćite bila stavljena i odozdoo pod rubovima pribadaćama prićvršćena plava hartija za pakovanje, s knjigama i sveskama i olovkama rasporećenim ispred sebe i levo i desno od sebe, okrućen njima kao grudobranom junak u opsadi grada, on je osećao kako mu se znanje, koje osvaja, upija u glavu, ćineći je tećom i znaćajnijom. Pri tom je vrlo rano - još na poćetku gimnazije, pravog ućenja - shvatio vaćnost i znaćenje vremena za uspeh posla: koliko je ono neophodno, ali i koliko ono neminovno, tako reći nezavisno od volje, deluje na postizanje cilja, samo ako se na poćetku dobro namesti protoćna cev od izvora do ušća znanja, kao što se na majćinoj mašini igla namesti povrćh šava. Osećao se gospodarem vremena i preko njega gospodarem znanja, a kako je verovao da znanje otvara vrata svakoj tećnji za boljitkom, osećao se i gospodarem svoje sudbine. To osećanje razvilo je u njemu sigurnost koja je plenila; nikad nije Źurio, uvek je u svakog gledao smireno, nasmešenim kestenjastim očima, u školi odgovarao pribrano ali nenametljivo, znajući da ima naćina i vremena na pretek da pokaće svoje sposobnosti, pa su ga nastavnici cenili, a drugovi ga

ipak nisu mrzeli. Tako je mogao da se zbliži i sa Sredojem, koji je bio više loš nego osrednji đak, ali je, zahvaljujući kućnim prilikama, naročito navici svoje matere da se okružuje lepim predmetima i znamenitim knjigama, imao i neka vanškolska znanja, Milinku nedostupna. Ovaj se za njih odmah zainteresovao. Otkud znaš? začudio se kada ga je Sredoje upozorio da se jedan sportski (teniski) izraz izgovara drukčije nego što nalažu zakoni srpskog jezika. I zar se o tome može dobiti merodavan sud i mimo školske nastave, koja slične oblasti zaobilazi!? I gde? Tako je saznao za leksikone, ta skladišta znanja, od kojih je neke Sredoje viđao i razgledao još kad nije znao ni čitati, uzimajući ih, za ljubav šarenih slika u njima, iz ormara za knjige u dnevnoj sobi. Mogućnost da bi i on jednom smeo videti otvoriti takvu knjigu presudno je uticala da se približi Sredoju i podnese ispade njegovog nehata i podrugljivosti, smešeći im se kao uzgrednim nestašlucima. Strpljenje mu je bilo nagrađeno kada ga je Sredoje zbilja jednom odveo u svoju vilu, kako se tada već zvala kuća s kubetom, u kojoj je on imao na spratu posebnu sobu s pogledom na negovani travnjak sa tri mlada jedra bora. Milinko se nije dao potkupiti ovom raskoši, nego je kao zapet čekao svršetak popodneva, vežbajući sa Sredojem, koji ga je nevoljko i rasejano slušao, lekciju iz aritmetike, da bi s njim mogao, kako mu je bilo obećano, posle poćinka bolešljive gospođe Lazukić, sići u najzad ispraćnjenu dnevnu sobu, stati pred visoki stakleni orman i primiti od Sredoja na ruke ogromnu i debelu knjigu u kojoj su, kad se rastvorila, blesnule sitnim slovima odštampane povorke obaveštenja. Časom ju je razgledao, uverio se, pročitavši dva-tri odeljka na različitim stranicama, da je to zbilja ono što je Sredoje tvrdio i što je sam na osnovu tvrdnji zamišljao, pa je okrenuo prvu stranu i (što Sredoje nikad nije učinio) pažljivo pročitao nekoliko puta naslov i podatke o izdanju. Sutradan je već to izgovarao u knjižari prekoputa gimnazije, i pošto je njen vlasnik pobedonosno doneo iz magacina primerak iste knjige i vrlo spremno saopštio njenu cenu, sledećih meseci Milinko je štedeo da bi kupio taj "Veliki Minervin leksikon opšteg znanja". Vremenom je postao lovac na leksikone, njihov skupljač, jer se ispostavilo da baš ova vrsta priručnika do u dlaku odgovara zamisli koju je bio u željama stvorio, ne verujući da ona postoji ostvarena: knjiga u kojoj nema ničeg suvišnog, kao često u udžbenicima, jer ugađaju đачkoj tromosti, već samo suština, činjenica do činjenice, i gde je ta suština svrstana da se može naći bez sleđenja reda po vremenu (kao u istorijama) ili po vrsti i veličini (kao udžbenicima iz prirodnih nauka), nego slobodno prema potrebi. Ipak, to otkriće, koliko je potvrdilo njegovu maštu, toliko je i poljuljalo raniju neznalačku sigurnost: suoćilo ga sa opasnošću da bi mogao i neke druge važne izvore znanja mimoići samo zato što je o njima neobavešten. Više nije imao smelosti da se liši Sredoja. Tražio je njegovo društvo na odmorima između časova, udesio da bude premešten s njim u istu klupu, laskao mu je i postigao da njegova poseta vili Lazukićevih bude uzvraćena. Tako se Sredoje obreo u dvorištu velikom kao jezero oko kog su se nizali jednosobni stanovi, među kojima je Milinkov bio jednak i izgubljen kao kamićak među kamićcima. U svakom stanu se nešto zbivalo, svima naoćigled, iz svakog je neko isturao glavu, pred svakim je poneko stajao, sedeo; ovde je još sve bilo prvobitno i prirodno, toplo i ušuškano, prostorije su bile mesta za spavanje i za kuvanje, voda se crpla kofom iz bunara kroz ćiju se tamu moglo proniknuti do ljeskavog dna, Sredoje je bio ponuđen vrućom bundevarom iz tepsije, izvađene pravo iz štednjaka u koji je mogao gledati

sedeći pred ulaznim vratima, gde mu je bilo postavljeno na tronošću. Njegovoj naravi, okrenutoj ne znanju, kao Milinkova, već zadovoljstvu, ova jednostavna sredina odgovarala je bolje od samotne vile na Limanu, i on je postao stalan gost. Milinko, koji bi opet radije boravio u susedstvu onih ozbiljnih knjiga, mirio se s ulogom domaćina, jer je, imajući Sredoja kraj sebe, mogao biti siguran da mu neće promaći ništa bitno iz sveta obaveštenosti; isto zahvalno osećanje gajila je prema Sredoju i Milinkova mati dok je hitrim pogledom ispitivala kraj njegovih pantalona, način na koji je očešljan, koliko je i kako utopljen. Postao je uzor. I kad je jednog dana, mršteći se nemarno, rekao: "Ćale me goni da uzimam časove iz nemačkog", majka i sin (ona zaustavivši mašinu, on podigavši glavu sa lekcije koju je čitao) zglednuli su se značajno. "Nemački?" upitao je Milinko pošto se pribrao od uzbuđenja od kog su mu se osušila usta. "Pa nemački će se tek dogodine učiti", budući da su tad bili u drugom gimnazije, s francuskim kao dotle jedinim obaveznim stranim jezikom. Sredoje je smešljivo nabrao nos. "Ma nije zbog škole. Tata tvrdi da je zadnji čas, ako hoćemo da smo na visini događaja." Krojačica i njen sin posmatrali su ga napregnuto, očekujući da objasni ovu napola-pretnju napola-obećanje, no kako se to nije desilo, ona je spustila iglu na šivo i nastavila da okreće točak mašine, dok se on ponovo latio pročitavanja lekcije. Ali uveče su seli pod lampu u kuhinji da se dogovore. Milinko je ponosno rastvorio svoj leksikon i pročitao stavku "Nemačka" dugu tri i po stranice s dvema ilustracijama: panoramom grada Berlina i portretom kancelara Bizmarka sa ušiljenim šlemom na glavi, pa su već sutradan upitali Sredoja kod koga će to uzimati časove. On nije umeo tačno reći, ali je obećao da će saznati; nastalo je poduže otezanje i učestalo podsećanje, dok nije jednog dana doneo, na parčetu hartije, ispisano pravilnim učeničkim rukopisom svoje matere: "Gospođica Ana Drentvenšek, Stevana Sremca ulica 7, u dvorištu levo". Milinko i njegova mati kliknuli su u jedan glas: da je to u komšiluku, a prećutali da ih je toliko ushitila naznaka "u dvorištu". Krojačica, čim je smogla vremena, obukavši se svečano (ali ne i napadno, jer je valjalo tvrditi cenu) i s ceduljom u ruci, krenula je u prvu poprečnu ulicu. Vratila se s najboljim utiscima ("Znaš, ona nije ni najmanje uobražena"), a i cena koja joj je bila zatražena za časove nije prelazila očekivanu svotu. Milinko je, istina, pre no što će doneti odluku, podsetio mater na nameru, koju je ranije imala, da obnove posteljno rublje, no ona ga je ućutkala rekavši da će jednim temeljnim krpljenjem moći da odgodi taj trošak. Tako je Milinko, u isti mah kad i advokatski sin, postao polaznik privatnih časova iz nemačkog, pa je mogao da se ravnopravno dogovara sa svojim drugom: "Kad imaš čas kod Fr"ulein? Ja sutra", u čudnu tuđinsku reč rado je izgovarala i krojačica, opominjući sina nepotrebno i mimo običaja: "Ne zaboravi da imaš čas kod Fr"ulein." Osećala je, iako to ne bi umela tako iskazati, da je zahvaljujući ovom novom koraku, koji za nju znači ne malu žrtvu, u njen dvorišni stan prodro duh stranog sveta, svečovečanske širine, izjednačivši ga sa onim kućama koje najviše drže do napretka. Bilo je tu napola proročanstvo, jer je njen sin Milinko, odlazeći na časove kod Fr"ulein, kao uostalom i Sredoje Lazukić, počeo da ukršta svoj put s Verom Kroner, koja je pripadala baš jednoj od takvih kuća. Sudbina ju je dakle nudila obojici, no njenu ponudu je u to vreme prihvatio samo Milinko. Na Sredoja je Vera delovala odbojno, kao izazov njegovom strpljenju i razumu. Zašto je koračajući tkala malim, skladnim nogama, stavljajući ih jednu pred drugu meko kao da

među njima nešto steže? Zašto je nad svoje koso usečene oči spuštala crvenkaste duge trepavice, a onda ih, kad bi Sredoje skoro minuo, naglo podizala i bacala na njega brz, radoznao pogled? Zašto je riđu kosu plela u kurjuk koji je tanko i žilavo pocupkivao na leđima njenog crnog, do nad kolena kratkog kaputa? Imao je želju da je kazni za sve te znakove smišljenosti, da ih iz nje istera grubo kao što se prašina isteruje iz uležane haljine. Jedne zime, druge ili treće njihovog poznanstva, vraćajući se s časa kod Gospođice, ugledao ju je, u sporednoj ulici, gde se pribija uza zid ispred najezde desetine dečaka koji je zasipaju grudvama snega. Jednu ruku u beloj vunenoj rukavici bez prstiju bila je digla pred lice i vrat da ih zaštiti od vlažnih, hladnih pogodaka, a isto tako podigla je dopola i jednu nogu u beloj končanoj dugoj čarapi i crnoj dubokoj cipeli za sneg, nepotrebno, savivši je u kolenu, kao da štiti sredinu tela. Grudve su padale po njoj i po žutom zidu kuće kraj koje je stajala, oglašavajući se potmulo i ostavljajući okrugle, nejednako guste bele pečate; dečaci su se žustro saginjali i grabili sneg da bi ga na brzinu umesili i bacili na nju i pri tom su iz grla puštali zadovoljne krike, kao hajkači. Sredoje je stao i bez daha se zagledao u Veru. Kolebao se bi li joj pritekao u pomoć (jer ipak je spadala, učeći kod iste nastavnice gde i on, u njegovo društvo) ili je naprotiv takođe napao grudvama kojima je pružala tako primamljivu metu. Tada se desilo da je jedan od dečaka, možda kolovođa napada, prestavši da na nju baca grudve, pritrčao Veri, obujmio je silovito oko vrata i pritisnuo na njen zajapureni obraz žestok, zvučan poljubac. Na to su svi pohrlili da slede njegov primer i devojka je najednom bila okružena dečacima koji su se između sebe gurali da je dohvate, obgrle i poljube, kao da je ona neko jelo u koje treba brzo zagristi i sa zalogajem pobeći. Sredoje, koji je još uvek stajao po strani, osetio je u njihovim naglim pokretima, u njihovim kratkim grlenim uzvicima toplotu i mekotu onog devojačkog tela koje se pod naletima lomi i uleže, on je i sam poleteo k njoj, odgurnuo dva velika dečaka i pripio usne na njen vreli, od suza i snega i od tuđe pljuvačke mokri obraz. Pukao je, pod poljupcem, kao slatka, zrela šljiva. Uto su ga s leđa zgrabile neke ruke, bio je jednim zamalom svučen sa devojke, pa je još samo video kako se njene kose oči radoznalo i uplašeno iskreću prema njemu koji se tako volšebno odmiče. Morao je da se brani od dečaka koji su ga napali, da se pesniči, dobio je udarac iza uha i udario nekog laktom u trbuh, obuzeo ga je bes, udarao je oko sebe bez računa, a kad više nije imao koga, jer su se dečaci bili razbežali, video je da je i Verino mesto kraj zida prazno jer je i ona iskoristila gužvu da bi pobegla. Ispričao je događaj Milinku, a ovaj, po svojoj trezvenoj prirodi protivnik nasilja, osetio je prema njoj sažaljenje i počeo joj se javljati. Kako je međutim to najčešće činio koračajući uz Sredoja, ona mu duže vremena nije uzvraćala pozdrav. Sredoja je to zabavljalo, i kad bi Milinko pokraj njega krotko pognuo glavu, a riđa devojka svoju trglu odbijajući da ga pogleda, savijao se od smeha. Ona, primetivši to, naglo se predomisli i stala ljubaznome dečaku slati isto toliko ljubazan otpozdrav, a jednim brzim produžetkom pogleda proveravati kako ta nagrada deluje na njegovog druga kome je ona uskraćena. Sredoje se i dalje pretvarao da ga njeno zlopamćenje zabavlja; zatim, postepeno, zaista ih je sve troje počelo zabavljati to susretanje puno značenja u svakom pokretu i nepokretu. Najzad su željno iščekivali da se sretnu, kako bi detaljno uočili ponašanje svako svakoga i uporedili ga s prošlim. Sredoje i Milinko nisu propuštali ni dana da ne progovore o devojci, a i ona je, nemajući

drugarica, sama sebi polagala svako veće računa o njima. I kada su kao sedmoškolci sazreli za časove igranja, održavane jedne nedelje u muškoj a druge u ženskoj gimnaziji, to je već bilo debelo poznanstvu; pozvan od trbušatog učitelja u fraku da izabere devojkicu sa kojom će uvežbavati tek naučeni korak, Milinko nije uklevao da se nakloni pred Verom. Potom je držanje ruke oko njenog struka proširio u praćenje s časova kući, a uskoro se s njom dogovarao da zajedno i kreću na časove. Postali su dečko i devojka. To je značilo da ona pripada njemu a on njoj, pa je oko njih nastao skoro neki pojas ustručavanja, koji ih je gurnuo još bliže jedno drugom. Sređuje, najbliži očevidac tog zbližavanja, odnosio se prema njemu s veselim prezirom. U to vreme on je već obilazio krčme predgrađa, da uvežbava figure ne plesa nego snošaja, pored kojih su one prve mogle da nešto znače samo kao priprema. Ali, znao je, i uveravao se opet, da one ni na šta ne pripremaju, da sve te lepe devojkice, iz zagrljaja svojih partnera, posle valovitih okretaja uz zvuke valcera što ih proizvodi učiteljeva sitna, crna, kruto ondulirana žena, idu, same ili u čednoj pratnji dečka, kući majkama, da večeraju i da legnu u uski devojački krevet. Pa čemu onda to dodirivanje, to ukrštanje pogleda, te ljubazne i dvosmislene reči, ta praćenja kući? Naravno, i pored sveg sumnjičavog podsmešivanja, nije mogao ostati ravnodušan prema gipkim, zategnutim bedrima nad koja je, uz svirku klavira, spuštao šaku, ni prema treperavim toplim prstima koji su u taj isti mah perolako padali na njegovo rame; ti dodiri su ga izazivali tim više što je već iskusio do koje mere dodir može biti prisan i dubok, doduše sa devojkama mnogo manje lepim i umiljatim od ovih. Onima tamo, sa njegovih bludnih izleta, naziv devojke pristajao je često samo kao sprdnja, toliko su bile oronule i sparušene, razdražljive od mamurluka, gotovo odreda proste i grube, jer su ih baš prostota i neznanje, nesnalaženje u odnosima i gurnuli na najnižu lestvicu. Gde su one bile od robinja što ih je Sređuje, kao njihove preteče, zamišljao, onako mirišljive i lepe, i onako predane želji da ga zadovolje! Ali isto tako, gde su od prikaza mašte bile devojke sa igranki, sa svojim od učitelja igranja preuzetim, strogo propisanim pokretima, sa tim naučenim znakovima predavanja umesto predavanja samog, igrom licemerja! I jedne i druge bile su iste, obmana njegovih zamisli, pa im je prilazio podjednako sumnjičavo, sluteći unapred razočaranje, odbijanje, nesklad. Međutim, kada je sa Verom Kroner prvi put zaplesao - sasvim slučajno, našavši se naspram nje u trenutku učiteljevog znaka da posle pokazane figure može početi uvežbavanje - desilo se da su im se korak i pokreti odmah uskladili s takvom potpunosti da ih više nijedno nije osećalo odvojeno kao svoje. Iznenadeni, malo su se razdvojili i pogledali u lice, ali ni ovaj prekid pažnje nije im poremetio jedinstvo pokreta; čim su se ponovo približili nastavili su da klize zajedno kao da su omotani konopcima. Više nisu mogli da ne budu svesni tog sklada. Iako su se pretvarali da i dalje jedno drugo ne izdvajaju, oni su se već tražili, udešavajući da dospeju blizu jedno drugoga kada se sastavljaju parovi, iz radoznalosti hoće li se ponoviti ranija usaglašenost, a potom, pošto više nisu mogli sumnjati, radi zadovoljstva u usaglašenosti samog. Ono ih je mamilo više i više što god su sigurnije ovladavali plesnom veštinom, oslobađajući se propisa u koračanju, namesto kojih su se prepuštali nagonu za ritmom, koji ih je nosio sobom, sjedinjene, kao plaha voda. Uživali su u samoj igri, sad prvi put. Ali kad su pokušali da uživanje ponove i sa drugima, uverili su se na svoje iznenađenje da im to samo

nepotpuno ili nikako ne uspeva. Tada su se opet okrenuli jedno drugome, ispitujući u čemu je neponovljivost zadovoljstva. No, nisu ništa saznali, samo su postali još potrebniji jedno drugome. Stigao je kraj godine, teorijska nastava igre bila je završena i časovi su se sada sastojali od samog uvežbavanja, od dvosatnog zagrljenog ljuljanja parova po diktatu čas sporih čas brzih muzičkih komada koje je učiteljova majušna žena izvodila sa sve više poleta, njišući se i poskakujući na stoličici pred dirkama. Milinko, koji je ranije zauzimao lavlji deo Verinog plesачkog vremena, sam se povukao, gurajući devojk u zagrljaj Sredoju, jer je smatrao da je o plesu nakupio dovoljno znanja, dok se zadovoljstva u primeni tog znanja radije odricao. U stvari, on nikad nije osetio onaj ubod koji na zvuke muzike takne tela i gurne ih jedno prema drugome, ono olakšanje od predavanja ritmu, taktu, onu omamu od nesvesnog dodirivanja i ljuljanja u dozvoljenom, svima naočigled izvedenom zagrljaju. Po njegovom osećanju ples je bio samo društvena igra - kao šah ili koja druga -, zanimljivost i korist dok se uči, ali gubljenje vremena ako se potom, bez mogućnosti daljeg udublјivanja i usavršavanja, jednostavno ponavlja. A dotle su se Sredoje i Vera, ne razuveravajući ga, njihali držeći jedno drugo oko struka, oko ramena, dišući jedno drugome u obraz, lepeći jedno na drugo žeravice svoje blizine.

[b]Veru je tečaj[/b] igranja oslobodio ograda koje je dotle podizala između sebe i drugih. Ni sa kim se ona nije osećala jednakom, pogotovo jednom, čak ni sa svojim bratom, koji je - jedini od svih ljudi što ih je poznavala - predstavljao istu, po njenom osećanju čudnu i neskladnu mešavinu svetova njenog oca i matere. Brat je tu mešavinu osećao upravo obrnuto: kao posebnu podobnost, privilegiju, a zahvaljujući tom nadmoćnom saznanju i kao radoznanu potrebu da se izjednačuje i s najrazličitijim vrstama ljudi. Umeo je i voleo da sa starim sporokrvnim trgovcima Nemcima, koji bi čekajući da im se u kola utovari kupljena roba posedali na sanduke ispred Kronerovog magacina, zapodene razgovor gust od unakrsnog zadirkivanja, uvlačeći ih sve dublje u čudljivosti njihovog dijalekta, koji je on verno oponašao, ali je isto tako tečno, i sa istom podsmešljivom slašću, dovikivao očevom krezubavom nosaču Žarku, Srbinu, čim bi se ovaj, upregnut u kolica natovarena džakovima, pojavio na kapiji, "post ti tvoj", jer je to njemu bila uzrečica. Prema sporazumu koji je Robert Kroner sklopio sa ženom uoči venčanja, u nekoj vrsti pokušaja da budući porod zaštiti od posledica svog skretanja, i Gerhard i Vera bili su vaspitani i zvanično uknjiženi kao Jevreji mojsijevske vere, no Gerhard je ovo prisilno opredeljenje razvio, uz pomoć nastave veronauke, daleko iznad želja svoga prosvetćenoga oca, naučivši da moli jevrejske molitve i da peva obredne pesme mnogo bolje i vernije nego on, s istočnjačkim muklim preglasima, na zadovoljstvo bake Kroner od koje je za to dobijao novaca i u ovim naplatama izgleda nalazio isto obešenjačko zadovoljstvo kao u uvežbavanju drevnog, preživelog rituala. Osobenosti su ga privlačile: kada bi koju otkrio, u ponašanju ili izražavanju nekog čoveka, doslovno bi zinuo, zaroktao od udivljenja, a čim bi pronikao u čemu se ona sastoji, radosno bi je usvojio i nadimao se od ponosa ako bi se uverio da mu uspeva da je verno oponaša. Sa Verom se dešavalo suprotno: nju su izrazitosti plašile. Tuđila se svih onih izreka, basmi, sujevernih uzrečica kojima se njena mati, naučena od matere seljanke, služila dok ju je, kao devoјčicu, polagala u krevet, negovala u bolesti ili kažnjavala u neposlušnosti, a isto tako, skoro s telesnim gađenjem, odbijala je mistične

kletve što su puzale iz polumraka staračkog stana babe Kroner. Nije je zanimalo, jer zapravo nije htela znati, kakve sve naslage običaja i gomile značenja stoje iza pojedine starinske ili provincijalne reči, pa je svaku ovakvu teško i pamtila i, ako bi joj ona bila poturena kao nešto po sebi razumljivo, propuštala ju je pored uha kao omašku. Kada je stasala za crkvu, odbila je odlučno da je baka povede u sinagogu, jer "onamo njene drugarice ne idu", i ostala uporna, vrišteći i udarajući se šakama po slepoočnicama sve dok joj nije bilo dopušteno da i taj subotnji dan provede u školi kao svako drugi. U običajima, kalupima navika, nošnjama, konvencijama osećala je nešto glupo, zaostalo, ali ujedno i opasno, zbog istrajnosti sa kojom oni ljude, hteli to oni ili ne, obeležavaju i razvrstavaju. Bio je to razlog zašto nikad nije imala drugarica - dok se Gerhard, koga je ulica od milja zvala Gerdi, prosto raspadao između strasnih prijateljstava i neprijateljstava, koja je podjednako verno gajio i s dernjavom oplakivao, jer je patio koliko zbog redovno izvučenih batina toliko, ili još više, zbog rastanka sa društvom koje mu ih je odvalilo. Vera, ako bi se i zaigrala sa kakvom devojčicom ili dečakom - najčešće gošćom ili gostom koje su doveli stariji -, čim bi na došljaku uočila nešto osobeno, u odevanju, u češljanju kose, ili čula u govoru nešto što odstupa - ako je bilo Srpče ili Mađarče onda neku reč, ako je bio mali Namac onda neki pojam koji u njenoj mešanskoj porodici nije važio -, nepoverljivo bi načuljila uši ili zaustavila oči na primećenoj pojedinosti. I to ne da bi je usvojila ili joj podražavala kao Gerhard, ili je makar shvatila, već da bi je narogušeno odbila od sebe. U svakoj od tih dobačenih neustaljenih ili ne sasvim jasnih reči ona je osećala nametanje, ne namerno doduše - bila je dovoljno bistra da oceni kako to nije -, ali tim uvredljivije, jer čak ne predviđa da bi moglo i ne biti prihvaćeno. Svak je slepo verovao u svoj običaj, u njegovo svevaženje, niko nije pitao Veru: a kakav je tvoj? No, ako bi ona sebi mesto njih postavila to pitanje, tek tada ju je obuzimala strava, jer je sagledala da su u nje, u njenoj kući mešanih vera i narodnosti i jezika, običaji u neredu, u smešnom neskladu, da se nadvikuju švapsko rskanje i jidiš srktanje, da se brkaju praznici, jer za svaki - za Novu godinu, za Uskrs, za Božić - postoje dva, tri različita datuma i naziva i rituala, pa se ništa od toga istinski i ne praznuje, niti istinski u bilo koji veruje. Obuzimao ju je bes zbog te mešane, nesređene, lude kuće u kojoj živi, u kojoj je odrasla, kojoj pripada neodvojivo i po kojoj je - ona je to sa sve većim užasom shvatala - procenjuju, određuju joj mesto, vrednost, pa je nastojala da što je moguće potpunije prikrije njenu osobenost - svoju osobenost - među drugima. Sredstvo u tu svrhu bilo je i dalje: ne upuštati se ni u tuđe osobenosti, koje bi inače podsetile da se bliže zagledaju njene, - a budući da se upravo od osobenosti sastoji ličnost, izašlo je na to da se s ljudima zbližavala samo do praga svoje i njihove ličnosti. Do praga i granice poveravanja. Do granice ispovedanja. Do granice otkrivanja porodičnih prilika, prepričavanja scena kod kuće, upoznavanja s roditeljima i bratom, dovodenja sebi u posetu. Tečaj igranja, na koji je pošla bez lične odluke i naklonosti, po volji gimnazijske uprave, pokazao se kao svet baš takvih, ograničenih dodira. Klavir je svirao muziku za određenu opšte prihvaćenu igru, valcer, tango ili fokstrot, i učitelj u fraku pokazao im je kako se uz nju plešu, pa su one to ponavljale, najpre svaka za sebe a zatim sa dečacima; međutim, u te dodire, iako su bili do telesnosti prisni, ili baš zato, nije se unosilo ničeg ličnog. Bili su tipski, kao i svaki ples sam, jedan propis ustanovljen za ceo svet, sa figurama koje su se

izvodile svugde na tačno isti način, a vrednost pojedinca se sastojala u tome da se taj način što savršeniše usvoji, dakle da se iz tipskog pokreta što dalje potisne lično, običajno, izrazito. Sa nepogrešivim nagonom begunca, Vera se strasno bacala u taj opšti tok, u kome je niko nije više mogao prepoznati kao baš tu i takvu jedinku, kćer svoga oca i matere, stanovnika one kuće pozadi evangelističke crkve, već je morao u njoj otkrivati ono opšte koje je razvijala primenom plesa. Igrati tačno ili pogrešno, sa lakoćom ili tromo, poletno ili zapinjući - to su ovde bila merila, pa se Vera najzad mogla potruditi da se istakne a da ipak pri tom ne obelodani ništa od svoje, poreklom i iskustvom određene, suštine. Isticalo se samo njeno telo, a ispostavilo se da je to telo jedna skoro samostalna mašina, koja u sebi nosi sposobnosti prilagođavanja obrascu u neslućenoj meri, uz iskazivanje sve lepote koju poseduje - oblih kukova i dugih nogu i isturenih, gipkih grudi - stvarajući zadovoljstvo sebi i drugima. Ono je bilo, na tim časovima igranja dok ga je njihala u naručju mladića, i predmet i izvršilac, pri čemu je sve što inače znači ličnost ostajalo daleko od ozvučene gimnastičke dvorane, potisnuto i zaboravljeno.

Tela. Sedefasta belina Verine puti. Prorezi, malo kosi, očiju, koje su tamno, skoro ljubičasto plave. Crveni otvor usta, s ružičastim, tankim i dugim, jezikom, ružičasti otvori nosnica, ušnih duplja. Dugi udovi, neodlučna ispupčenja. Male, lene i beličaste bradavice na grudima. Pljosnat trbuh, među butine nisko uvučen Venerin breg. Riđe, svilaste obrasline. Spor protok krvi, sa sklonošću glavoboljama, zapaljenju krajnika. Česte groznice na usni, sporo zarastanje rana, obilno znojenje pri uzbuđenjima. Nešto umekšan, ublažen odraz Tereze Kroner, rođene Lenart. S njenim tanjim, mišićavijim, rukama i nogama, koje su tek posle drugog porođaja nakupile mesa, kao i uski kukovi. Grudi, međutim, već od kasnog devojaštva visoke, oštre, gumaste, mlečne. Usne tanke i vlažne, podsmešljive plave oči, prav nos. Kolerična sklonost krajnostima, svađi, ljubavi, zavisti, gvozdeno zdravlje. Robert Kroner tanak, krt, od struka naviše malo napred prelomljen, dugih brzih nogu, mrkožute kože, sjajne, glatke, masne crne kose i dlake, kadifastih crnih očiju. Nemiran krvotok, razdražljivost, sklonost tuzi, beznađu. Nemanja Lazukić ovisok i vratat, koščatih uglastih ramena, ali uskih grudi, uskih karlica, upalih kolena. Bela, blede pepeljasta koža. Velika, gusta i suva, tamna neposlušna kosa, isprano plave oči, pravilna velika usta sa zdravim zubima, povelik širok nos, pod rebrima priraslice od zapaljenja pluća (prebolovanog u ratu), u plućima i bronhijama mnogo sluzi, neumeren pušač, lakom i na vino, rakiju, na lako zadovoljiv zanos, uporan obleživač veran svojoj ženi, dok ga strane uglavnom odbijaju, jer zapaža na njima neurednost, mrlje. Gadjljiv i na hranu. Lazukićka u nogama stupasta, spora, u gornjem delu tela tanja i pokretljivija, malih mlohavih grudi, spalih ramena, ugnute brade, mesnata nosa, buljastih zelenkastih blagih očiju, retke, tanke, sivkaste kose. Pati od proširenih vena, često umorna. Postavši mati u trideset trećoj godini, nikad se nije sasvim prilagodila materinstvu, uostalom ni braku, ali se i jednom i drugom predaje iz uzvišenog zanosa prema dužnosti. Ana Drentvenšek tamnoputa i visoka, koščata, isturenih jagodica, jasnih sivih očiju, oštro oivičenih širokih usana, krupnih, belih, pravilnih zuba, tanke i zdrave kože. Osetljivost živaca usled nerazumnih napora i nepažnje, oslabljen otpor prema prehladama. Slavica Božić plava, okrugle male glave, radoznalih plavih očiju, bele kože, isturenih grudi i bedara. Izdržljivost, spor i ujednačen ritam starenja. Njen muž smeđ,

povijena nosa, niska čela, upitno podignute, duže, gornje usne, dugog trupa a kratkih, nakrivih nogu, neumoran u svakom telesnom naporu ali vredovnih živaca. Milinko od oca nešto viši, tamniji, valovite kose, srazmernog stasa, izdržljiv i uravnotežen. Mikloš Armanji ovisok, protegljast, tamne, crvenkaste, gipke kože s mnogo bora na širokom ravnom čelu, prava, duga nosa, glatkih jedrih obraza, krupnih usana, pribranih, svetloplavih očiju. U detinjstvu laka padavica, koja se docnije ne javlja; kao sećanje na nju, sklonost umerenom životu i disciplini. Gerhard Kroner beo, prćast, izbočena čela i jagodica, čvrstih uvučenih usana, malih ušiju, visokih isturenih prsiju i jakih nogu. U detinjstvu česta krvarenja nosa, laka sklonost astmi, ali snažan motorni trakt koji stvara utisak savršenog zdravlja.

Nemački prodor na istok, koji je dosegao Novi Sad i Bačku aprila 1941, imao je iste godine u zimu već i svoga tumača u kući Kronerovih: Sepa Lenarta. On je ovamo dospeo kao rođeni brat Reze Kroner, pošto se, posle bitaka po Rusiji, našao na odsustvu, a brzo je izgubio volju da odmor koristi kod matere, u selu, šetajući nove crne čizme kaljavim pustim ulicama. Što mu je u selu ipak najviše nedostajalo to su bili dostojni slušaoci, jer je i u jeku borbi zamišljao kako će to što doživljava saopštiti, ali ne svojoj šezdesetogodišnjoj majci, koja će njegove reči pratiti uzdasima i, žaleći ga umesto da mu se divi, ispuštati sitne suze na smežurano lice, niti užirenim seljanima koji će u njega čkiljiti nepoverljivo ili se raspitivati kakve su tamo u Rusiji, odakle je došao, kuće i staje, stoka i ambari. Sep sam nikad nije bio pravi seljak; ostavši bez oca, uz popustljivu majku i ujaka koji ga je potajno istiskivao sa imanja, rano je, kao i Reza, stupio u službu, on kod mesnog trgovca Jevrejina. Možda bi taj Jevrejin, plavobradi Solomon Hajim, i bio jedino pravo lice pred kojim bi on, preplašenim, rasprostro svoje osvajačke doživljaje, pokazao šta je postao, sveteći se za šamare i teški rad kojima je kao šegrt i mlad kalfa bio kod njega podvrgnut. Ali, stigavši kući, saznao je da su Hajima, zajedno sa njegovim dvadesetdvogodišnjim sinom, Sepovim vršnjakom i naopakim, zavišću iskrivljenim uzorom, ubili mađarski žandarmi u operaciji čišćenja koju su prethodnih nedelja bili započeli, a da je Hajimovica, pošto ih je sahranila, otišla u grad sestri ostavivši kuću i radnju pod lokotom. Oko te kuće je danima šetkao Sep Lenart, u raspoloženju sastavljenom od radoznalosti i žaljenja, raspitujući se kod nekadašnjih mušterija koje su tuda prolazile ka najbližoj radnji kako je njegov gazda tačno ubijen, na kom mestu, da li je odmah umro od metaka koji su ga pogodili i da li je vikao i šta je činio njegov sin - upoređujući ćutke sve što je saznavao sa iskustvima složenim u sopstvenoj glavi. Kad više nije imao šta novo da čuje, spakovao je koferčić i otputovao u Novi Sad Kronerovima. Bio je dovoljno predostrožan da se u selu ne odjavi i da nikom ne rekne kuda će, ali u najužem krugu upućenih izazvao je ne malu zabunu: esesovski vojnik u jevrejskoj kući! Kroneru je tada radnja već bila oduzeta, u njegovoj kancelariji sedeo je vladin komesar, vitez Mikloš Armanji, kome je Kroner bio dodeljen kao neplaćeni saradnik; živelo se u neizvesnosti, u osluškivanju vesti o ubijanju Jevreja i Srba po okolnim selima, zagledano u ništavilo dvorišta lišenog nekadašnje vrepe kupaca, kao za vreme pošasti. Ali na to dvorište je sada izlazio izjutra, uprkos mrazu, Sep Lenart, visok, tanak, žilav, plave kose kratko podšišane oko lobanje s priljubljenim malim ušima, u vojničkim pantalonama i čizmama i košulji, i izvodio gimnastičke vežbe. Najpre bi optrčao dvorište tri puta, potom bi stao u stavu mirno u njegov kraj i, s

predasima, činio čučnjeve, izbacivao ruke, noge, savijao se u pojasu, okretao glavu na vratu kao da je ovaj od konopca. Sestri, od koje bi u kuhinji zatražio doručak, pohvalio bi se hukćući kako mu je kretanje prijalo, i potanko bi joj objašnjavao koja je vežba za koji deo tela i koji organ korisna, onako kako su ga u vojsci učili, prekorevajući je uz put što svoju decu, njegovog sestra i sestričinu, ne privikava na slične napore, već im dozvoljava da se izležavaju i da započnu dan kao mekušci, što će im u životu samo škoditi. Pri tom on kao da je zaboravljao na njihovo poreklo, koje ih je, silom zakona za zaštitu rase, ionako osuđivalo na manjevredan, ropski život i guralo, zapravo, u prevremenu, nasilnu smrt. Kao da su bili ne polujevreji već mali Nemci arijevci, koji će sutra kao on poneti pušku a prekosutra, kad zacari mir, pregnuti na izgradnju nove Evrope. I zaista je on, jednom polovinom svog podeljenog bića, onom koja ga je opreznosti uprkos naterala da iz sela dođe sestri, tako osećao. Dospevši u elitne nemačke trupe iz tupe tame svog zaturenog sela, prihvatio je oduševljeno učenje koje ga je, kao nekad dodir mača vitezove, proizvelo u gospodara sveta po predodređenju, no baš zato što je to učenje smatrao savršenim, nije dozvolio da do njega prodre misao da bi ono moglo škoditi nekome njemu bliskom. Sestričina Vera i sestra Gerhard bili su mu bliski, tim pre što je sam, još neoženjen, bio bez dece i što je zapravo iz svog siromaškog detinjstva poneo ponos što mu se sestra udala za bogatog trgovca, uprkos tome što je on bio Jevrejin. Jevrejin, to je za njega značilo nešto njemu slično tuđinsko u Jugoslaviji, ali i pokretljivije i snalažljivije od sopstvene svojte zbog nevezanosti ni za koju zemlju. Služba kod Hajima, njegove pouke i batine, samo su potvrdile predstavu o zastrašujućoj nadmoći, a esesovačko učenje u kasarni jedino je dodalo na sliku mračnih, strogih boja, ne izmenivši je u suštini. Bilo je to sad dvojstvo, poštovanja i straha, zavisti i mržnje. Pri pogledu na sopstvene, tako mlade, krvne rođake, decu sestrinu, preovladavala je u njemu mekša strana, i on je izjutra jedva čekao da ih vidi budne i obučene, doduše da bi ih mogao zasuti prekorima zbog kasnog ustajanja i propuštanja telesnih vežbi na čistom vazduhu, jedinim poukama koje je umeo sa samopouzdanjem smisliti i dati. Naročito ga je privlačio Gerhard, koji je na njega uostalom upadljivo ličio, i sam tanak, mišićav, plavokos, uskolik, s pravim kratkim nosom i upalim obrazima. On i svojom prirodom kao da se bacio najviše na ovog vojnika po ubeđenju, jer je, slično njemu, imao malo smisla za složen, strpljiv rad, zbog čega nikad nije ni privirio u očevu kancelariju, ali mu je zato podvig, ispoljavanje nadmoći i snage, ulivao neizmerno poštovanje. U to vreme, kao svršeni srednjoškolac lišen, zbog svog jevrejstva, mogućnosti da produži studije, za koje uostalom nije ni mario, on se već dogovarao sa nekoliko mladića slične sudbine da pobegnu, pre nego što ih zahvati obaveza prisilnog rada, preko Dunava u pirtizane; dolazak Sepa Lenarta učinio mu se kao neočekivan ali možda dobro došao podsticaj da se taj pothvat ubrza. Kada je svoje drugove, Franju Šlezingera i braću Karaulić, obavestio o ujakovom pojavljivanju, on je u isti mah predložio da rođaka ubiju, kako bi se dokopali njegovog oružja a ujedno svoje bekstvo ispod okrilja okupatora započeli podvigom. Tako privlačnoj ideji, koju je Gerhard, uz to, umeo da izloži sa svom strastvenošću svog, neposrednom cilju predanog, bića, isprva niko iz tog mladićkog kruga nije mogao odoljeti, pa su za njih prvi dani esesovčevog boravka u Novom Sadu protekli u dogovaranju o načinu na koji će ga dokrajčiti. Karaulići i Šlezinger učinili su posebnu posetu Gerhardu u vreme

kad se znalo da će ujak biti kod kuće, da bi ih sestrić s njim upoznao, da bi ga oni osmotrili, tako reći uzeli mu meru, jer su ga upravo tako razgledali kada bi im, hodajući iz sobe u sobu, okrenuo leđa. Pištolj mu je, u futrolji, visio u predsoblju na vešalici ispod njegove šapke i kraj tamnosurog ogrtača i šešira Roberta Kronera, i njihove oči su često poletale onamo, da bi potom razmenjale značajne poglede. Da ga ubiju metkom iz njegovog oružja? Ili da ga otruju mišomorom koji bi mu neopazice usuli u jelo, ili da ga zauvek smire ubodom noža u leđa, dok ovako šetka među njima? Pošto su se odlučili za ovo poslednje rešenje, kao najmanje glasno i upadljivo, postavilo se pitanje uklanjanja leša. Predloga je i tu bilo više, da bi najzad preovladao Gerhardov, po kom bi vojnika raskomadali i zakopali u podrumu. Ali, dokle bi on ostao neotkriven? Uopšte, kad se vojnik ne vrati sa odsustva u jedinicu, koliko vlastima treba vremena, čak i ako je bio neprijavljen, da ustanove gde je sve boravio i da povuku na odgovornost njegove nepriznate domaćine? Raspre o ovom dovele su do zaključka da bi, i u slučaju da njih četvorica uspeju da dobiju na vreme vezu sa partizanima i pobegnu, porodicu Kroner, a po svoj prilici i porodice ostalih, stigla odmazda, i na toj pojedinosti pao je ceo predlog. Ujak je dakle ostao živ, da i dalje krstari po jevrejskoj trgovačkoj kući, i ne znajući u kakvoj se opasnosti nalazio. Gerhard, pošto je to znao, posmatrao ga je sa novom pažnjom, zadržavajući se s njim rado u praznim prepodnevničkim časovima (dok je mati sa služavkom kuvala, otac sedeo u kancelariji, a Vera se mazala pomadama), naslonjen obrazom na ruke koje bi leno skrstio na stolu. I sam je zapažao svoju sličnost sa ujakom, sličnost koja je bila više nego to: predskazanje sopstvenog odraslog izgleda. A valjda i zanimanja, jer je Sep Lenart bio upravo ono što je Gerhard Kroner želeo postati: naoružani ubojica. Ispitivao je sa žarom svog ujaka o vojničkom životu, o marševima, bitkama, o osećanju prilikom ranjavanja, pa onda dok se ubija. Sep mu je odgovarao, ali ne tako rado kao što bi nekom stranom, pogotovo omrznutom, jer je znao da mu iz odgovora veju strava i iskušenje, suviše jaka osećanja za nekog tako mladog kao što je sestrić. Nastojao je da pred njim izbegne teške prizore rata, zadržavajući se radije na šaljivim zgodama, kao što su bili nesporednosti sa stanovnicima ukrajinskih sela zbog neznanja jezika, ili doživljaji sa devojkama, koje su, zbog gladi, dolazile krišom u posebno za to čuvane kolibe da bi se podale za neku konzervu ili čokoladu. Gerhard, koji je ova hvalisanja smatrao gnusnim, nije zbog njih prekorevao ujaka; više mu je odgovaralo da ga zavera tobožnjim povlađivanjem kako bi iz njega izvukao još po koji podatak i o Rusiji od koje je zavisio ishod rata i o nemačkoj vojsci koju je valjalo nadmudriti i pobediti. Uostalom, i njegov odnos prema ujaku bio je dvojan, jer je pored tuđenja prema njegovoj bahatosti osećao i bliskost s njim, pa i s njegovim shvatanjima. I njemu je okupacija, pored ogradila i poniženja, donela prvo ljubavno iskustvo, sa ženom Mađara pozvanog u rezervu, iz susedne kuće, koja je za napada iz vazduha dolazila da se sklanja u podrum Kronerovih, na izgled temeljnije nazidan od njenog. Bila je to meka, poplašena žena okruglih crnih očiju i s krajeva obešenih usta koja se pri prvom tutnju dalekih bombi u mraku podruma drhteći pripila uz najbližeg do sebe - a to je bio Gerhard - i dozvolila mu da joj gurne ruku u nedra; od tada je trebalo samo da zalupa na tarabi koja je delila dvorišta dveju kuća, u bilo koje doba dana, i ona bi se uskoro pojavila na kapiji, spremna da s njim siđe u podrum. Sa ovom vezom, koju je od ukućana krio, Gerhard je ujaka upoznao, u jednom od onih dugih

lenih razgovora u utihnulom stanu, ne mogući se odupreti potrebi da mu na niskost odgovori niskošću, i tako je sad među njima bilo rečeno sve sem Sepovog iskustva kao ubice i Gerhardove namere da ubija. Ali, dok Gerharda tajna nije raskinjala, jer ju je delio sa Šlezingerom i Karaulićima, Sep Lenart je grozničavo tragao za nekim kome bi je, kad već ne može sestriću, izručio. On je prepodne obično provodio u kući, vrzmajući se po dvorištu i sobama, gledajući kroz prozore, ili uvlačeći nekog od ukućana u razgovor, ali bi se posle ručka, koji mu je sestra izdavala posebno, u kuhinji, kao kakvom sluzi, obukao, izbrijao lice kome nož nije bio ni izbliza svakodnevno potreban, namestio pred ogledalom kapu, da mu se njen šiljak spusti nad niskim čelom tačno na boru među obrvama, opasao bi pištolj i izašao u šetnju. Šetao bi nemarno satima, i ne primećujući da što dalje sve teže savija levu nogu, u koju je na frontu dobio metak. Obično bi uz put već vrlo rano kupio kartu za bioskop, pa bi pogledao jednu predstavu, prvu ili drugu popodnevnu. Potom bi seo u kakvu gostionicu i naručio jela, pet čevapčića ili kakvu drugu sitnicu, jer iako je već bio gladan, urođena teška škrtost sprečavala ga je da od svoje vojničke plate odvoji veći iznos za nešto što će nekoliko časova docnije moći dobiti besplatno kod sestre. Ali od pića nije uspevao da se tako strogo uzdrži. Gledao je kako u gostionicu ulaze mladi ljudi, po dvoje, po troje, ponekad i vojnici, ali njemu svi podjednako nepoznati. Ponašali su se slobodno, bučno, svi ti njegovi vršnjaci, Sepu se činilo sigurnije i slobodnije nego on, možda zato što su bili iz grada, ovog ili nekog sličnog, navikli da suviše delove odeće skidaju i okačinju na vešalicu pri zidu, da vade cigaretu iz tabakere i da se tiho sporazumevaju sa kelnericama koje bi se nisko nagnule nad sto pružajući im jelovnik. On je želeo da se zbliži sa tim ljudima, ili makar sa kelnericama, ali ako bi nekog oslovio, ispadalo bi da je rekao beznačajnost, koju bi ono drugo dočekalo rasejanim poluosmehom. Ipak se stalno nadao da će neko hteti i s njim da se zbliži, pa je ostajao i polako ispijao svoje pivo, koje je s vremena na vreme morao iznova poručivati. Ono ga je postepeno omamljivalo, pred njega su počinjali da izlaze prizori rata u kojima je bio moćan, i on je, osvrćući se oko sebe novim očima, s gorčinom pomišljao kako možda svi ti spretni gradski ljudi, koji na njega i ne obraćaju pažnju, nisu slične uzbudljive scene doživeli niti su im dorasli. Opijao se. Svi bi već napuštali gostionicu, sa svojim devojkama, za ugovorenim zabavama ili poslovima, samo bi on još sedeo s laktovima na stolu, ukrućenih leđa, brižljivo izbrijan, ne trepćući, obamro. Kelneri bi mu dodali račun i on se ljutio što je tako velik, sabirao je cifre mršteći se i zaplićući jezikom, plaćao ne dodajući ništa za napojnicu, jer je bio uveren da su ga prevarili, pa bi se opasao, stavio kapu mereći sečicom dlana da li je sela na pravo mesto, i zvonkim koracima, pazeći da se ne primeti kako se ljulja, odlazio. Išao je kući. Išao je mraznim opustelim ulicama, mimoilazeći se s gdekojim čovekom koji žuri na počinak, s ljubavnicima ili bračnim parom. Grad se razilazio, slagao se i slegao u svoje kuće. Tamo iza zidova, iza zamračenih prozora on je spokojno spavao. I Lenart je imao utisak da niko ne može poremetiti taj mir, to mrtvilo, tu nemarnost prema njemu koji korača - sad već osetno teško, vukući nogu kao štapinu - sa ove, spoljne strane zidova, nikakva volja za promenom, nikakav rat, nikakvo ubijanje. Imao je nelagodno predosećanje da će gradovi preživeti ubijanje, da će, ma koliko se njihovih stanovnika stavilo pred mitraljez, ili smirilo metkom u potiljak, sutra, kad vojska završi krvavi i zamorni posao, ostati još uvek dovoljno živih da se u tim

kućama ponovo razbaškare, da spavaju, da lože, da kuvaju i peru i spremaju, da čine sve one neratničke stvari koje odvlače životne snage od pohoda ka pobjedi. Osećao je nestrpljivu potrebu da ubija, ruke kojima je mahao pored sebe koračajući trzale su se željne da se stisnu oko nečijeg vrata, kažiprst mu je podrhtavao tražeći otpor obarača koji bi povukao. Ali tu on nije smeo pucati. Pucati se sme samo po komandi, retko, jer i na frontu je bitka retka, najčešće se samo hoda, vozi, logoruje, a i kad se puca puca se mnogo uprazno, ne videći u koga, tek pošto topovi i mitraljezi razore bedem neprijateljskih tela, a sasvim retko u živo ljudsko meso pred sobom, kao u Dubnom, kao u Vorjansku. Sada su mu opet izlazile pred oči one slike ubijanja, ali neodlučno, uz otpor, kao da ih rastresaju njegove usputne sumnje, i Sep je stizao na spavanje pokoleban u svom iskustvu ubice. Otključavao je kapiju i ulazna vrata stana, pa bi krenuo kroz sobe cepteći od nade da će naći sagovornika. Svi su već spavali, i sestra i deca, samo je Robert Kroner bdeo u svojoj sobi. Obično bi, pošto ostali poležu, poslušao na radiju London, ali vesti su bile loše: nemačka vojska je napredovala u Rusiji, u Africi, Engleska je trpela bombardovanja, Amerika nije ulazila u rat. Ugasivši radio, nije imao snage da se svuče i legne pod jorgan, jer je znao da mu mučne misli ionako neće dozvoliti sna, a da će ga ležanje podsetiti na grob, koji izbliza vreba njega i njegove. Pri takvom raspoloženju pojava Sepa Lenarta delovala je kao utvara. Kao da je na vrata ulazio sam izvršilac najmračnijih predviđanja, otelotvorenje užasa, neljudskosti, krvožeđa. Njegovo izbrijano lice se sijalo na električnoj svetlosti, svaka vlas njegove kose stršila je uredno potkresana oko uske lobanje s poleglim ušima, kapa je stajala duboko navučena među obrve, srebrile su se epote, crnele čizme, čvrsto prijanjala bluza. A ispod te tipske opreme, istovremeno, izbijale su dobro znane crte šurakove, toliko slične crtama ženinim, gotovo istovetne sa crtama sinovljevim, i to je celoj prikazi dodavalo nečeg čudovišnog. A i Kroner je na Sepa delovao kao oživotvoreno priviđenje. Sedeo je onde, pod lampom, sa svojim jevrejskim licem dugačka, povijena nosa, tamne, suve puti, tih ali pribran, bez pokreta, s tugom u crnim očima, spreman da legne pod nož, da se okrene metku. Kao da je već mrtav. A oko njega je mirovala soba, mrtva i ona, u potpunom skladu i saglasju sa čovekom komu pripada, tamnomrka kao on, posuknula od izupotrebljavanosti, s kaučem u uglu, na kome je, raspremljenom, jorgan bio gornjim uglom presavijen, tako da su ispod njega bleštali beli jastuk i beli čaršav, kao iskeženi zubi, pored kauča radio sa okruglim pečatom tamnila na tkanini glasnogovornika koji je nacrtalo mnogogodišnje strujanje zvuka, a u pozadini preko celog zida police s knjigama, koje su ozbiljno gledale pozlatama svojih naslova u latinici i gotici, velikim imenima pisaca što ih je Sep maglovito pamtio iz škole, tuđ nepristupačan svet u koji treba godinama i godinama prodirati da bi se shvatio, koji treba slagati strpljivo kroz ceo život da bi se stvorio. Svaki predmet tu skladno naleže na drugi, ništa se ne bi moglo promeniti neprimećeno, sve je smešteno zauvek, čak ni smrt tu ne može ništa poremetiti. Trzao je ramenima u znak snebivanja i u pola glasa molio zeta za dopuštenje da sedne. Dobivši ga, počeo bi se tužiti kako se i danas u gradu slabo proveo, odsustvo mu prolazi bez draži i zadovoljstava, i okrivljavao za to, uopšteno i nejasno, gradski svet. "Oni me svi guraju od sebe", govorio je na mah, teško izražavajući misao, "svi beže od mene, njima je mrsko sedeti s krvavim momkom Sepom za istim stolom". Jabučica na njegovom mršavom

vratu odskakala je gore-dole. "Krvave rruke ovde nisu poželjne. Ovde treba imati bele ruke, fine gospodske ruke, lepo ponašanje, uglađenost. Ali niko ne pita može li se Sep ponašati lepo, da li je njemu život pružio priliku da se nauči epom ponašanju. Vi znate", obraćao se on neposredno Kroneru, kome nikad nije govorio ti, "vi bar znate i možete posvedočiti", krivio je glavu molećivo, "ko je Sep i kroz kakva je iskušenja prošao. Jevrejska hidra", siktao je, u saznanju da ne sme biti glasan zbog usnulih uokolo, a i od uzbuđenja zbog saznanja, otupljenog pijanstvom, da se obraća, ipak, Jevrejinu, "jevrejska hidra u liku trgovca Solomona Hajima bila se omotala oko momka Sepa, da ga smoždi i povuče u kal robovanja bogu Mamonu, prljavom bogu novca, Volstrita, Jerusalima, rabinovom bogu. Ali s neba je sišao genij germanstva, plavi anđeo hrišćanske čistote da spase momka Sepa. On mu je dao pušku u ruku i rekao: Ubij! Kao što Sveto pismo kaže: Oko za oko, zub za zub. Za svakog gladnog Nemca, za svaku Nemicu koju je oskrnavio rutavi Jevrejin, stotinu jevrejskih i boljševičkih glava, stotinu njihovih gospođica u naše vojničke krevete! Hajde, momče Sep, probudi se, uzbuna je. Obuci svoju uniformu, uzmi svoju pušku, izađi u stroj, ukrcaj se u kamion i hajde van grada, tamo gde je iskopana raka, raka kao cela ova kuća velika, kopalo ju je sto i trideset mladih Jevreja ceo dan do ponoći, a sad ti mladići kleče na rubu jame, reflektori sa svih strana blešte u njih i preko crne jame u dubini, mi izlazimo iz kamiona i spuštamo se prema jami, u redu, za leđa onima što kleče, pada komanda i mi punimo puške, pada komanda i mi ih prislanjamo na potiljke mladića, mi pucamo i oni se bez glasa strovaljuju u jamu. Mi repetiramo puške a dotle na svetlost reflektora izlaze nove stotine Jevreja, Jevrejki, malih Jevrejčica, i polako idu ispred nas, kao lanac kad se provlači kroz prste, oni idu a mi repetiramo, čekamo ko će kome dopasti, to je lutrija, može ti dopasti starac koji mrmlja molitvu, može kakav mlad čovek napete snage kao ris, može divna žena, divna devojka, meko mrko meso kao pečenica, može detešce koje još ništa ne zna i više ti: čiko, čiko! dragi čiko, nemoj! No ti pucaš svejedno, bilo ko da je, ti osećaš trzaj tog života, te smrti, ti osećaš da svakim metkom skidaš po jednog gada, prljavštinu, sa lica zemlje, da čistiš zemlju od te gamadi, tih masnih čepova pokvarenosti, tih gmizavaca, prevejanaca, koji su hteli da Nemce uvuku u svoju mračnu igru skrnavljenja rase i službe golom materijalizmu. Ali njih je beskrajno mnogo, šogore, njih je beskrajno mnogo, Shvatate li kako je to kad je nečeg beskrajno mnogo, suviše, suviše? Makar i nečeg dobrog, što usvajate svim srcem? Shvatate li kako je to kad dobrog, zdravog jela ima previše i ono vam legne na stomak, ne, na srce vam legne, na disanje, na oči ispod kapaka. Tako vam je to kad ubijate celu noć. Knak-knak. Metak u potiljak. Prvo stojeći. Onda morate čučnuti zbog umora u nogama pa tražite da i oni čučnu. Onda počnu ruke da vam se tresu. Osećate da neće nikada biti kraja tom mesu koje pristiže do jame, prolazi ispred vas kao lanac, zveckajući kostima, donovima, uzdisajima, dok ne stane pred cev puške onaj koji vam je namenjen. Pucate, i drugi pucaju, pa pri vatri iz pušaka vidite kako se dole u jami miču ona tela. Ne znate da li vam se tako čini ili je to istina, nisu dotučena, nisu dobro ubijena, i sad će izmilet, proviriće iz jame, pod sjaj reflektora, najpre njihovi prsti, šake, pa će se pomoliti krvava lica, potisak ruku izbaciće na površinu njihove trupove, kolenom će upreti o rub jame i četvoronoške kao gušteri ispuzati iz nje. Šta ćete onda? Od straha, pucate u jamu, pa ne čekajući da se lanac, red, uspostavi, pucate u prvog pred

sobom na rubu jame, onda pucate ne birajući u sve što vidite da je od njihovog, gadovskog, soja, što je dovedeno da bude ubijeno. Ali tome nema kraja, shvatate, tome nema kraja, i kad vas u osvit zore kamion poveze nazad u grad, vi vidite one kuće i strepite da su one i dalje pune gamadi i da ih jednostavno nikad nećete moći istrebiti." Gledao je u Kronera molećivo, nadajući se od njega utehi. Nadajući se da će ovaj reći: "Nu, ne, ti se varaš" (jer on je Sepu, kog je upoznao kao dečkića, govorio ti), "oni će jednog dana bit istrebljeni." Međutim, Kroner ga je gledao nemo, s krupnim graškama znoja nanizanim ispod ruba tamne glatke crne kose širom ispupčenog čela, kao trnovim vencem. Kroner je dahtao, skoro stenjao. Priča koja se pred njim odmotavala bila je za njega košmar, priviđenje ludaka.

[b] Ludak je[/b] bio Sep Lenart, njegov šurak, jer ako on to ne bi bio, ako bi ma šta iz njegove priče bilo istinito, onda bi lud bio svet, u šta Kroner nije mogao verovati, jer se još osećao delom sveta. Umesto da pobija, kao što je Sep molećivo očekivao, on je, čim bi se pribrao, kao da ima pred sobom bolesnika, prividno prihvatao stravičnu priču, tražeći da o njoj čuje nove pojedinosti, kako bi je kroz njih, ako se pokažu neverodostojne, razorio. Pitao je Sepa još ovo i ono, gde se tačno jama nalazila, na kojoj udaljenosti od grada i u kom pravcu, pitao je kakvom su se municijom vojnici služili i kako im je ona bila doturana, da li im je donošeno hrane, čime su gasili žeđ, ko je zakopavao leševe. Ali Sep je, i ne morajući da razmisli, uzgred i mrzovoljno, kao da se ljuti što ga odvlače od suštine, koja ga zabrinjava, odgovarao na sva pitanja, i ludačka priča ne samo da se nije opovrgavala, nego su zaokrugljivala i sticala celovitost istine. Kronera je hvatao nov užas, užas od stvarnosti koja je poprimila crte košmara. Kuda pobeći? On je po toku rata, koji je pratio, bio čvrsto ubeđen da će Nemci na kraju biti poraženi, ali je sad shvatao da pred valjkom njihovog ludila njega to neće spasti. Ludilo već hara, Sep je njegov vesnik, sutra će nahrupiti i na ovaj grad, na ovu kuću. Razmišljao je grozničavo čime bi se to dalo sprečiti. Kada bi izbio ustanak? - pitao se, tražeći izlaz, i zamišljao kako se ceo Novi Sad, svi koji su u njemu ugroženi, diže na noge, hvata oružje, ili oruđe ako ništa drugo nema, i udara na kasarne ubica. Ako bi svak tako učinio, ako bi tako učinio samo svako drugi, treći, recimo svaki čovek između dvadesete i pedesete, osetivši se za to obaveznim po svojim odraslim godinama kao što je onaj na protivničkoj strani primoran, onda bi ustanak sigurno uspeo. Onda bi i on sam, Kroner, morao uzeti oružje, prvo koje mu padne šaka, dakle upravo pištolj što visi o pojasu Sepa Lenarta, i pucati u prvog neprijatelja, to jest upravo u Sepa Lenarta. Gledao je u njega i zamišljao taj čin. Ispružao je šaku ispod stola, grčio prste, vežbajući ih za grabljivi pokret kojim će izvući vezicu futrole i trgnuti iz nje pištolj. A onda pucati! U prsa Sepova. Međutim, pri toj pomisli čelo bi mu se orosilo novim kapima znoja, od još većeg užasa. On nije mogao pucati ni u čije živo telo, on na to nije bio pripremljen, nije se tome čak ni učio, bio je neborac, otac je pomoću mita sredio da ga proglase neborcem kada je trebalo da krene u Beč, i on mu je tad bio zahvalan. Ali sad je osećao nedostajanje čitavog dela ljudske ličnosti u sebi. Osećao je svoju nesposobnost za prolivanje krvi kao neku vrstu telesne mane (u ovom slučaju prave) koja mu ne da da se izjednači sa ostalim ljudima. Bila je to mana čitavih pokolenja njegovog naroda, koji vojničovanje smatra dangubom, kakvu hrišćanin, u saznanju da poseduje zemlju, može sebi da dopusti, ali ne i večni potukač Jevrejin. Sad se u njemu budio prezir prema

tom narodu koji, poput njega pojedinca, cepti pred iskušenjem pištolja kad ga treba istrgnuti iz futrole i isprazniti u neprijateljeva prsa, koji neće to iskušenje umeti da prihvati, neće biti sposoban da istrgne oružje i da ubije, kao što on sad to nije u stanju. Smrdljiva, strašljiva gamad! siktao je u sebi na račun naroda kome pripada, rečima Sepa Lenarta, smrdljiva strašljiva gamad koja ne zaslužuje drugo nego ubijanje, jer ne ume da ubija.

[b]Sasvim drukčiji[/b] razgovori, mada o istim, ili sličnim, sudbinskim temama, vođeni su u sobi Roberta Kronera nekoliko meseci kasnije, kada je sunce toliko osvojilo ulice da su zastori na prozorima morali stajati po ceo dan spušteni, propuštajući svetlost samo u tankim bičevima kroz svoje pukotine. Na polusvetlosti, koja se ka dubini sobe rasprskavala i topila u glomaznu titravu maglinu, sabesednici, Robert Kroner i Milinko Božić, videli su jedan drugome samo žutomrke odsjaje glatkih površina obraza, čela i nadlanica, kao brazde na snimku u negativu. Njima to kljasto viđenje ne samo što nije smetalo, no im je i pogodovalo, jer su mogli da se unesu u kazivanje bez bojazni da će na crtama ili držanju drugoga ugledati znak da su preterali, bilo u dubljenju teme bilo u izražavanju. Obojici se činilo da nikad ni pred kim nisu bili ovako iskreni, i to saznanje ih je oduševljavalo tim više što su bili svesni koliko je neuobičajeno s obzirom na njihov međusobni odnos: Verinog oca i njenog udvarača. Svojim rečima oni taj odnos, koji bi mogao sve staviti pod znak pitanja, i nisu doticali, a ako bi pomenuli njegov uzrok, Veru, onda su to činili, gotovo, s izmenjenim ulogama: Milinko je bio tu da se za nju zabrinjava i da ograničava njenu samostalnost, a Kroner onaj koji će ga upozoriti da je prestrog i odviše nepoverljiv. Od prvog trenutka kada su se našli jedan naspram drugog, njih je, kao pri spoju elemenata sklonih da se stope, podišla struja tolike srodnosti da je onu pravu, krvnu, potisnula u pozadinu. Milinko, koji je dotle svojoj majci poveravao i brige i namere, tek sad je, pred misaonim i prijemčivim Kronerovim licem, shvatio da je dotle njegovo poverenje bilo bačeno u ambis i u nedodir, a oca, kog je inače već počeo zaboravljati, sada se ponovo sećao, ne samo s pređašnjim tuđenjem, već i sa novim prezirom. Kroner, pak, našao je u Milinku ono što ni u sinu ni u kćeri nije: mladalačko prihvatanje. Čime ga je kod sopstvenog poroda onemogućio ili pokvario? on to nije tačno znao, ali je verovao da deo krivice snosi njegova žena, što se suviše bavila decom i svojim nadnošenjem ih otrgla od njegovog uticaja. Iz inata prema njoj, a onda, pošto je inat bio suviše lako prihvaćen, iz rezignacije, najzad i potkupljen udobnostima koje mu je obezbeđivalo odstojanje, on se povukao. Ali deca su, odrastajući bez njegovog neposrednog, upoznavajućeg nadzora, postepeno postala njemu tuđa. Vera je bila mirna i sanjarski odsutna, nije nikad činila nikakve izgrede, ali njeno učešće u životu porodice ograničavalo se na ispunjavanje osnovnih obaveza i značilo, zapravo, nezavisnost veću i od pobune. Kada bi joj govorio, ona je u njega gledala zamišljeno svojim kosim očima, čija ga je neprozirna lepota zbunjivala i, zbog nečeg, navodila da pomišlja na žene koje sreće kod Olge Hercfeld i da zbog tog crveni i saginje glavu; no, kada bi je posmatrao dok sluša mater, iz prikrajka, ne videći joj oči sem sa strane ugao beonjače, on je na njenom prćastom, kao naviše ćušnutom profilu čitao krajnju ravnodušnost prema slušanom i pogađao da na isti način ona sluša i njega. Shvatao je da ono što iz nje, a najupadljivije iz očiju joj, svetli dok mu je okrenuta, nije zanimanje za njega i za ono što joj saopštava, nego za neko sopstveno, od njega i od smisla njegovog govora

nezavisno doživljavanje tog trenutka. Kakvo je to doživljavanje i čemu je upravljeno, on se nikad nije usudio da je upita, plašeći se da bi iz njenog odgovora, ukoliko bi izuzetno bio iskren, dobio neočekivanu, ružnu potvrdu svoje primisli na Hercfeldkinu kuću. Stoga ju je, otkad je odrasla, zapravo izbegavao. Sina Gerharda nije, ali s njim se neizbežno sukobljavao. Gerhard ništa nije krio od svojih misli, voleo je da ih izazovno izrazi čim bi se rodile. On je tražio sabesednika - kao i Sep - a i po žestini svojih stavova nalikovao je na ujaka. Pa čak i po njihovoj sadržini, jer je i on ismejavao i nipodaštavao, na jednoj osmišljenijoj, obrazovanjem izdignutoj ravni, humanistička, strpljiva rešenja svoga oca. Robert Kroner je ta rešenja zasnivao na emisijama radio Londona, koji je Evropu pozivao na dug, istrajan otpor protiv podivljale Nemačke, u iščekivanju anglosaksonskog iskrcavanja na obalu kontinenta, koje će tek da joj podari spas i budućnost, razume se čovekoljubivu i demokratsku. Hitler, koga su sve blagosti razdraživale, nazivao je ove pozive i obećanja, u svojim promuklim govorima, paranoičnim priviđanjima Jevreja i plutokrata; Sep Lenart, svojim kazivanjima o klanju, kasnije ostvarenim i ovde u Novom Sadu, takođe je opovrgavao njihovu šansu, a Gerhard je davao za pravo i jednome i drugome. On, koji je za razliku od ženskih članova porodice, kao nedovoljno obaveštenih, i od Sepa Lenarta, dok je stanovao u kući, kao opasnog, imao pristup u očevu sobu i za onih posvećenih večernjih časova kada bi iz radija, podešenog na najtiši zvuk, posle tri kratka i jednog muklog udarca, u meki noćni tajac potekla reka hrabrenja u ime pravde i prava svakoga na život, retko je kad smogao strpljenja da sasluša do kraja argumente u korist svojih izgleda da preživi. "Ha!" nasmejao bi se kratko, krto i "Koješta!" suzbijao, gotovo unapred, svaku vest pouzdanja ili poziv na veru, upadajući u reč - često izgovaranu, srpsku ili nemačku, s već usvojenim engleskim žvakanjem i mekšanjem glasa r - spikerima i uglednim komentatorima, piscima, političarima, gostima emisije, što je Roberta Kronera, nagnutog aparatu - onom kružnom zatamnjenju na tkanini glasnogovornika - ujedalo za živce. "Št! št!" stišavao je on sina, mašući koščatom šakom, "ništa ne čujem!", na što bi ovaj samo prezrivo slegnuo ramenima i prošetao se po sobi, ili u susednu trpezariju, nastojeći da što napadnije škripi donovima cipela. Ipak, nije se udaljavao izvan čujnog kruga emisije dokle god je ona trajala, a ni Robert Kroner nije ga sprečavao da se posle nervozne šetnje ponovo prihvati svoje prkosne uloge. Kao da su se i jedan i drugi nadali da će jednom čuti vest koja će na obojicu ostaviti isti utisak, nastavljali su zajedničko slušanje, sve dok Gerhard ne bi opet odustao, glasno se zasmejavši nad nekom, po njegovom mišljenju naivnom prognozom o skorom povoljnom svršetku rata, ili se naljutio zbog preteranih zahteva rodoljublju što ih je London postavljao pristalicama na kontinentu. "Da sačuvamo pouzdanje, ha?" replicirao je, uživajući zlobno u otrcanosti fraze i ne propuštajući da je karikira priučenim naglaskom spikera. "Da zbijemo redove, a?" imitirao je, valjajući r, nekog davno izbeglog novinara. "A što ne dođeš malo ti ovamo da nam pokažeš kako se to radi? Ne boj se, tvoja plata će i dalje da teče, sve u samim engleskim funtama, i ako izvučeš glavu, moći ćeš je i unatrag podići na blagajni. Samo ponesi rezervne gaće, pametnjakoviću, mogu ti zatrebati." Kroneru se od tolikog neukusa grčilo usko lice, i njegovo "št! št! ništa ne čujem" bivalo je sve očajnije i beznadežnije. Zatim, pošto bi odjeknula odjava emisije i Robert Kroner okrenuo prekidač da bi prostoriju osvojila tišina letnje večeri, polako bi

se vraćali smirenijem raspoloženju, no samo da bi svoje suprotne stavove mogli jasnije izraziti. "Ipak, izgleda da se situacija popravlja", rekao bi na priliku Kroner, "jer kao što si čuo, pod Moskvom ne odmiču napred, a na Kavkazu čak gube neke položaje." "Eh, gube!" odmahnuo bi Gerhard. "To su lagarije. Zašto bi sad najednom gubili položaje kad znamo kakve su razmere snaga?" "Nisu više iste kao što ti misliš", ispravio bi ga Kroner, "baš pre neki dan govorilo se o američkim isporukama ratnog materijala Rusima; to dostiže milijarde tona, koje pritiču konvoj za konvojem." "A zar Nemcima ne pritiču? Cela Evropa radi za njih." "Ma to je propaganda. Kakva Evropa. Pre svega, šta je Evropa prema udruženim silama Engleske i Amerike?" "Ali ta tvoja Amerika nešto se slabo žuri da uđe u rat." "Ona je praktično u ratu. Avioni koji brane Englesku dobrim delom su američki. Tenkovi koji ratuju u Rusiji već su takođe do jedne trećine iz njihovih isporuka. A ratna proizvodnja još nije ni počela da im se zahuktava." "Mislim na ljude. Gde su im ljudi?" "Ovaj rat neće rešiti ljudi, već mašine, zar ti to ne vidiš?" "Nikad nijedan rat neće rešiti ništa sem ljudi. Pa tu i jeste koren vašeg samozavaravanja. Čučite kod svojih kuća i slušate radio London i zamišljate kako će mesto vas sve rešiti mašine koje se proizvode u Americi. A Nemci dotle nesmetano ubijaju, ubijaju desetine hiljada na dan. Kad izračunaš koliko će ubiti za godinu dana, videćeš da će istrebiti sve što im se ne pokorava." "To nikad. Jer ubijanje rađa novu nepokornost." "Čiju? Takvih kao ti?" "Ja sam civil. Nemam oružja. Nemam ni fronta na kome bih se mogao boriti." "Kad bi svak uzeo samo toljagu i lupio jednog Švabu po glavi, već bismo ih isterali." "Nemoj biti smešan: Toljagu. Govoriš kao da smo u kamenom dobu. Pa ovo je vreme motorizacije. Smrt pršti iz tenkova, iz bombardera." "Takvom konstatacijom nećeš pomeriti Nemce sa mesta." "A ti, tvojim kritizerstvom? Čovek bi pomislio da si na njihovoj strani?" "A što da nisam? Ja sam u stanju da se odvojim od svoje lične sudbine. Priznajem da mi imponuje kako se hrabro i efikasno bore, i priznajem da mi se gadi oklevanje tvojih mudraca sa radija." "Zaboga, Gerharde, pa za rat se treba i pripremiti." "Ali rat, tata, treba i dobiti." Bilo je to besprekidno sudaranje argumenata, koje bi se završilo tek pošto bi ih obojicu zamorilo ili pošto bi ih prestigao čas sledeće emisije Londona, na nekom drugom, Kroneru takođe razumljivom jeziku. On je držao u glavi termine početka svake i, dok se prepirao sa Gerhardom, neprimetno bi povremeno pogledao na budilnik postavljen uz radio na ploču komode, malo povučen s njenog kraja tako da je svakom sem njemu, u fotelji približenoj aparatu, bio nevidljiv. Odjednom bi samo njegova uzana šaka posegla za prekidačem, ovaj bi coknuo, a iza zatamnjenja na tkanini bi, kao od buđenja zveri, tišina postala bremenita težinom, očekivanjem, dok ne bi bila i provalje na krčanjem, brujanjem, cviljenjem podnebeskih daljina i, najzad, tutnjem onog noćnog doboša. Gerhard, za koga bi, obuzetog razgovorom i hodaњem iz ugla u ugao, sva ova priprema često prošla nezapažena, sada bi se kao oparen zaustavio. "Opet?" Ali njegov otac bi se već nagnuo aparatu i odmahivao više glave rukom "Št! št!", pa bi mu mladić s prezrenjem okrenuo leđa i izašao, zalupivši zastakljena vrata da bi u kući s kraja na kraj zazvečalo. Milinko nikad ne bi učinio sličnu grubost, ne samo stoga što je ovo za njega bila tuđa kuća. On je, kao svud, i ovde tražio nova saznanja, a njihovo osvajanje tražilo je pažnju i smotrenost. Pošto bi dopratio Veru iz šetnje i pod kapijom je u sumraku stidljivo poljubio u usta, pritiskujući njeno telo na najtanjem delu, na uskom struku, uza svoje, on bi još zastao i

zašarao očima prema vratima koja su iz širokog hodnika vodila u stan. U tom kruženju bilo je i momačkog prikradanja u onu neku udaljenu sobu sa belim devojačkim krevetom gde bi, zaklonjen i ni od kog viđen, mogao sasvim da privije uza se to toplo vitko telo, ali je u njemu pre svega podrhtavalo poštovanje prema mnogoljudnosti i mnogoslojnosti koja otežava pristup do željenog skrovišta. Tek ovde, u ovom podsvodu, gde su obdan protutnjavala kola s teškim oznojenim konjima i kolica puna sanduka u koja se uprezao sam nosač Žarko, a koje je tišina večeri preobražavala u predvorje uzvišenih zadovoljstava kao što su čitanje, slušanje radija, sviranje u klavir i tiho ćaskanje, tek ovde on je poimao koliko je njegov dom, ceo isturen u zajedničko dvorište kojim gospodare žene domaćice, plitak, nesklonjen, koliko je taj dom slučajan i privremen, a pri toj pomisli još dublje je uviđao vrednost ovoga kom je došao u posetu. Nezaboravan je u njemu ostao utisak trenutka kada je, na samom početku svoje veze sa Verom, došao po nju i, zazvonivši na vratima, bio od sredovečne prsate služavke u beloj krutoj kecelji pozvan da uđe: pred njim su se otvorile sobe jedna za drugom, prostrane, a pune, pored nameštaja, neupotrebnih stvari, vaza, slika, činija, a u jednoj od njih, koja je ležala po strani i u koju je bacio pogled iz trpezarije, sedeo je mršav košćat crnomanjast čovek držeći pred sobom raskriljenu knjigu i čitao. Bio je to prizor pun spokojstva i uravnoteženosti, dostojanstva i razuma, kao neka plemenita skulptura, još jedno delo lepote i srazmernosti među ostalim ukrasima kuće. Od tada, Milinko je, navraćajući Veri, dolazio i tom prizoru, kao oličenju otmenosti i smirenja stečenih znanjem. Utisak nije mogla da okrnji ni okupacija, koja je porodicu Kroner gurnula u opasan i ponižavajući položaj; naprotiv, baš oštrina opasnosti i poniženja podvukla je isturenost ove kuće još jednom crtom. Jer ako su opasnost i poniženje bili znamen trenutka - a oni su to nesumnjivo bili -, onda je kuća Kronerovih predstavljala trenutak u njegovoj najizraženijoj krajnosti, neku vrstu kovačnice istorije. Te uloge svoje kuće bio je na maglovit način svestan i Robert Kroner, ali je potvrdu i svedočanstvo o njoj našao tek u okruglim smeđim očima Milinka Božića, koje su se, sa skučenog tla sopstvenog doma, prema njemu pobožno upravljale. Kada je jednom prilikom mladić stigao prerano po Veru i odstajao nekoliko minuta nepomično u trpezariji, Kroner je izašao da ga ponudi stolicom i upustio se s njim u razgovor, a potom, videći da pogled mladića, sada pošto je u njemu već stekao sabesednika, nastavlja svoju radoznalu i zadivljenu putanju u dubinu radne sobe s knjigama, pozvao ga je k sebi. Tu su najpre na sto bili povučeni leksikoni: pored domaćih jednotomnika jedan nemački - Majerov - u dvanaest, i jedan mađarski - Revai - u osam velikih knjiga. Prilika za Milinka da uvidi uskost svoje dotadašnje obaveštenosti, jer je, tešeći se da ima najbolje i najpotrebnije, prenebregao da sazna koji su mu izvori i da li ne bi trebalo da se obrati pravo njima, tim pre što je dva strana jezika već poznavao. Saopštio je svoje razmišljanje iskreno Kroneru, a ovaj je, potvrđujući njegovu valjanost, nabacio malu usmenu istoriju priručnika i, na njenom primeru, pregled zakona uticaja. "Kao i među ljudima", rekao je pažljivo uzaslušalom mladiću, "ugledanje postoji i među narodima. Ništa ne nastaje samoniklo, ništa se ne razvija samo iz sebe, ako neko to tvrdi onda tvrdi laž, obično da bi uzdigao sredinu kojoj baš pripada. U stvari, sve u životu je podražavanje. To kako mi stanujemo u ovoj kući samo je kopija načina na koji su ovde stanovali moj otac i mati, a oni su opet - budući da nisu ovde počeli svoj život - uzeli za uzor

nekoj ko je ovako živeo pre njih. Ovaj dom, ove stvari, a onamo pozadi ona trgovina i između njih dvorište kojim se može proći iz jednog domena u drugi, iz privatnog u poslovni i nazad, a koje istovremeno i deli ovo od onoga, sve je to postojalo i davno pre ove kuće, negde, i poslužilo kao uzor kada se dizala i uređivala ova. Mogao bi se čak, verovatno, povući trag preseljavanja i širenja ovakvog obrasca trgovačke kuće, i on bi vodio iz ulice u ulicu, iz mesta u mesto, idući unatrag od periferije ka centru, od manjeg grada ka većem. Na tom tragu Novi Sad bi možda ukazivao na Segedin, Segedin na Peštu, Pešta na Beč, Beč na Berlin. No to kretanje po tragu ne bi bilo samo prostorno, već i vremensko. Od ove, hiljadu devetsto četrdeset druge godine do, recimo, hiljadu devetsto dvadeset druge, pa odatle u hiljadu devetsto drugu, pa u hiljadu osamsto osamdeset, ili šezdeset, ili pedeset drugu, kada je, valjda, u Berlinu ovaj tip trgovačke kuće već bio utemeljen. A slično vam je i sa knjigama, bilo da sadrže umetničku tvar (Kroner je rekao Stoff, nemački, ne našavši za reč srpski adekvat), bilo da su naučnog karaktera: uvek ćete naći trag ugledanja, od dela do dela, od naroda do naroda i, uporedo s tim, od vremena do vremena koje sve dublje seže u prošlost. Ono što je recimo u doba moje mladosti u Austriji i Nemačkoj bilo aktuelno, psihoanaliza doktora Frojda, to se u Novom Sadu spominje tek odnedavno, u mladosti moje dece, i to uglavnom negatorski, kao neprihvatljivo, dok će do prihvatanja doći možda tek u vreme mladosti moje unučadi. I u tome je prednost inteligentnog čoveka: on ne mora čekati dok jedna moda, jedan izraz ili istina pređu svoj geografski i vremenski put, nego može za njima da posegne još u nastanku ili na nekoj ranoj etapi, dakle i pre svoje okoline. Onaj koji je prvi u Novom Sadu prihvatio kuću bečkog tipa bio je u prednosti pred starinski opremljenim trgovcem, pijačarom, a na sličan način intelektualac koji nauči da se koristi knjigama što su u upotrebi kod većih i razvijenijih naroda doći će do većih rezultata nego onaj koji čeka dok novina stigne do njega." Tu je ućutao, da bi Milinku omogućio da se udubi u prelistavanje izloženih knjiga, a sam je pregledane tomovne vraćao u police i odatle na njihovo mesto izvlačio još nepregledane. Ali Milinko je u pola ove smotre stao, teško uzdahnuvši: šta vredi pregledati ono što se ne može i nabaviti; po sve ove knjige mora se po svoj prilici ići u Austriju, odnosno sada pošto je pripojena, u Nemačku, nabivši džepove markama. Nipošto, odgovorio mu je veselo Kruner; u svakoj trgovini, pa i u trgovini knjigama, poslove je moguće zaključiti i pismenim putem, i Milinku će biti dovoljno da napiše po dopisnicu izdavačima leksikona koji su, on to vidi, njegovi favoriti, pa da od njih dobije prospekte sa vrlo detaljnim ponudama, uključujući i način plaćanja. "Na žalost, ili recimo u ovom slučaju srećom", razvukao je u tužan osmeh svoja tanka, pokretljiva usta, "Austrija odnosno Nemačka više nam nije samo sused, već tako reći naš drugi identitet, što će nesumnjivo olakšati da se kupovina ostvari." Obišao je široki, po ivicama izlizani pisači sto ispred polica, izvukao fioku i preturivši po njoj neke predmete izvadio svežanj raznobojnih listića i sveščica opasan žutom gumicom; pošto je ovu jednim nežnim potezom svukao, raširio je svežanj po stolu. "To su katalogi koje slučajno imam, a došao sam do njih na način koji sam vam opisao, nekad davno." Preturao je po svežnju, gurkajući po ploči stola, da budu pregledniji, listove na kojima su se, sem štampanih obaveštenja, nalazile i fotografije knjiga, povezanih i poređanih u nizu, tamnocrvenih, plavih, zelenih. "Brokhauz, Langensajd, Majer, Knaur, eto nekoliko koje će za vas biti najzanimljivije",

pokazao je na svaki, dugim, tankim srednjim prstom. "Naravno, ovi ovde su zastareli, morate zatražiti nove, i zato", vratio se stolu i sa bloka hartije otkinuo list i podigao olovku, "preporučujem vam da odmah skicirate jedno jednoobrazno traženje koje ćete poslati na svaku adresu na običnoj dopisnici." List i olovku stavio je pred Milinka i zašavši mu za leđa preleteo rečenicu koju je ovaj polako i promišljeno ispisao. "Preporučio bih vam da mesto schicken kažete senden, to nekako zvuči poslovnije", dobacio je ovlaš, ali je inače našao da je Milinkovo izražavanje na nemačkom preko očekivanja korektno. "Kada bi Gerhard ili Vera umeli da napišu jedno ovakvo pismo! Otkad učite nemački?" I saznajući da uzima časove ne duže nego Vera, a da za razliku od nje i brata joj nije pre toga nikad ni čuo nemački razgovor, sasvim se zadivio. A Milinko, polaskan ovakvim mišljenjem, potrudio se da tačno izvrši dobijeno uputstvo, o čemu je prilikom sledeće posete i izvestio svog savetodavca. Od tada, čekao je na odgovore, a sa njim zajedno čekao je i Kroner, ne propuštajući da se o njima raspita kad god bi Milinko naišao u kuću. Posle desetak dana stigao je prvi: čvrst žuto-smeđ omot, sa limenim raskrečenim zatvaračem i sa belom nalepnicom na svom širokom truhu koja je nosila, ispisane mašinom, ime i adresu Milinka Božića, i iz kog je kliznula cela jedna hrpa u harmoniku složenih sveščica s odslikanim i opisanim skupocenim knjigama: istorijama, geografijama, leksikonima, rečnicima, mnogo više nego što je Milinko tražio i očekivao. On je s pošiljkom odmah otišao Kroneru i, mada ga nije našao u stanu, ostavio smeđi koverat služavci da ga unese u njegovu sobu, a predveče je došao da mu se zajedno obraduju. Proučili su prospekte, čitajući ih jedan drugom preko ramena u pola glasa a povisujući ton kada bi stigli do važnih podataka: broja svezaka, cene, načina plaćanja. Kroner je prineo olovku i podvukao njome ova ključna mesta. Pridržavajući se njih, Milinko je izvršio prvu porudžbinu. Uto su stigli i novi prospekti, a uskoro i prva pošiljka knjiga: jedan Knaurov atlas sveta, koji su uzbuđeno skupa razgledali. Postal im je to, u granicama koje je postavljao Milinkov đачki budžet, stalno zanimanje, predmet proračunavanja i dogovaranja. Sve dok na Glavnoj ulici, u ispražnjenom lokalu gvoždara Srbina, posle opsežnih i brzih zidarskih, pa staklarskih i stolarskih radova, čija je puna svrha tek naknadno postala očigledna, nisu osvanuli rafovi i izlozi puni nemačkih knjiga, po vrlo povoljnim cenama, a nad ulazom natpis goticom: "Deutsche Buchhandlung". Tu je Milinko sad mogao da rije, da razgleda i na licu mesta kupuje sve što bi zaželeo. Samo, ne više uz pomoć Roberta Kronera, jer je produblјivanje onog identiteta preko izbrisanih granica, o kom je on nekad polušaljivo govorio, njemu samom donelo izdvajanje. Da je ušao s Milinkom u Nemačku knjižaru i bio prepoznat kao Jevrejin, možda bi ga odatle izbacili s pogrdama, ili bi ga uvredama izazivali da učini neželjen ispad. Zato je radije ostajao kod kuće, uvlačeći se sve dublje u sobe, među stvari, u njihovo mrtvilo i muk. Četiri časa prepodneva i isto toliko po podne provodio je ionako u radnji, knjižeći ulaz i izlaz robe i slušajući prinudno, pognut, sav onaj razgovor što je, kao na svim mestima gde se ljudi susreću, navirao i nadimao se, sadržavajući raspoloženja, saznanja, radoznalosti. Nekad su reči bile upućene njemu, nekad komesaru, vitezu Armanjiju, nekad blagajnici Juliji Nemet ili nosaču Žarku Mileusniću, no njega su reči gotovo podjednako pogađale samim postojanjem svih onih grubosti koje one mogu da izraze i koje su, dešavajući se u tim danima, prosto vapile za izrazom. On, kome ih je u tustoj krvavoj gomili izručio Sep Lenart,

bio ih je sit; podilazila ga je jeza od svakog glasa, od svakog dolaska, te je kući stizao iscrpljen i zavlacio se u samoću i tišinu kao bolan među obloge. Smetali su mu i ukućani, jer su i oni, budući izloženi nepravdi i saznanju o njoj, u svojoj pojavi sadržavali mogućnost nove povrede. Jedino Milinko nije u njemu izazivao nelagodnost, jer se unapred znalo da će njegove reči leći u prostor knjiga što čuče u rafovima, kao ptice u gnezdu. Znao je da će stići u predvečerje, u to banalno vreme mladih ljubavnika, od koga mladić, nemaštovit, nikad nije ni pomišljao da potraži bolje, a to vreme se poklapalo sa časom Kronerovog povlačenja posle dolaska iz radnje. Sedeo je, dakle, u svojoj sobi, iza spuštenih zastora, odeljen od trpezarije staklenim vratima koja su se pružala od zida do zida i rastvarala po sredini u dve harmonike. Nije palio lampu, nije otvarao radio, sedeo je zavaljen u fotelji i odmarao se sklopljenih očiju. No čim bi začuo zvonice u predsoblju i ponadao se da to dolazi Milinko, uzimao je sa stola pripremljenu knjigu i rasklapao je nasumce, palio svetlo i pročitao rečenicu-dve, trudeći se da im odgonetne smisao i prikopča ih svom poznavanju knjige. Činio je to ne iz licemerstva, već što je stvarno želeo da Milinka dočeka navodom iz knjige, sigurnim polazištem u razgovor oslobođen straha. Podižući glavu video bi kako se Milinko približuje kroz trpezariju, kako zastaje propuštajući služavku da nastavi put ka Verinoj sobi, kako se neodlučno klati pred staklenim vratima, a onda bi pružio ruku i kucnuo, Kronur bi viknuo "Napred!" i Milinko bi ušao. "Šta danas čitate?" upitao bi radoznalo i, nestrpljiv da dočeka odgovor, naginjao se nad knjigu koju bi Kroner uto već i okrenuo Milinku naslovnom stranom naviše, da bi ovaj u isti tren sa odgovorom mogao i da se uveri u njegovu tačnost. Obično je to bila knjiga iz njegovih mladićkih bečkih dana, pripovetke ili roman Artura Šniclera ili Paula Hajzea, mada je umeo da se lati i starih autora, Hajnea, Getea, Šilera, iz niza sabranih dela u povezu sa zlatotiskom što ih je kupio na otplatu i doneo u sanducima, ili, naprotiv, neka knjiga nabavljena već iz Novog Sada, porudžbinom kakvu je preporučio i Milinku: biografski roman Stefana Cvajga ili Liona Fojhtvanger. Te knjige, koje već davno nije čitao - a neke među njima nije čitao nikad - on je sada posmatrao sa nostalgičnom nežnošću, obrtao ih, kuckao prstom kao da su od plemenitog metala ili porcelana, klimao prema njima glavom i puckao usnama. "Goethe", govorio je razvlačeći ime svečano kao neku melodiju, "to je pojava kakvu je mogao dati samo vek prosvetiteljstva, taj veliki vek čovečanstva u kom se cenila svetlost, jasnoća, ravnoteža. Takvih ljudi, a dabogme ni takvih pisaca, danas više nema. Zacarila je svetom mistika, kult krvi i nasilja, tame, žudnje za prošlošću, nacionalizma. Mislite li da iz te zbrke može izrasti nešto veliko i plemenito kao što je ova knjiga? Ne, videćete, ovo vreme će ostati zabeleženo po svojoj surovosti i pustoši." On je pri tom osećao da pomalo nepošteno, jer uopštavajući, zadobija mladoga čoveka za stanovište zasnovano na sopstvenoj pregaženosti, ali se pravdao pomišlju da protivnička strana, fašizam, bez sličnih skrupula truje ne po jednog, već hiljade odjednom. Privlačilo ga je da, kad već ne može da se lati oružja kao što zahteva Gerhard, bar nekog drugog pripremi za takvu odluku. Bio je to i odgovor Gerhardu, neka vrsta pravdanja pred njim, dokaza da on nije ni sasvim neodlučan ni nesposoban za delovanje, da čak ovakvim načinom možda daje korisniji doprinos od ratobornih. Nadao se, s dvostrukom sebičnošću oca i suprotnomišljenika, da će Gerhard u svojim očekivanjima i obećanjima borca omanuti, a da će Milinko - njegov izabranik za trku mesto

sopstvenog, s njim nesložnog sina - strpljivim i razumnim otporom dosegnuti cilj.

Ulični prizori. Šetači, po dva, po tri, ispred izloga prodavnica štofova, trikotaže, rublja. Zamišljena lica, po jedna noga izbačena u nehotičnom podražavanju izložene lutke. Prosjačić nakostrešene kratke kose i očiju bez zenica posaden uza zid na trotoar s izvrnutom crnom kapom među bosim nogama. Zvonjava sa tornja Saborne crkve, Vrbica, deca u novim odelima i belim dokolenicama, sa zvončićima na ružičastim pantljičicama oko vrata, stežući za ruku stare majke koje se jedna drugoj klanjaju. Kolona vojnika s puškama, rančevima, čebetima svijenim preko ramena, s ašovčićima o pojasu, s u dasci izrezanim ljudskim obrisima na leđima, promiče štopotavim korakom: 1940. u plavkastosivim uniformama s visokim okovratnicima i uvijačima oko listova nogu, 1942. u kratkim čizmama i zelenkastim uniformama sa znakom groma na mekim kragnama i s bakandžama i žutim pantalonama uz nogu i žutim koporanima i šapkama naherenim više nosa u prav ugao, 1956. u cokulama i s gležnjacima i u sivomaslinastom suknu sa sivim kravatama. Kola visoko i strmo ograđena trupa natovarena ugljem, s lopatom zabodenom u ispupčeni hrbat tovara; kola gumenih crnih točkova s bocama soda vode gusto nadevenim u široki, pljosnati, plitki trup, što zveckaju stoglaso i ljeskaju se uzbibanim jezercima iza raznobojnih stakala; fijakeri s arnjevima u obliku šake na uhu, dobroćudnog šamara, lista kupusa; tramvaji koji ciličući zamiču za ugao, autobusi na juriš osvojeni u vreme ručka, automobili napušteni po trotoarima uskih, hlebarskih, ćurčijskih, voskarskih ulica, prekriveni prašinom, prozorima zablenući u zidove. Parovi s kolicima nedeljom. Rulja, s rukama zaglavljenim u džepove i s pretećim pogledima u času po završetku bioskopskih predstava. Na širokom trotoaru pred hotelom "Kraljica Marija", ranijom "Kraljicom Jelisavetom", potonjom "Erzs, bet kir lyn", potonjom "Vojvodinom", u ogradi od kovanog gvožđa, na suncu, za mermernim stolovima, naginjući krige piva, čašice rakije, šalice francuske kafe, trgovci i zanatlije u polucilindrima, oficiri kraljevske vojske s kapama položenim na stolice, kroz lornjone zagledane glumice Srpskog narodnog pozorišta. Đački korzo: dvopravačna traka užagrenih pogleda i ukočenih osmeha. Čudaci grada: guravi prodavac srećaka s kozjom belom bradom, suludi ćosavac sa sviraljkom izvijajući u lice devojaka "Tamo daleko", žena u dugom pohabanom kaputu raspuštene prosede kose obilazeći trgovine i moleći za prazne kutije. Talasi mladih devojaka u početku leta, kao pljusak, u kratkim suknjama, spirajući s prašnjavog lica grada dosadu. Utegnuta žena s nogama u obliku obrnute vinske flaše na pragu robne kuće. Drvoseča sa dve sekire zabačene sečivom na isto rame poderanog kaputa, modra nosa, brkova obeljenih injem, u zimsko jutro pred Zemljoradničkom bankom. Dva mlada profesora, jedan istorije drugi književnosti, prvi ukrućen i proćelav, drugi opuštenih ramena i naniže usečenih, žućkastih, tužnih očiju, gestikulišući zamiču u restoran "Zvezda". Kamionet našaran krnjim natpisom, s glasnogovornikom u obliku zavrnutog točira, trešti, odmičući, poziv u cirkus što je upravo stigao u grad i podigao šatore ispred Sajmišta. Venci šarenih sijalica i lampiona po izlozima uoči Nove godine, trotoari posuti konfetama. Pustoš prazničnog dana, s mamurnim usamljenicima prislonjenim čelom na oglasne stubove, s devojkama natovarenim teškim torbama prispelim u posetu tetki. Potmuo mrak noći, s polivačima, ljubavnikom u povratku sa sastanka, radnicom treće smene što

žuri u fabriku. Seljanke šarenih širokih sukanja u pijačne dane, pred ulazom u mlečni restoran i oko tezgi na točkovima s kojih se rasprodaju marame i kupaći kostimi. Čete kupača na autobuskoj stanici za Dunav, leti, u kratkim pantalonama s majicama i u šarenim širokim haljinama, deca s lizalicama, obraza crvenih od žege i nogu krutih od sanjivosti. Pred pozorištem uveče: dve-tri duge haljine i visoke potpetice užurbano proleću žute krugove lampi na asfaltu do strmih stepenica. Prodavci limunade kraj belih limenih hladnjaka sa staklenim zvonom, prodavci sladoleda pred kolicima na dva točka s usjajenim, u obliku puževe kuće naviše suženim limenim poklopcima i drvenom prednjom pregradom za fiške od hostije; prodavci sinalka s bocama poslaganim na led u korpi na nosaču bicikla; čistači cipela sa sandučićima s metalnim nogostupom među nogama. Čistači ulice, s metlom, lopatom, visokom valjkastom kantom na točkovima. Policajac na uglu, u kapi sa belim štitnikom, ruku do više laktova uvučenih u bele platnene zaštitne rukave, kruto i odsečno pokazujući levo-desno, napred-nazad. Osnovci s torbama, gacajući kući samozaboravno dignutih očiju. Razgovor na uglu: nečije žene i nečijeg muža, s pogledima nemirno iskošenim ka mogućim posmatračima. Prodavačice cveća, s korpama u ruci, u obilasku kafana. Prodavači semenki pred bioskopima. Deca - prodavači badema u belim kesicama, poslaganim u smekšalu torbu za spise. Povratak čopora sa utakmice: u redovima po šest, po osam, razdrljenih okovratnika košulja, uprašenih oznojanih lica, vijoreći zastavicama. Regruti na putu ka stanici: zagrljeni oko struka, s napola ispijenim zelenim bocama, promuklo bez sluha pevaju. Svadba pred matičarskim zvanjem: automobili, mlada u beloj haljini s velom, deca piskavo dovikuju "Kec-kume!" i bacaju se na dinare što kotrljajući se izmiču pod točkove. Po podne u tri i četiri, nevidljivom sponom vezani, ljudi, žene, na putu ka groblju, u razmacima što su sve kraći kako se bliže cilju. Psi litalice, njušeći, kaskajući, izmičući se od ljudske blizine. Golubovi u crkvenoj porti i na Glavnom trgu; austrougarski pukovnik Kranjčević, penzionisan pre četrdeset godina, vadi iz džepa krutog kaputa fišek u koji je kod kuće namrvio hleba i cepa ga nad stazom u snegu. Nebo nad njim je olovno sivo.

[b]Plamenom privrženosti[/b] na Milinkovom čelu ushitio se jedino Robert Kroner, pa i on, pitanje je da li sasvim iskreno, ili zbog opšteg opadanja vrlina oko sebe. Već njegova žena primala je znake mladićevog poštovanja imajući na umu njegovo niže poreklo i imovno stanje, koji, činilo joj se, takvo držanje nalažu. Zaboravljala je pri tom svoju nekadašnju, upravo siromaštvom pothranjivanu mržnju prema imućnima i sređenima, koje nisu bili pošteđeni ni Kronerovi dok su joj bili gazde. Posedujući krnju i nejasnu predstavu o zbivanjima van svoje kuće, pogotovo o onima što se nazivaju svetskim, ona nije uviđala da se vrednosti kojih se dokopala brakom nezaustavljivo raspadaju: da ime Kroner više nije jemstvo uvažavanja i društvenog uspeha, a da su i materijalnoj sigurnosti porodice, pa i onoj fizičkoj, dani izbrojani. Uostalom, otkako je rodila sina, koji će joj do kraja ostati mezimče, ona je kroz njega, samo kroz njega gledala blagostanje i napredak svoj i svoje sredine, a u vreme kada se Milinko pojavio u kući pozadi evangelističke crkve Gerhardovu sudbinu u njenim očima još ništa nije ugrožavalo. Poslednje godine pred rat on je bio završio Srednju tehničku školu, a u jesen se upisao na Tehnički fakultet u Beogradu, pa iako su mu već u sledećem aprilu studije bile prekinute zbog izbijanja rata, Rezi Kroner se nije zabrinula pošto joj se sin, čim je fakultet

zatvorio kapije, vratio kući, pod njeno okrilje. To okrilje je sad predstavljalo mrtvo tle za njegovo napredovanje, jer pod okupacijom nije mogao nastaviti studije, ali je njena ljubav, zadovoljena prisustvom svog predmeta, ispravljanje ove nepravde olako isturila u budućnost. Tim pre što se ni sam sin, naoko, za nju nije mnogo brinuo. On nije voleo školu, školovanje, zanimanje, ništa što do koristi dovodi dugotrajnim naporom. Prevrat koji se desio, mada je bio uperen i protiv njega, primio je gotovo zadovoljno, žmirkajući podrugljivim očima na prizore propadanja i drskih uspona, usisavajući vazduh šumno kroz zube kada bi o njima zborio. Mere koje su ga neposredno pogađale, kao poziv na prinudni rad njegovog i njegovom susednih godišta, jednostavno nije uzimao na znanje. "Za svakog ko pita, ja sam još u Beogradu", odbrusio je Kroneru, koji je u veče dana kada su plakati bili izlepljeni pokušao da mu predoči opasnosti neodazivanja. "A ako taj koji pita vidi da si ovde?" primetio je otac. "Tom treba reći da tek što sam došao i da ću se na poziv javiti sutra." Ali to sutra nikad nije osvanulo, i dok su drugi mlađi Jevreji u cik zore navlačili iznošena odela i zimljivo žurili na sabirna mesta pod grdnje i batine, da bi ceo dan vukli cigle i lopatali zemlju na aerodromu oštećenom još nemačkim bombama, Gerhard se izležavao u krevetu, šećkao po dvorištu, jeo u kuhinji voća iz kotarice koju je sa pijace donosila služavka, zavlačio se sa komšinicom u podrum ili čitao mađarske i nemačke kriminalne romane koji su preplavili kioske. Kroner je smatrao da je to izazovno, vide ga svi, među ostalima i vitez Armanji, komesar radnje, koji često zastaje na prozoru kancelarije i posmatra. Ali da Gerhard ostane skriven u sobama, s tim se ni Reza nije slagala, jer bi neizlaženje na sunce, na vazduh, moglo naškoditi njegovom zdravlju. Što se ticalo propisa, proglasa i u njima sadržanih pretnji, jednostavno je smatrala da se na njenog sina ne odnose. Pristala je bila da on ispoveda veru Jevrejina, jer su Jevreji u to vreme pred njom oličavali bogatstvo, ali sad kada su ih novine i radio optuživali za rat i skupoću i pozivali hrišćane da ih prezru i uklone, prestala je da ga smatra Jevrejinom. Počela je Jevreje ponovo mrzeti, naročito posle Sepove posete, koja ju je podsetila na sirotovanje i služenje tom, njima dvoma tuđem soju, i da je bila upitana za načelan stav, sigurno bi se složila s njihovim uništenjem. Uostalom, imala je u tom osećanju i sinovljevu podršku. Što su Jevrej i grublje bili progonjeni, što su teža ponižavanja doživljavali, to ih je Gerhard gorče i otvorenije prezirao. Kao da je u pamćenju nosio sve predrasude hrišćana, a s druge strane svojim pripadanjem jevrejstvu bio oslobođen uzdržavanja i zazora, umeo je da razvuče podrugljivo usta kada bi ulicom prošla kolona prašnjavih civila koju su dva jedva naoružana vojnika nagonila čas u strojevi korak, čas u kas, čas ih primoravala da zapevaju ovu ili onu, nacionalističku mađarsku, često i antisemitsku budnicu. Podražavao je njihov nevojnički hod, pogrbljeno držanje, pućio je usta da bi dočarao punoću njihovih i duvao kroz nos da bi ga raširio i uvećao. Kao malo ko, naročito sad kada je ismevanje podrazumevalo i stvarnu pretnju i obespravljanje, glasno je govorio "ti čivuti", "je li on čivut?" ili "jesi li čivut?", nekom neupućenom soplemeniku, zbog čega samo zato nije izvukao batine što su svi koje je njegova sprdnja pogađala bili i odviše pokunjeni i uplašeni. A njega je upravo ta pomirljivost dražila. Dok je sa radoznalim zadovoljstvom razgledao u novinama sve češće objavljivane karikature Jevreja, na kojima su trbušatošću, rutavošću, debelim ustima i povijenim mesnatim nosevima bili dočaravani poroci rase, pohlepa i lukavstvo, šale što su ih u to vreme sami Jevreji stvarali

na sopstveni račun nije trpeo, jer je promućurno shvatao da im je svrha da smehom otupe bol od stvarnosti. Ako bi ko neposredno njemu ispričao takvu šalu, u kojoj obično Jevrejin, stavljen u bezizlazan položaj, nadmudruje protivnika ili nalazi utehu u komici, Gerhard bi, umesto da se smeje, rekao smrtno ozbiljno: "Da, i onda su tog tvog Kona zgrabili i obesili o najbliže drvo." I tek tad bi iskezio bele jednake zube: "He-he". Postao je toliko neprijatan da se o njemu u jevrejskim krugovima Novog Sada govorilo s negodovanjem i polušapatom. Neki su smatrali da je lud, drugi tvrdili da se, koristeći polunemačko poreklo, ubacio u Gestapo, od kog je dobio posebno zaduženje da kinji Jevreje. Čak su i na Kronera oca počeli da gledaju s podozrenjem, njegov srazmerno povoljni položaj u konfiskovanoj trgovini i lagodni odnos s vitezom Armanijem tumačili su takođe nekim neznanim ustupkom okupatoru. A kada se saznalo da u kući boravi Sep Lenart i kada je nekoliko starica, nailazeći u popodnevnu posetu staroj Kronerovoj susrelo pod kapijom mladog, utegnutog esesovca koji je upravo polazio u grad, zgražanje je postalo potpuno. Jedino bi atentat na Sepa, da je bio izvršen, razbio taj nesporazum, ali kako je Gerhardov plan omanuo, desilo se samo to da su se od njega, pod pritiskom glasila i razočaranja neuspehom, povukli i dotadašnji drugovi, Franja Šlezinger i braća Karaulić. Njemu je ovo napuštanje bilo po volji, jer se plan o prebacivanju u Srem, zbog koga se s njima zbližio, ionako nije ostvario: nije se u njih imalo poverenja. Sada je sa svojom namerom ostao sam, ali je bar mogao dejstvovati ne obazirući se ni na koga. Mnogo je šetao, slično svom ujaku, samo ne po centru grada, već, slušajući nagon, koji sebi nije objašnjavao, po zabačenijim ulicama periferije. Ove uličice, zarasle u travu i načičkane prizemljušama, gotovo u celosti su naseljavali Srbi, zemljoradnici i sitne zanatlije; baš u njima došlo je prilikom ulaska mađarskih trupa i u raciji do najžešćih ispada, jer se vojska, podsticana da ih vrši, pred slikom skromnosti i napuštenosti osetila najmanje sputana obzirima. Tu, među kućama s vlažnim zidovima, s pokunjenim cvećem u prozorima, još je lebdela, prigušena, slika ubijanja; ljudi što su s večeri izlazili na kapiju da razgovaraju još su pokazivali bandere o koje su obešeni neki njihovi susedi i zamračene prozore iza kojih su izveli nekog poznanika. Življeg, zanimljivijeg predmeta razgovora za njih nije bilo. I Gerhardu je to odgovaralo. On ovde skoro nikog nije poznavao, ali mu je pomogao Milinko, stanovnik kraja, i ne sluteći da čini uslugu, polaskan što se Verin stariji brat počeo s njim zbližavati. Upoznavao ga je sa svojim drugovima, komšijama, izvodio ga na šetalište koje se oblikovalo u najdužoj, drvećem osenčenoj ulici četvrti kao naknada za korzo u gradu, sada napušten od omladine u znak nedogovorenog inata. Gerhardove grubosti ovde su se dopadale, stapale su se sa dahom sredine. Posle zaprepašćenja izazvanog nepotrebnim, paradnim ubijanjem, mladi su se pustili u suprotnu krajnost: zločini učinjeni protiv njima sličnih oslobađali su ih odgovornosti. Zaboravljajući groznu iskeženost lica obešenih, počeli su o njima govoriti kao o uзорima i tepajući im, kao o šaljivčinama koji su se svojim jednostavnim stradanjem narugali histeričnim jahačima tenkova. Kao da se radi samo o utakmici, čije je prvo poluvreme proteklo u zbunjenom podnošenju udaraca, sada kad je nastupio predah, spremali su se za protivnapad, i to, prilagodivši se brzo, istim sredstvima kojima su bili tučeni. Svi su najednom počeli da govore o pištoljima i puškama, čak i zagrljeni parovi dok su se zavlačili u kapije, tako da komunistima koji su se sačuvali od prvih naleta hapšenja nije

bilo teško da nađu novih sledbenika. Gerharda, zbog njegove glasnoće i osionosti, zbog samokažnjavajućih pogrda protiv jevrejskog mekušstva, odmah su, instinktom odgajivača, ocenili kao najboljeg od najboljih i ubacili u jednu udarnu grupu. Pešačio je svakodnevno po tuce kilometara, uvek različitim ulicama i putevima, do jedne mlade šume između Novog Sada i Kaća i tamo se pomoću zvižduka nalazio sa još tri druga i jednim rezervnim potporučnikom koji ih je obučavao u gađanju iz pištolja i bacanju bombi, što ih je, uprkos naredbama, sačuvao. Da ne bi bili opaženi i da ne bi trošili oskudnu municiju, najčešće su okidali, iako ciljajući, prazan pištolj, i mesto bombi bacali u metu kamenice, no Gerhard je imao osećanje da se pri svakom škljocaju i udarcu kamenom o drvo pred njim ruši pogođeno, razoreno telo neprijatelja i nije propuštao nijednu pojedinost nastave. Pripadanje udarnoj grupi popunilo je u njemu dotle zjapeću prazninu, te je prestao da bilo kog vređa ili ismeva; postao je ozbiljan, određen, skoro dobroćudan. Milinko mu više nije bio potreban, jer je sad u njegovom kraju grada poznavao bolje od njega sve pouzdane ljude, ali ga ipak nije odbacio, već je s njim obavio nekoliko strpljivih razgovora, pokušavši ga ubediti da treba da se posveti istrebljenju okupatora. No, Milinko je već bio suviše samostalan da bi se uključio u kolektivni cilj i volju; njegova misao, opčinjena učenjem, isuviše je daleko odvratludala sa tla po kom je hodao, a zbližavanje sa Kronerom-ocem i preko njega sa duhovnim dobrima Nemačke razvodnilo je u njemu želju za osvetom. Izvinio se Gerhardu, koji je slegnuvši ramenima digao ruke od njega, i ukoliko je ovaj, zbog svojih prevratničkih dužnosti, više izbivao iz kuće, utoliko je on sam sad u njoj boravio duže, kao Verin zvanični dečko. Na ne baš izrazito zadovoljstvo same Vere. Vera svoju kuću ni ranije nije volela, a otkako je preko nje prelazio valjak rata, učinivši je kućom obespravljenih, njeno osećanje dobilo je i spoljnu podršku. Sada je ovo za nju bila mišolovka. Dešavalo joj se da na prstima prolazi iz sobe u sobu od uličnih do dvorišnih prozora, da posmatra stražnju, trgovinsku zgradu kao neku prepreku mogućnom povlačenju, a prozore s ulične strane kao prolome u odbrambenom zidu; dešavalo se da sluša glasove koji su prenosili trgovinske narudžbine, kuhinjsku zapovest, pozdrav gosta, u čudnom, avetinjskom ukrštanju, kao zbrkane odjeke s nekog drugog sveta. Pitala se šta ona tu traži i kakvim je nitima ovde vezana. Naravno, to su bile porodične niti, niti njenog porekla od tog oca, te matere, te bake, uporedo sa tim bratom. Međutim, dok je ispitivački zagledala njihova lica - a imala je potrebu da ih zagleda -, sticala je utisak da je vezanost sa njima slučajna a po nju štetna. Svako od njih imao je neku svoju zamisao o životu koja se razlikovala od njene ili joj bila suprotna; tako je recimo mati zamišljala da je život služenje Gerhardu, što se njoj činilo čak neukusnim, dok je Gerhard smišljao buntovne poduhvate, očigledno osuđene na propast i opasne po celu porodicu. Kada je saznala da se preko Milinka povezuje sa usijanim glavama predgrađa, pokušala je da s njim razgovara i predoči mu kud srlja, no on ju je, prema njoj osion kao uvek, ućutkao smejući se: "Ti, gospođice, čuvaj svoju lepu okruglu stražnjicu i ćuti!" Ali zašto da ćuti kad se i njen život, njenoj volji nasuprot, izvrgava opasnosti? z Samo zato da bi umrla sa svojimima? Ona za tu porodičnu smrt nije osećala nikakve sklonosti, a kuća, ostajanje u njoj, ipak ju je na takvu smrt prisiljavala. Spas bi dakle bio izaći iz kuće? Ali kamo, i s kim? - jer sama ne bi mogla umaći, ne sa tim svojim neiskusnim, najedralim, na svaki stisak osetljivim i vredovnim telom - to je uviđala. S Milinkom? Milinko je

upravo bio taj koji je hrlio k njoj u kuću, razrogačenih očiju uperenih u njenog oca u polutami njegove sobe, u njegove knjige, kao da je u njima spas, kao da one mogu osloboditi batina, psovki, pljuvanja, ubijanja. Pošto mu je u nekoliko navrata poverila svoj strah, a u odgovor primila mesečarska uveravanja o neminovnosti pobeđivanja razuma nad trenutno pretećim silama mraka - u kojima je lako prepoznala sebično samozavaravanje lošeg oca porodice Roberta Kronera -, povukla se ispred njega u neku vrstu zlobnog ćutanja, prekidanu još zlobnijim, gotovo prezirno podrugljivim, povlađivanjem. Gradila se kao njegova učenica, učenica učenika, i posmatrala kako se on pod tom obmanom nadima. Onda joj se, pod utiskom njegovog smešnog primera, učinilo da se svak nadima, da svak izigrava, svak da se busa onim što nema i ne može. A oni što mogu prosto ispoljavaju svoju moć. I kad je u kuću banuo majčin brat Sep - koga je jedva pamtila kao starijeg dečaka, iz pradavnih retkih poseta selu i baki Lenart - sad ozbiljan, suv, ćutljiv, s pištoljem o boku, znamenom moći nad životom i smrću -, ona se za čas ponadala - kao u ko zna kojeg već po redu oko sebe - da će je možda baš on izbaviti. Pokušala mu se približiti, ali on je tražio samo Gerhardovo društvo, ne i njeno, koje je čak izbegavao, jer ga je zbunjivala devojčina nametljiva čulna lepota, mekota njenih kukova, belina kože, riđa gusta kosa, što su, uz saznanje da je polujevrejka, mada i njegova sestričina, budili u njemu potajnu pohotu, koju je potiskivao. Jednom, kada je kasno došao kući iz šetnje i s večere, nije mogao naći ključ, zaturen u džepu pantalona, te je s dvorišta zalupao u prozor, misleći da je služavkin; bio je to međutim prozor njene sobe i ona mu je kroza nj, nagnuvši se, u beloј tankoj spavačici s dubokim izrezom među napupelim dojčkama, pružila svoje ključeve. Te noći ju je sanjao, zapravo, sanjao je jednu sasvim drukčiju crvenokosu krupnu devojkę, koja mu se naginjala s visine dodirujući mu usne ogromnim toplim mlečnim grudima, ali njemu je pri buđenju bilo jasno da je to ona. A i Vera je njega sanjala, kao svetog Đorđa sa jedne slike jarkih boja viđene u detinjstvu kod bake Lenart, na konju, s kopljem koje probada zelenu, crvenim tankim jezikom palacajući aždaju, i sa kojim je jahala, na istom konju, držana oko pojasa njegovom čvrstom, mišićavom rukom. Odzvanjao je kamen pod njima - turska kaldrma njene ulice iza evangelističke crkve -, sevala su konjska kopita, hujao je vetar mrmoreći ljudskim glasovima nekog muškog hora nemačku pesmu "Der Erlkonig" koju je svojevremeno učila kod Fraulein: "Wer reitet so sp"t durch Nacht und Wind? - Es ist der Vater mit seinem Kind", a znala je da aždaja ostaje za njima mrtva i zgažena, da izmiču gradu, opasnostima, vezanostima, i videla je kako se pred njom otvara jedan nov nepoznat predeo, planinski vrletan, bez ljudi i zato bezbedan. Sveti Đorđe sa likom ujka Sepa sjahao je sa konja i pomogao joj da siđe stavljajući čvrstu šaku pod njeno golo stopalo, a kada je stala na zemlju, on beše iščezao, a oko nje su čučali, na mekoј travi i napola zaklonjeni bujnom paprati, zec, veverica, lisica, kokoš, jarebica i tuce drugih pitomih životinja koje je odnekud pamtila po obličju, ali im nazive nije znala. Ne tumačeći taj san, niti sluteći da postupa pod njegovim uticajem, odlučila je da porazgovara sa ocem o svojoj želji da ode iz Novog Sada nekud gde je ne poznaju, po mogućnosti u inostranstvo. Kada mu se obratila, ispostavilo se, na njeno čuđenje, da ponavlja jednu njegovu, stalno odmeravanu zamisao i da je zahvalan što sad može sa nekim da je podeli. Znao je neočekivano mnogo o odnosu pojedinih država i vlada prema Jevrejima, pa i o postupanju s njima onde gde su već postali predmet

posebnih mera. Od njega je čula da su u Srbiji, pošto njome Nemci upravljaju kao okupatori bez posrednika, Jevreji od prvog dana stavljeni van zakona, oduzeto im je sve, isterani su iz stanova, lišeni zvanja i prava na zaradu, upotrebljavani, besplatno, kao roblje, za najniže poslove, ubijani bez polaganja računa ikome čim postanu bezvredni kao radna snaga; da u Hrvatskoj, pod ustaškom upravom, više i nema Jevreja na slobodi, već samo u logorima, a čini se da je samo pitanje vremena kada će biti istrebljeni, te da je Bačka, pripavši Mađarskoj, koja još drži do građanske, pa i feudalne tradicije, u tom času za njih ponajbolje utočište među svim krajevima raskomadane Jugoslavije. U matičnoj Mađarskoj čak, rekao je Kroner, Jevrejstvo zasad živi gotovo netaknuto, naročito u dvomilionskoj džungli Budimpešte; zakonima i propisima koji se donose da bi ga sputali i obeshrabrili odupire se bogatstvo i dovitljivost trgovaca, industrijalaca, i jaka jevrejska inteligencija koja je prožela ceo mađarski javni i kulturni život. Otići u Budimpeštu, odseliti se jednostavno onamo značilo bi vratiti se gotovo u stari pravni poredak, sa nešto skućenijim, ali ipak odškrnutim mogućnostima rada i zarađivanja, a za Veru i Gerharda kretanja, možda učenja, uključivanja u napredak koji njihovim godinama dolikuje. No kada je Vera na to izrazila čuđenje što još ništa nije učinjeno da se onamo presele, otac je najednom postao neodređeniji, usne su mu zadrhtale, ruke potražile oslonac u džepovima kaputa, pozvao se na decenijama dug rad, svoj i još očev, na trgovinu, na kuću, na grdni nagomilani nameštaj, na robu u magacinu za koju još nije dobio priznanice, spomenuo je naviknutost svoje matere na Novi Sad i preostale stare poznanice, van koga bi i bez kojih bi valjda presvisnula, naveo ženinu upućenost na ovdašnju bogatu pijacu i, čak, sa nekom tupošću koja ga je osvajala, kao da se ne obraća Veri već nekoj trećoj osobi, promumlao nešto i o njenoj, Verinoj, vezanosti za grad u kom se rodila i odrasla. Vera je resko odvrtila da svi ti razlozi, ukoliko su osnovani, padaju pred protivrazlogom nezaobilaznog fizičkog uništenja, koje, ako nastupi, odvlači sa sobom i navike i imetak, ali je to pominjanje krajnje opasnosti još više obezglavilo Kronera, te je počeo mucati, dahtati, na usta su mu mesto tvrdnji navreli usklici, nemoćne kletve, isturajući na videlo, ispod prividne promišljenosti, staračko obeshrabrenje. Veru je to očas vratilo prvobitnoj zamisli da se spase otkidanjem od porodice, te mu je umirujući izjavila da ne namerava ništa da natura, već samo da ode, sama, i kao mogućnu ispomoć spomenula ujka Sepa, koji, zar ne, ima, kao esesovski vojnik, izuzetna ovlašćenja i moć, pa valjda i tu da nekog krišom povede ili pošalje preko granice u neku zemlju gde ne vlada Nemačka. Kuda na primer, naćulio je uši Kroner. Na primer u Švajcarsku, odrezala je ona, ili u neku drugu neutralnu zemlju kao što su Turska, Švedska, šta zna. Sad je Kronera toliko zapanjila njena obaveštenost (jer je verovao da devojka niti šta čuje niti šta pamti od razgovora i govora za stolom i preko radija) da se prenuo i potisnuo strah, te je obećao da će sa Sepom razgovarati. To je zaista i pokušao u nekoliko mahova, ubacujući u šurakove preteće opise ubistava bojažljivo pitanje ne bi li se poneko među njima dalo izbeći da su žrtve na vreme napustile mesto svog koncentrisanog života pred očima i srdžbom nemačke sile; pomenuo je i novac koji bi mnogi roditelj rado dao da bi mu dete bilo izuzeto od sudbine naroda i plemena, pogotovo ako ono plemenu sasvim i ne pripada kao na primer njegova deca. No, pošto nije bio dovoljno jasan u svojim ponudama niti je Sep imao dovoljno oštru pamet da ih i takve shvati, ova

skretanja s glavnog pravca razgovora utapala su se u muk, u odmahivanje, i ubrzo bila zaglušena novim odskocima esesovčevih prikaza junaštava i strahota. Kroneru se činilo da je posredi lukavstvo kojim se njegova očinska briga mami na što veće žrtve, pa je njime delimično tumačio čak i šurakove strahotne opise, i one pre Verine inicijative; kada se pak uverio da su to neosnovane pretpostavke i da Sep jednostavno nije ništa shvatio, bilo je već kasno, on je odlazio. Kroner mu je jednim delićem volje, a da to sebi ne bi smeo priznati, bio i zahvalan, jer je sačuvao kćer od pustolovina, da se i ne govori o novcu. Ali Veru je taj odlazak mogućeg spasioca pre no što je spasenje bilo i pomenuto teško razočarao; tek sad je uvidela koliko je pogrešila što se nije sama pozabavila ujakom-vojnikom, nego pristala da joj posrednik bude otac, mada se u njegovu nemoć već prethodno bila uverila. Odlučila je da dejstvuje sama, a čim je došla do tog zaključka, začudila se što na nj nije bila navedena već i ličnošću novopredviđenog pomagača. Taj je naime za celo vreme njenih razmišljanja bio tu, stalno njoj pred očima, samo što ga je kratkovido previđala. Nametao se njenoj pažnji jedino kao muškarac, skoro kao oličenje muškarca, muškarca-razbibrige sred njenih teških misli i zatrovanih odluka. Dok je ove u sebi vagala i oblikovala, zapažala ga je kako prolazi dvorištem, visok i snažan, punokrvan, zaglađene duge smeđe kose, svetlih, nablizu usađenih oštarih očiju koje su se u njene upravljale s neskrivenim divljenjem. U podne za ručkom slušala je o njemu i više nego što joj je kao obaveštenje bilo potrebno, jer je Robert Kroner sad sve teškoće i pogodnosti poslovnog života vezivao za tog viteza Mikloša Armanjija, komesara svoje trgovine. S početka se u njegovim izveštajima javljala čak i zla slutnja da bi taj stranac mogao postati njegov mučitelj, jer se prilikom preuzimanja radnje pokazao hladan, strog, zagledao je u sva dokumenta i u sve ćoškovke, naglašavajući da se odsad bez njegove dozvole ne sme ništa preduzimati niti menjati. Ubrzo se međutim ispostavilo da je ta oštrina bila izraz neiskustva, bojazni da će ono biti navučeno na tanak led prevarom; čim se uverio da Kroner jedino želi da bezbedno opstane, sa svojom porodicom, odbacio je sam mere predostrožnosti. Ostao je i dalje uzdržan, ali se nije ustručavao da saopšti što je najneophodnije za uspostavljanje osnovnog ljudskog kontakta, tako da se uskoro za stolom Kronerovih saznalo da je neoženjen, inače svršen pravnik i advokatski pripravnik koga je na osetljivu komesarsku dužnost dovela civilna mobilizacija. Dužnost na koju on nije imao zašto da se žali, pošto mu je donosila trostruku platu prema ranijoj i lep stan u jednoj od ispražnjenih zgrada bivših banovinskih činovnika i ugled državnog funkcionera od posebnog poverenja. Ovo poslednje, ugled, on međutim kao da nije umeo da koristi u punoj meri u tom Novom Sadu kamo je bio upućen i gde se osećao napola izgnan, zbog mešanog stanovništva u kome se ne zna je li više zazirao od glasnih i obesnih Srba ili od domaćih Mađara koji su od svojih suseda lakomo preuzeli, a sad u ohrabrenosti prevratom još i pustili s lanca istočnjački nemar i bezbrigu. Sam je bio rođeni, pravi Peštanac, činovničko dete kome su u glavu ulili da od svega najviše treba ceniti činovnički rad i rang. A ovde se to uverenje razlivalo, rasplinjavalo, pod tupim pritiskom sporosti, neurednosti i ratne neizvesnosti. Armanjija su u gimnaziji učili da je Mađarskoj Južna pokrajina bila oteta po cenu suza celokupnog njenog življa, a sada su mu neke komšije u kući gde je dobio stan govorile prkosno i otvoreno - jer su bili Mađari, nisu ga se plašili - da im je za vreme Jugoslavije bilo u ponekom

pogledu i bolje, komotnije, manje se komandovalo, administriralo, postupalo se prisnije i ljudskije. Osvrćući se oko sebe, po prašnjavim ulicama, po bazarski krcatim radnjicama, po bioskopskim dvoranama gde se guralo i jurišalo na mesta koja nisu bila numerisana, po trgovima ispred crkava gde su prosjaci stajali u grozdovima krevlejući se da izazovu sažaljenje, Armanji je još najviše sebi slične radljivosti nalazio u razvlašćenoga vlasnika radnje kojom je upravljao, u mršavog i setnog, miroljubivog i knjigoljubivog Roberta Kronera. Njega je počeo ispitivati o ovom svetu koji nije razumeo, a onda je iz odgovora počeo shvatati da ni pitani od tog sveta mnogo šta ne razume, već mu se samo resignirano predaje, što je postalo povod daljeg zbližavanja. Izgnan? Pa to je i Kroner bio ovde evo već dvadeset i nekoliko godina, upravo od dana kada se iz Beča dao domamiti da preuzme očevu radnju - on je tada mislio: privremeno, dok ne nađe za nju kupca i ne umilostivi majku da pristane da se ona proda. Ali mesto meseca na koje je računao, nanizale su se godine, zaokupili su ga brak, očinstvo, i sad mu je već davno bila presečena odstupnica ka onim središtima umnosti i srazmere koje je naučio da poštuje u mladosti: nije ih više ni bilo onde kamo se osvrtao. Hoće li se isto desiti i vitezu Armanjiju? I on je ovamo, u Južnu pokrajinu, bio prekomandovan za kratko, dok prođe okršaj sa buntovnim silama Balkana koje će nemačka i mađarska hladna pamet umeti da obuzda; ali rat se proširio na nepregledna polja Rusije, gde su se još uvek vodile bitke s neizvesnim ishodom, dok je ovde, u pozadini, u toj Bačkoj tako lako paloj u plen, ključalo, daleko od pokornosti, divlje iščekivanje, skoro nipodaštavanje postojećeg stanja. To iščekivanje bilo je za viteza Armanjija oličeno najupadljivije u potomcima Roberta Kronera, Gerdu i Veri, koje je mogao posmatrati skoro preko čitavog dana, sa svog prozora u trgovini njihovog oca. Ova odrasla deca živela su u neradu, i mada je on znao da im je nerad prinudan, nametnut propisima iste državne mašine koja je njega dovela da ih gleda, ipak se nije mogao odupreti utisku da je on, nerad, i njihova prava priroda. Kako su umeli da hodaju po dvorištu besposleno, s rukama na leđima, da iskreću lica, još od marta, prema suncu koje bi se pre podne pojavilo nad krovom trgovine, kako su znali satima, ne oslanjajući se ni na kakav povod, kao što je knjiga, ili makar razgovor, da kruže po tom ograničenom prostoru koji bi njega, činilo mu se, da nema pred sobom akta i dužnosti, ugušio. Krajem maja, u travi koja je izdikalala između stana i kancelarije, pojavile su se ležaljke, u kojima su deca trošila svoje obilate užine, a nekoliko nedelja docnije Vera je iznela svetlo suro ćebe, prostrla ga po travi, pa se sledeći put pojavila iz stana u kupaćem kostimu u dva dela, sjaktavo namazana uljem, i legla da se sunča. Ležala je svaki dan satima strpljivo na ćebet, okrećući se samo s leđa na trbuh, s trbuha na leđa, povijajući u kolenu sad levu sad desnu nogu, da joj bude udobnije i da joj svaki komadić tela bude dotaknut, obgrljen suncem, odlazeći povremeno u stan da se tušira, o čemu su svedočile guste i hitro naniže klizeće kapi po njenoj sve tamnijoj koži i mokre pruge po njenom dvodelnom kostimu. Armanjiju se činilo svetogrđem što ona svoju prozirno belu glatku kožu prlji u rumenu, pa u jarko crvenu, ali kada se boja ustalila, dobila je bakarni odsjaj koji je njenom devojačkom telu povukao još čvršće i nežnije obrise, učinio ga još primamljivijim, gotovo nestvarnim. Jednog popodneva oni su se sreli pod kapijom i Armanji nije odoleo iskušenju da joj saopšti svoj utisak, mada je ona u tom času bila potpuno obučena, čak obuvena u čarape i sandale. "To stalno izlaganje nije vam potrebno, gospođice

Vera", rekao je, pošto ju je pozdravio skinuvši šešir i zadržavši ga u ruci". Hteo sam o tome više puta da progovorim vašem gospodinu ocu, ali sam se uzdržavao, i evo sad se ne kajem, jer mi to omogućuje da vam se neposredno obratim." Ona se začudila. "Mislite da mi sunce škodi?" "Pa ne bih bio siguran ni u to da vam ne škodi, uolikim količinama", odvratio je Armanji, zbunivši se što nije umeo biti jasan, "ali ja sam mislio pre svega na vaš izgled." "Moj izgled? Moj izgled vam se ne sviđa?" On je pocrveneo, umesto da je nju naveo da crveni. "Naprotiv. Vaš izgled se meni ... on me oduševljava. Vi ste prekrasna devojka i gledati vas iz dana u dan kako se sunčate predstavlja za mene preimućstvo kakvom se zbilja nisam nadao, pogotovo ne ovde u jednoj trgovini, gde inače očajavam, radeći posao za koji niti sam predodređen školovanjem niti za njega imam sklonosti. Pa ipak, žao mi je one vaše bele puti koja tako divno pristaje vašoj kosi." "A zar tamnilo ne pristaje? Sada je to tako moderno." "Da, ja sam možda malo staromodan. Možda sam i star, pa je u tome cela greška." "Ne znam koliko imate godina." "Trideset i jednu. Mnogo, mnogo više nego vi, i mnogo više nego što bih voleo da imam dok sa vama razgovaram." "Zašto? Pa to su lepe godine..." "Da možda. Ali ne ovde. U Budimpešti jesu. U nekom veselom velikom gradu, gde je sve otvoreno zadovoljstvima, svim dobima života. Jeste li već bili u Budimpešti?" Vera je priznala da nije, nikad. "O, to treba svakako da nadoknadite. Zar gospodin Kroner ili gospođa ne pomišljaju da vas jednom povedu onamo pa da vidite našu jedinstvenu prestonicu?" "O tome se kod nas razgovara, ali uvek s ustezanjem i nesigurno. Vi znate da mi ne možemo tamo putovati bez propusnice, a za propusnicu je potreban naročit razlog." "Oh, ako je samo do toga", usplamteo je vitez Armanji, pritiskujući šešir na srce, "možda bih vam ja mogao pomoći svojim vezama. A sem toga", porumeneo je ponovo, dosetivši se kakav mu obrt nudi razgovor, "mogli biste jednom poći sa mnom, kad idem da podnesem izveštaj. U tom slučaju putovali biste kao moj pratilac i nikakva posebna dozvola ne bi vam bila potrebna. Dakle? Šta kažete na to? Da i biste hteli?" Vera je u nedoumici slegla ramenima. "Ne znam. Ja bih. Ali moraću prethodno da razgovaram s ocem." Vitez Armanji se uzdvoimio. "Vaš gospodin otac možda ne bi shvatio taj moj predlog kao potpuno korektan, bar u ovom trenutku. Možda bi bilo bolje da ga još malo prećutimo. Ali vi i ja, zar ne, mi smo se sporazumeli i jednog dana krenućemo na put, da izađemo iz ove čame i da zajedno okušamo puni, uzbuđljivi život." Na tome su ostali, pozdravivši se. Ali oboje su bili razgovorom pomalo i uplašeni. Vitez Armanji se pitao nije li postupio nepošteno nagovarajući maltene na bekstvo kćer kuće u kojoj je imao da predstavlja civilizaciju svoje zemlje i nije li daleko prekoračio ovlašćenja i svoju stvarnu meru hrabrosti obećavši da će čak i prekršiti zakon. Vera se pak čudila kako je mogla pristati da sa stranim čovekom pođe na put sama i pomisliti da bi joj roditelji to dozvolili. Međutim, raščlanjavajući u sebi taj pristanak dok je uveče ležala u krevetu bez sna, zaključila je s iznenađenjem da ga se ne stidi i da je tako neočekivano sigurna u sebe zato što je uverena da je Armanji zaljubljen u nju. Sećala se njegovog zamagljenog pogleda, promena boje na njegovom licu, njegove ruke koja je grčevito i bezobzirno stiskala meki šešir na prsa, i dolazilo joj je da se glasno nasmeje. Ponosila se što je zanela tako krupnog, snažnog, zrelog čoveka i uzbuđivala ju je pomisao da će ga moći, samim svojim izgledom, svojom pojavom koju je u stanju da mu približi kad god zaželi, još jače vezati za sebe. Sa nestrpljenjem je

očekivala jutro, sunčano prepodne, kada će opet moći da se izloži, skoro naga, njegovom pogledu - s tom je mišlju zaspala. I stvarno je sutradan legla na prostrto ćebe, okružena visoko izdikalom travom, kao u zagrljaj, široko raskriljenih ruku i s pobedonosnim osmehom koji nije mogla prikriti. Za Armanjija, koji se već bio pobojavao da ju je prestrašio prenatrpanim približavanjem i da se ona ipak ispovedila roditeljima, ovaj njen ponovni izlazak na scenu bio je znak da naprotiv ništa nije učinjeno pogrešno nego da je njegova ljubavna ponuda na najboljem putu da bude prihvaćena. Počeo je maštati. Video je sebe s devojkom u kupeu ekspresa Arpad koji sa zviždukom uleće u Istočnu železničku stanicu Budimpešte, video je sebe s njom u taksiju koji ih vozi u njegov momački stan, video je kako joj daje svoju pidžamu iz ormana - odnekud je izmaštao da je ona, krenuvši od kuće naglo, propustila da ma šta ponese - te ona leže kraj njega u postelju u toj za nju prevelikoj i muški skrojenoj halji, koja joj ističe krhkost i vitkoću i koja mu, čvrsto ispeglana šuška pod dlanom dok je privlači sebi. Jedino još nije znao kakav će pravni okvir sklopiti oko tog zagrljaja, hoće li on biti izveden uz obećanje braka - ili je to nemoguće s Jevrejkom? - ili, naprotiv, uz njen pristanak da mu postane tajna ljubavnica. Hoće li to značiti da će on morati napustiti komesarstvo u Kronerovoj radnji, upotrebiti veze i uticaje da bude premešten ili otpušten nazad u Budimpeštu, ili će se veza ostvariti uz privolu Verinih roditelja? A Vera je takođe maštala. Ona je sebe zamišljala na ulici koju ispunjava vreva prolaznika, tramvaja, automobila, blistanje izloga, vika mnoštva, u kojoj ona postaje neprimetna, prestaje biti Vera Kroner, kći trgovca Roberta Kronera, i postaje neko bezimeno biće, biće svedeno na sopstveno zdravo, gipko telo, u koje ima puno pouzdanje. Više nema za nju prepreka da se kreće, da putuje, da menja gradove i staništa, da se izmiče pretećem okruženju na koje je ovde osuđuje roditeljska kuća. U tim slikama vitez Armanji nije imao mnogo mesta: stajao je negde pri njihovom rubu, pognute glave, sa šeširom stisnutim na grudi, gledajući u nju zamagljenim očima. Međutim, u svom razumu koji je te slike takođe ovlaš doticao, ona je bila spremna da ga pusti bliže sebi, sasvim uz sebe, da mu se i preda, ako on ispuni svoje obećanje i izvede je iz klopke. Oboje su čekali, gledajući se kroz prozore i kroz koprene trave, kao preko nišana nevidljive naperene puške. Dani su u tome prolazili. Ponekad bi na dvorište izašla Verina mati da rasejano, više obuzeta mislima na obdan odsutnog sina, opomene kćer kako će se ispeći, ponekad joj je služavka iznosila opranog voća na belom tanjiru, ponekad bi domilela stara Kronerovica da, šušljajući i obazirući se, obaspe unuku nerazgovetnim pogrđama što se razgolićuje, izazivajući gnev Jehove koji brani Jevrejki da se izlaže pogledima nevernika, ponekad bi Gerhard, prezrivo nehajan prema prisustvu sestrinom, po povratku s pucačke vežbe, leno progegao travnjakom i, istegavši se naglo kao panter, dohvatio vrh ograde, vinuo se nad nju jednim jedinim zamahom, bacajući brz pogled pred stan susedke bele udovice, koja bi ga tamo čekala i na ovaj znak presvlačila haljinu i dolazila da se s njim spusti u podrum. Nailazio je i Milinko, u večernjim časovima, posle dana provedenog nad knjigama, da popriča sa Robertom Kronerom, a onda i sa svojom devojkom, koja bi tad već bila obučena, okupana, hladna, spremna da ga s dosadom sluša i izmenja s njim po koji poljubac. Jedne takve večeri na ulazu je zazvonilo i kada je služavka otvorila vrata, u stan su prodrli tri agenta Kontraobaveštajne službe, digli sve zatečene

na noge, legitimisali ih, pretresli stan izvukavši iz ormana odeću i razbacivši knjige - među ostalima i svesku s natpisom "Poesie" iz Verinog ormana, koju su zalistali a onda oturili pošto je nosila predratne datume - i konačno povelili sa sobom Gerharda, po kog su jedino i bili došli, jer je rezervni oficir instruktor, uhapšen nekoliko sati ranije, pod prvim šamarima i njega označio kao svog učenika u gađanju. Kuća ga više nikad nije videla. Iza njega je zinula praznina kao posle hirurškog zahvata u telo, poljuljavši svu dotad s mukom održavanu ravnotežu. Reza Kroner, koja prilikom sinovljevog odvođenja samo zato nije nasrnula na agente što ju je muž fizičkom silom zadržao, zahtevala je, izbezumljena, da svi odmah krenu za odvedenim od zatvora do zatvora i, ako treba, iščupaju ga noktima i vrate kući. Robert Kroner predočio joj je s teškom mukom nemogućnost takvog ponašanja - štetnog i po Gerharda -, ali je zauzvrat morao pregnuti da bezopasnije po porodicu i, kako je on tvrdio, delotvornije, preko posrednika, interveniše u sinovljevu korist. Jedino lice od uticaja kome se mogao s poverenjem obratiti - prvo takvo lice koje je uopšte ugledao posle događaja odmah sutradan ujutru - bio je vitez Armanji. On se zabezeknuo nad novinom i spremno obećao pomoć. Obišao je neke poznanike pravnike koji su, kao on, iz matične Mađarske bili poslani da rade u Novom Sadu, ali bliže svojoj struci, kao sudije i policijski činovnici. No, niko od njih nije imao smelosti da se zauzme za uhapšenika Kontraobaveštajne službe, plašeći se sumnje za saučesništvo, te su se usluge svele na obaveštenja, dobijena preko trećih lica i neobavezno: da je optužba protiv Gerharda teška, a da njegova sudbina zavisi od toga da li će se pokajati i sarađivati. Poznavajući mladićevu tvrdokornost, Kroner se nije usudio da ženi saopšti poruku kako je glasila, nego ju je prekrojio u uveravanje da je Gerhard živ i raspoložen, ali zasad izdvojen na nepoznatom mestu - što je bilo tačno - radi sigurnijeg ishoda istrage. Primivši na sebe odgovornost za ovo ulepšavanje, on sam je, očajavajući, razmišljao o načinu da sina privoli na spasonosnu popustljivost. Tražio je preko Armanjija da mu se dozvoli da sinu makar pošalje pismo, ali je primio odrečan odgovor. Na to je počeo zamišljati kako s njim razgovara, u ćeliji, u četiri oka, i ta zamišljanja, u večernjim časovima nekadašnjeg slušanja radija, za koje više, sam, nije imao volje ni strpljenja, uzimahu oblik ranijih stvarnih rasprava, u kojima je, međutim, pod utiskom memljive samice s rešetkama na prozorima kao okvira i okrvavljenog zatvorenika kao sabesednika, sinovljev stav na kraju uvek nadjačavao. Gerhard je bio u pravu! - uveravao se Robert Kroner, u tim jednostrano vođenim razgovorima, na osnovu davno izgovorenih reči, ali pod novim, mračnim zračenjem zamišljene zatvoreničke teskobe i ispaćenosti; no sad je bilo kasno i za to priznanje. Nije ga mogao čak ni dalekom Gerhardu saopštiti, i bio je kukavički skoro srećan što nema pristupa do uhapšenog sina. I dalje je samo molio, svakodnevno, Armanjija da pomogne. Ovaj je to povremeno činio, a povremeno lagao da čini, Kroner je pak njegovu laž udvostručavao svojom kad bi je saopštavao ženi ili kćeri, te se oko uhapšenika isplitala gusta i šarena mreža nestvarnosti. U toj mreži zakoprcalo se još jedno lice, domamljeno zrelim dražima Reze Kroner, koja je, uprkos nagovorima muža, kome nije verovala, krenula sama da potraži pomoć za sina onde gde je osećala najviše pouzdanja: kod svojih sunarodnika. S korpom u ruci, u koju je složila hrane i čistog rublja, obišla je nemačke kasarne, stupila u razgovor sa stražarima, tražila da joj se pozovu dežurni i pred njima rasprostirala svoju brigu i molbu. U takvom jednom

obilasku naišla je na narednika feldpolicije Hermana Arbajtzama, čoveka četrdesetih godina iz okoline Majnca, koji se na nju sažalio i primio se da pokuša saznati gde joj je zatvoren sin. Ni on ništa nije uspeo - imao je za to suviše mali rang -, ali poznanstvo, proširivano čestim sastancima u parku pred kasarnom, ženinim nestrpljivim molbama i feldpolicajčevim nezgrapnim obećanjima i tešenjima, preraslo je u prijateljstvo, a za Arbajtzama, koji se nikad nije ženio, u pravu, poznu strast. Počeo je i mimo ugovorenih sastanaka da dolazi pred kuću Kronerovih, pod izgovorom nove vesti ili nejasne nade, a Reza Kroner bi, primetivši ga, istrčavala i dugo s njim razgovarala, brišući suze i podnoseći njegovo dobrodušno tapšanje po leđima i mišici. Veza nije ostala neprimećena pred služavkom, a docnije ni pred Verom, kojoj je istovremeno strka posle Gerhardovog hapšenja premrežila sopstvena nadanja, jer je spasilac za kog su se ona vezivala morao biti upotrebljen u drugu, uporednu svrhu spasavanja bratovljevog života, a uistinu: jer se taj spasilac smrtno uplašio svojih potajnih namera da se uplete u život porodice koja je, evo, povukla na sebe zveket lanaca i senku vešala. Više nije izlazio pred Veru, klonio je se, pod izgovorom svog teškog novog bremena. Ali Vera je shvatila da se on povukao i da se s njim povukla njena mogućnost da pobegne. Predala se, uronila u nesreću i sram kuće, idući po njoj na prstima, osluškujući prema ulaznim vratima neće li se pojaviti neki glasnik, ili pak Gerhard, živ i čio, kako su svi činili, zavaravajući se, a u stvari verujući sve manje. Kada je stigla vest da je mrtav - "ubijen pri pokušaju bekstva", kako je glasilo zvanično saopštenje -, obukla je crninu kao i svi njeni, plakala zajedno s njima, pokušavala da ih teši prisustvom i blagošću kao što je i sama bila tešena, znajući, ipak, u dnu bića, da je obmanuta, skrenuta sa sopstvene staze, gurnuta u taj krvavi i mračni žleb koji nije htela i koji je jedino ona jasno naslutila, a sad po njemu ipak klizi, stalno naniže, kao i ostali, ka uništenju. Milinku, koji je stigao da izjavi saučešće, rekla je da više ne može s njim da se nalazi, i mladić se povukao, uviđajući da bi dalje ljubakanje ili podsećanje na nj značilo svetogrđe. Tako su prestali i razgovori o knjigama u sobi Roberta Kronera. Knjige, što su ih agenti razbacali prilikom pretresa, bile su vraćene u ormane, ali ih odatle više niko nije uzimao. Ono što se poslednjih meseci pred njima desilo protivrečilo je njihovom slovu i duhu, i one su postale što i jesu, ako ih ne otvara i ne tumači poverenje: hartija, stvari. Gledale su, svojim lepim povezima i natpisima, bez izraza na ljude koji su se pod njima još kretali, da bi, uskoro, bili ispod njihovih pogleda izvedeni, izbačeni iz svojih ležišta i ispreturani, kao i one što su bile jednom zauvek.

[b]Smrti prirodne[/b] i nasilne. Gušenje Sare Kroner rođene Davidson u gasnoj komori Osvjencima maskiranoj kao kupatilo. Njeno posrtanje bez Verine podupiruće ruke, sred vike čiji smisao ne razume, nemoć njenih prstiju da prodenu dugme kroz rupicu spreda na haljini, pa ova sa nje biva zderana, nečijom rukom, kao potom i rublje, do zborane i mlitave kože. Njen sram, njen vapaj za zaštitom, za sinom koji je negde ostao, za Verom koja je negde zaostala, njena molitva koja je besmislen mrmor, jer se više ničeg ne hvata, jer više ničeg nema sem parčeta sapuna tutnutog joj u ruku, koji je prevara, uviđa kad lica oko nje pozelene, oči se iskolače, i njoj samoj kašalj protrese grudi i usta joj se uzalud iskrenu za čistim vazduhom, kog takođe više nema, za čistim vazduhom. Pucanje Gerhardove lobanje u podrumu Kontraobaveštajne službe pod udarcem drvenog pendreka u ruci agenta

Janoša Koronga. "Nisam rekao! Ili sam rekao?" Njegov lelek pred sumnjom, điknulom iz povređenog mozga, njegov zev za ubilačkom rukom, beli krvavi zubi iskeženi na pomisao da su preko njih prevaljena imena kojih se više i ne seća, ali za koja zna da se moraju prekriti ćutanjem smrti. Gospođičino rvanje sa vatrom u sanatorijumu Boranović; hroma leva noga njenog oca, gegav korak, pokret kojim izvlači polovinu tela iz tla, iz nepokreta, iz mrtvog, ka zelenilu bašte, crni obris te noge za koju se sad pripija svaki njen damar kao za gredu spasa, visoko na nebu, iznad plamenova koji je sažižu, njene ruke bez snage da se podignu i domaše taj crni pokret, tu čvrstu izbavljajući sigurnost, koja se udaljuje, hramajući, postajući sve manja, otkucavajući sve tiše svoj hod u visinu. Leganje Roberta Kronera na crni zimski kaput u sabirnom logoru, njegovo zadihano "Ne!" Verinim povicima i preklinjanju, to "Ne" nastavljanju putovanja, nastavljanju patnje, nastavljanju odgovornosti, tonjenje u neodgovornost, sklopljenih očiju, iznutra zaptivena sluha, zgrčene misli, da ne vidi, da ne čuje, da ne shvati kako ih pušta da odu, kako ih napušta i biva od njih napušten, prepušten vici, udarcima, hicu iz puške, koji ga, evo, iz blizine pogađa, evo razvaljuje posred grudi, evo oslobađa, najzad oslobađa. Opiranje Nemanje Lazukića prozivci, trapavim sužnjima za koje je vezan, u saznanju da uz njih ne spada, da ih mrzi, da bi ih odgurnuo i odrekao im se lika i imena koji se međutim još jedini utiskuju u njegova čula, sa konopcima što mu se usecaju u meso, jer ih vuče njihova težina, njihova nezgrapnost, njihovo trzanje, njihovi crveni otoci na gležnjevima, smrad iz oznojenih nedara; njegovo otimanje da pogledom zakači ma kog od pratilaca, u sivilu zore koje ni na jednom ne otkriva pažnje ni obzira, za izuzeće, njegov krik "Ne braćo!" koji je sav laž, koji on oseća kao laž, gadež u ustima, laž među lažima, sve same laži od početka do ovog trenutka kad je istina samo to gađenje, želja za izuzimanjem, kog nema, kog pucnji otkidaju bacajući i njega na gomilu preko ostalih, pod njih, omrznute, u smrad uništenja. Lazukićina preneraženost pred istim takvim u nju uperenim puškama dve godine ranije, njen spleteni polazak iz kuće ("Nisam se dovoljno toplo obukla? Jesam li dobro zaključala?"), njeno kratkovidno žmirkanje prema metežu ubijanja na drugoj strani ulice, koje ne raspoznaje, jer ne može da mu shvati svrhu, jer u takvu svrhu ne veruje, njeno trzanje od prasaka iza leđa, njen vapaj: "Valjda neće! Ja nisam kriva! Imam decu!", njene uvređeno iskrivljene usne stare devojkice, njen nahero podignuti pogled ka zimskom, nepomičnom, nebu. Tiho sanjivo izdisanje Tereze Arbajtzam, udove Kroner, rođene Lenart, u bolnici u Štutgartu, u belini, u ispošćenosti dugim bolovanjem, u neznanju sebe usled slabosti, s maglovitom mišlju na jedno lice, lice časne sestre orubljeno krutom belom maramom tako jasnih obrisa kao lice muškarca, mlado i rumeno, s pravim kratkim nosom i crvenim usnama, to lice drago koje više ne ume da imenuje niti da mu odredi odnos prema sebi i koje se rasplinjuje u belini, u magli, u hladnoći. Skvrčenost Rastka Lazukića među šaragama pobesnelih kola, u letu, u poskakivanju, u kajanju što nije s njih sišao kad je pucnjava počela, u kolebanju bi li pokušao da skoči sad kad trešnju prekida trzaj i udarac u leđa, od kog se uspravlja, izvija kao i konj pred njim čija mu se ustuknula ogromna glava propne visoko pred očima, i pada na oštri rub nečega - "je li to moj kofer?" pomišlja - osećajući kako mu na usta toplo i lepljivo navire nestajuća snaga, svest. Ječanje Sepa Lenarta za vodom u podrumu pod ruševinama bivše kolhozne zgrade u selu Staruha zaglušeno pucnjavom topova

i bacača, koji su sve razrovali, zatrpavši ga pod zemlju među samim ječecim ranjenicima, u koje gleda širom otvorenih očiju, kroz polumrak zastrt prašinom od loma i rušenja, primajući u sebe njihove užasnite poglede, njihovu molbu za vodom, koje nema, već danima i noćima, otkad traje razderotina na njegovom trbuhu, tu dole gde pritiskuje obamrle nakvašene šake, tu gde curi, gde bi podmetnuo ispućala usta kad bi mogao da se pokrene, kad mu se ne bi utroba cepala i od pomisli na kretanju, od vredovnosti koja uzalud ište vlagu, svežinu, mesto one koja otiče, otiče, plavi sve, jeku bombi, prašinu, dim, jauke, čineći ih sve tišim, sve tanjim, neverovatnijim. Leganje Vere Kroner u dvorišnoj sobi nekadašnjeg bakinog stana, s tri ćebeta najpre složena jedno preko drugog a zatim navučena na sebe, do pod pazuha - jer je rečeno da će joj se telo postepeno hladiti -, gutanje laudanuma iz šake uz dolivanje vina iz velike, oble čaše, dan pre toga kupljene u ovu svrhu. Padanje njene glave na jastuk s olakšanjem, sklapanje očiju. Njihovo ponovno otvaranje da bi se još jednom videli: sto i stolica, prazna stelaža, stalak sa saksijom bez cveća, ne radi oprostaja već radi ustanovljavanja da ništa vredno pažnje ne ostavlja. Ostavlja sebe, misli. Ali koje to "sebe", ne može odrediti. Šumovi sa ulice, to nije ona, automobil, zujanje vetra među rasutim starim sanducima i zarđalim obručima u dvorištu, a drugo ništa nema, čini joj se. Podilazi je muka - to je od leka, veruje; nada se da se neće pogoršati, jer je to samo lek, mada predoziran; možda je ipak trebalo leći u korito puno vode i prerezati vene, ili učiniti i to čim proguta pilule, kao što je bila smišljala, za šta sad čini se da je kasno. Muka je drmusa, povraćala bi, ali zna da to ne sme, grčem volje potiskuje grčenje stomaka, samo ne nazad, suzbija nakupljenim strahom, kao pesnicom, potrebu za povraćanjem, još jednom, još jednom, učiniće to koliko god puta bude potrebno, to je kao porođaj, samo obratan, iskezi se, jedini za koji je sposobna, i njeno dete će se roditi. Posrtanje Sredoja Lazukića naslonjenog na mlado čvrsto rame Steve Milovančeva, lađara, na putu iz krčme "Stolac" kraj veslačkog kluba, otečena stomaka, od vinjaka, kog je popio premnogo, potrošivši tek primljenu socijalnu pomoć, igranje svetlaca pred njegovim očima, kao što mu se dešava već poodavno, svake večeri, i kad ne pije. "Pazi, ja ne vidim", mrmlja Milovančevu, koji ga vuče napred, ali sad koraci više ne mogu da slede volju, noge se tope, one klize tamo-amu i evo ga gde se opruža po travi nasipa, pod Stevinim drmusanjem i povicima. Svetlaci skaču, ljubičasti i žuti, ivica nasipa ga žulja, to je pod njim neki oštar kamen, samo da mu je da se malo pomeri, ulevo, ali kako da to javi Milovančevu kad mu je i jezik odrveneo, dok čelo, prsa, trbuh trnu. Pritisak kamena u slabinu postaje nesnosan, on otrže ruku iz obamrlosti i gura je pod sebe, ali tamo prsti ne hvataju ništa sem trave, bol kamena je u njemu, ona se sad širi po grudnom košu, steže ga kao gvozdена šaka. Sredoje se izviije, sada pod sobom oseća ruke Stevana Milovančeva, "šta je to, je li to bio taj kamen", čudi se i gubi svest. Neuobičajeno živo strujanje vazduha oko kreveta Milinka Božića, u kom njegovo sigurno pamćenje, naviknuto na ponavljanje jednakoga, otkriva opasnost. Zapremine nad njim, on im izoštranim čulima oseća ispunjenost, dotiču ga po licu mlakim dahom, muškim, ne ženskim, nepoznatim, zaključuje. Pokrivač biva povučen s njegovog trbuha, meki prsti padaju na desno bedro, gurkaju meso, opipavaju, uzmiču dajući mesto ubodu igle. Nešto mu uštrcavaju, mada poslednjih dana nije od sebe davao znaka nikakve bolesti. Pospanost, znači da treba da postane neosetljiv. Opravka ili vađenje zuba,

pošto ih ima još dva-tri, šta bi drugo bilo? Nova rana koja se na njemu otvorila a da to nije osetio? Dremež ga zahvata kao paperje, kakva lagodnost, misli, da su mi to uvek davali, ne bih nikad ništa pokušao da saznam, ili je možda ipak trebalo da se trudim da znam, čovek je zato čovek da zna, a sada više ne znam skoro ništa i uskoro ništa neću znati.

Docnija kajanja Vere Kroner zbog propuštene prilike da se otrgne od Novog Sada hrane se ne samo sećanjima na logorske patnje. Te patnje, pošto su prošle, predstavljaju deo njenog života, i ona, budući u svemu usmerena prema sebi, ne bi više ni mogla zamisliti da ih nije bilo. Njena je kob, smatra, što se iz logora vratila u taj, navodno svoj, grad, a vratiti se opet morala zato što se od njega prethodno nije otkinula. U pitanju je, oseća, isti grumen topline, ili bliskosti, koji joj se pričinjavao i prvi i drugi put kao neka mutna sfera privlačenja, slična planeti obavijenoj parama, ili nekakvom maglenom suncu, mameći je da se ne udalji, odnosno da se sa njom opet stopi, varljivo. Varljivo oba puta, jer kao što je, ostavši, morala da se udalji koliko nikad nije ni slutila, tako isto, prijavivši se iz oslobođenog logora, sa njegove ispucale, leševima prekrivene zemlje, iza njegovih raskidanih ograda na čijim su se stubovima još klatili obešeni stražari, za transport kući, nikako kući nije stigla. Stigla je u Novi Sad; državni kamion poslat pred logoraški voz dobacio ju je u ulicu iza evangelističke crkve, ali je na vratima zatekla natpis nekog nadležstva za snabdevanje, u sobama mnoštvo pisanih stolova i na njima stolice nogama okrenute tavanici - jer je bilo popodne, završetak rada -, a u bakinom bivšem krilu kuće na njeno kucanje izašla je domarka, debela i rumena, bosa, koja je ovde očekivala povratak muža, Mađara, s fronta, i već joj s praga, tarući tabanom list noge, saopštila ravnodušno da je poslednji član porodice Kroner, Verina mati, otišla još jesenas sa Nemcima. Vera, sa svojim zavešljajem na dugom kanapu bačenim preko ramena, mogla se odmah okrenuti i otići. Ipak, umor ju je nagnao da se ispne stepenicama kraj te žene, gotovo je gurnuvši u stranu kao neku nabuhlu zavesu, da prođe kroz sobe i spusti zavešljaj u većoj, uličnoj, koja je stajala gotovo prazna, i da sekretaru nadležstva, postarijem rodoljubu u jahaćim pantalonama i čizmama, koji će uskoro dotrčati da zatraži računa zbog upada u stan svog osoblja, objasni kako je više niko neće oterati ispod sopstvenog krova. Od sada je, dakle, na svome. Ali gde je to svoje? U Novom Sadu, najnižoj nizini, u bari, napuštenoj od istorije, koje su, kraj sve surovosti, Nemci pljusnuli i u ovo osvojeno područje, dovukavši sobom, doduše uz kevtave komande, izvesnu urednost, odsečnost, sistem, jedinstvenost u ponašanju i izgledu, u hapšenju i odvođenju iza žica, u ubijanju čak, koje su umeli da podignu do golijatskih razmera, izjednačivši ceo kontinent Evropu u jednu logorašku, pretnjom smrti uzbudljivo zapahnutu, celinu. Od te celine ostaju, posle njenog raspada, samo tralje mržnje. Ta debela domarka zapuštene bezbojne kose, vazda u papučama, uplašena, bačena ovamo, kao na sprud, udajom za vratara, pripadnika strelastih krstova, iz svog mračnog sela, u koje će se, uostalom, posle nekoliko dana Verine nelagodne blizine, krišom vratiti, na poručenim kolima, ne usudivši se da ponese i stvari iz velike sobe, naretko ubačene, možda ukradene, i taj sekretar, žut, olinjao, preživeo u virovima okupacije zato što se ona povukla pre no što ga je ugušila, prisilnim radom (u dva navrata), gladovanjem njegovim i žene mu i dvoje dece, izbacivanjem s posla u pivari posle njenog preuzimanja od strane mađarskog komesarijata, ranjavanjem u bombardovanju kudeljare gde se bio privremeno

zaposlio, izdajama koje ipak nije počinio jer se one od njega, nedovoljno značajnog, nisu ni tražile. Stešnjena između njih, Vera oseća skoro razočaranje: zar je za to trebalo ne izgubiti rat? Njeno telo, koje je ispošćeno - čini joj se da je šuplje duž trupa i udova, promajno -, teži da bude popunjeno: ona mora da se postara za hranu i najnužnije predmete. Polazi u komšiluk i natrapa među prvim na Gerhardovu bivšu ljubavnicu, u susednoj kući. Ova upravo prži krompir u kuhinji otvorenoj ka dvorištu - mesec je jul, 1945 -, i ne prepoznaje pridošlicu u bakandžama, žutoj platnenoj suknji i ruskoj vatiranoj bluzi. Zatim kad joj se Vera predstavi, pljesne rukama i ustukne kao da joj je na sto sletela velika, čupava ptica. Nimalo se ne ustručavajući - Vera vidi po njenom licu da se ne pretvara -, poziva iz sobe muža koji onde čita novine ležeći na kanabetu i prenosi svoje čuđenje na njega i na svoju devojčicu, koja takođe izmili na viku. Muž nudi Veri stolicu, sluša klimajući glavom istoriju izgnanstva Kronerovih, u kojoj majčino vero-brakolomstvo oprezno ne biva dotaknuto, i tu Vera jede prvi poklonjeni ručak. Poklonjeni? Čini joj se da bi imala prava da zalupa na svaka vrata i da zatraži bilo šta, pozivajući se na punu godinu lišavanja; ima potrebu da svima saopšti šta je iskusiła u strahotama, a opet, ove joj se, zgrudvane u reči koje još i nisu kazane, vraćaju, zatrpavaju je iznutra svojom težinom, svojom istinitošću, a onda i neistinitošću jer je u njima ponešto i zatajeno, nalepe se u njoj kao smola, i ona oćuti. Najednom umorna, oznojena hranom na kakvu nije navikla, uzbuđenih creva, mora da ide brzo kući. Tamo, u velikoj sobi, svaljuje se na pod i plaće. Guše je reči koje je izgovorila i one koje nije izgovorila, guše je ćutanje i klimanje glavom kojima su saslušane, guši je uzvik što ga je potisnula: "A vi, šta ste vi za to vreme radili?" Previja se, iz pukotina poda zavonja prašina, stomak joj se podigne, izlazi u kuhinju i povraća. Gleda rastuženo u grudve izmlevene hrane koju je izgubila, na oći joj pođu suze, a onda shvati koliko je sve to preterano, neprirodno. Mora odmah poći da potraži neku vlast, pomišlja, da prijavi komšiju, nedopustivo je da se on tamo izležava u zaklonu svog stana, na svojoj okruglastoj, zajapurenoj ženi, koju je njen brat Gerhard po volji pozivao u podrum, a sad to niko ne zna. Treba ona da stane na ulicu, na Glavni trg, da izviće prolaznicima sve što zna a oni ne znaju. Gotovo da bi skoćila i krenula. Ali, oseća da nema na to prava, jer ne sme sve reći, pa samo spere ispovraćanu hranu i odlazi vukući noge u svoju veliku sobu. Seda na stolicu i drhti. Kamo je to dospela? Kao da je među samim praznoglavcima: oni joj daju da jede i slušaju klimajući glavom njenu priću, oni u ćizmama premeravaju dvorište njene roćene kuće iz koje su joj najbliži odvućeni, niko neće da sazna što ona zna. Ledeno je usamljena, sve to uokolo su tućini, aveti; najednom joj se ućini da je, napustivši logor, ostavila jedino mesto gde se sporazumevala, gde su je okružavali pravi, bliski ljudi, vidi onu pustoš prekrivenu leševima u trenutku kada ju je napustila, vidi iskošena tela obešenih stražara i gotovo je spremna da i za njima zažali, da klekne pred njih i skine ih sa konopca i da zavapi: "Tucite me, ja sam vaša." Shvata da je nepromenljivo ostala onde, na onom vežbalištu prinude. Razgrće na prsima haljinu, jer sama sebi ne veruje, i iskosa, grćeći vilicu, ćita naopaćke crni utisnuti natpis. Da, to je ona. Da je bar stvarno ostala, mrtva, kao Magda i Lenci, pored svog kreveta, prorešetana poslednjim Handkeovim rafalima, u utihnuloj sobi ljubavi nakićenoj crvenim plamićcima! Skoro da sanjari o svojoj smrti, kao o spavanju, od misli na nju muka joj se razilazi iz stomaka, stolica

na kojoj sedi učini joj se udobna, ona se na njoj napola opruža, zadrema. Onda je ponovo trgne glad. Jest, jest! Izlazi u manju sobu, nigde nema nikoga, domarka je možda izašla na dvorište, možda pobegla nekoj poverljivoj poznanici da ispriča nevolju koja ju je snašla povratkom davno otpisane kućegazdine kćeri. Ali nećeš! nećeš! reši u sebi, već i glasno, provaljujući u ostavu, sekući bez premišljanja hleb, kidajući zubima komad kobasice položen na tanjir, tražeći očima među flašama neki začim, kiselo, ničeg nema. Preplaši je šum, to su se neka vrata zalupila, ukoči se, šta ona to čini? Pa ona na sve ovo ima pravo, nije joj potrebno da krade. Izravnavajući zubima razgriženi okrajak kobasice, hleb se neće poznati, vraća se u svoju sobu, polagano i s uživanjem jede. Život. Moraće se postarati za sebe. Odlazi u kuhinju i brižljivo se umiva, ponovo se oblači poravnavajući na sebi svaki nabor odeće. Ide u grad, već je predvečerje. Neki čovek u gumenim čizmama i sa kačketom na glavi vozi bicikl, u kormanu je obešena kofa koju pažljivo pridržava. Pomije! doseća se ona, vraćena mirnodopskim pojmovima, i sama se sebi zadivi što je tako dovrtljiva, prisebna, nasmeši se. Treba da kupi pristojnu haljinu, cipele, treba da nabavi novaca. Kreće se nasumce, ulicama koje poznaje, koje su iste kao pre godinu dana, samo sprane od Nemaca, od opasnosti, uzmučene slučajnim saobraćajem. Izbija na mali trg, tu je Veličkovićeve papirnice u kojima je često kupovala sveske, olovke. Ne odoleva iskušenju, ulazi, nad vratima se tanko oglasi zvonice, kao nekad. U radnji je sumračno, nema kupaca, za pultom stoji gospodin Veličković, onizak, stamen, s četkicom prosedih brkova pod tupim nosom, Vera se seća kako je otac jednom tiho rekao materi da mu se papirničar žalio što je u radnji sam, ne može izaći kad mu je potreba, pa je navukao zapaljenja bešike "Ja sam Vera Kroner", veli ona još sa sredine radnje, zadihavajući se od to nekoliko reči. "Ne znam da li me prepoznajete." Veličković širi sitne oči bez beonjača, usta mu se zaokrugle. "O, to ste vi, gospođice. Ali otkud? Kako vas dugo nije bilo." I pruža joj preko tezge obe, kratke i mesnate, šake. "Da, bila sam u logoru", saopštava ona, pa zasuzi, i za sebe neočekivano, jer je on istinski ožalošćen. "Htela sam vas zamoliti da mi date nešto novaca, ako možete." Trgovac je tek sad odmeri ispitivački, kao svi dosad, on uzmakne za korak prema rafovima s brižljivo raspoređenom robom, zatim se zbunjeno maša za fioku u tezgi, izvuče je, prebira. "Kako da ne. Kako da ne. Izvolite." I izbacuje na tezgu dve, zatim još jednu, zakovrnute novčanice. "Uzmite, uzmite." Ona s oklevanjem pruža ruku, hvata novac; sada kad joj on masti prste, više joj se ne mili. "Treba mi za prve potrebe, znate. Vratću vam." "Pa naravno", brza Veličković i nagne se preko tezge da je potapše po mišići. "Samo kad ste se vi živi vratili." Osvrće se oko sebe. "Kad bih imao koga da me zameni, poveo bih vas kući da se izrazgovaramo." I Veri ponovo dolazi u pamet njegova žalba na bešiku. "A vaši kako su? Jesu li živi?" pita on. "Samo sam se ja vratila", veli Vera, ne pominjući ni ovog puta majku. Stoje nekoliko trenutaka čutke, zatim ona gurne novac u džep vojničke bluze i klimnuvši glavom izlazi. Sledećih dana obilazi kancelarije komande mesta, vadi potvrde, karte za snabdevanje. Pronalazi upravu narodnih dobara, u zgradi ispražnjenog mlina; jedan podoficir brkajlija vodi je u ogromnu hladovitu odaju zatrpanu do visoke tavanice ormanima, krevetima, stelažama, stolovima, stolicama, i šireći ruke poziva je: "Biraj, drugarice." Dugo traži šta bi joj odgovaralo, u potaji se nada da će naići na neku svoju stvar, za čas joj se učini da prepoznaje otoman iz njihove služinske sobe, pa ga ona i podoficir

pentrajući se oslobađaju nabacanih drugih predmeta, ali cvetići presvlake su na njemu ipak drukčiji - ona ga svejedno uzima. Mora sama da se pobrine za prevoz, trči na pijacu i najmljuje nosača pa s njim i natovarenim stvarima ide kroz ulice. Stid ju je, čini joj se da svi u nju gledaju, da se za njom osvrću, a istovremeno ima slavodobitno osećanje da je nešto otela, spasla, pa žuri bez nužde, mora nekoliko puta da sačeka nosača dok je sustigne. Ubacuje stvari u sobe - domarka je sinoć iselila -, pada na otoman obamrla, obezvoljena. Danima ne razmešta ništa, stvari stoje zgomilane, s večeri se jednostavno uvuče pod goli jorgan bačen preko otomana. Šta će joj sve to? Glad i neudobnost ipak je nagone da dalje moljaka, u svakom nadležstvu saznaje za drugo gde može doći do nečeg što još nema; dospeva i u jevrejsku opštinu, pored sinagoge. Ovamo ulazi oklevajući, stegnuta srca, ima osećanje kao da će zateći krš, i podove isprskane krvlju. Ali kad otvori vrata, ugleda dve spojene kancelarije koje su vrlo uredne, samo je nameštaja u njima malo; prednja je prazna a u stražnjoj sedi za pisaćim stolom crna, koščata, nosata žena i plete. Ona pogleda preko naočara, a kad joj Vera kaže zašto je došla, odlaže pletivo, uzima sa stola olovku i privlači bliže sebi tanku svesku, pa šmrknuvši jako da joj se debeli vrh nosa zalomi u stranu, uzima podatke: ime i prezime, gde Vera stanuje, koga ima od članova porodice. Kad čuje da ona nikog nema, namršti se i pita šta joj je s porodicom. Vera izveštava o bratu, o ocu i baki, zatim neodlučno zastane. Crna žena, kao da pogađa uzrok njenog oklevanja, isteže vrat napred i pita: "A vaša mati?" Vera objašnjava da joj je mati Nemica, nije bila deportovana, nekud se odselila dok je ona bila u logoru. Žena na to šmrkne neodlučno, ustaje i prelazi u prednju sobu, otvara prozor i čuje se kako viče u dvorište sinagoge: "Deskauer! Deskauer! " ili neko slično ime, pritvara prozor, a na ulazu se malo potom pojavljuje postariji trbušat čovek obešenih ramena i zabrinuta pogleda. Njih dvoje se sašaptavaju, čovek zamišljeno klima glavom pogledajući povremeno kroz otvorena vrata krišom i tmurno u Veru, potom se crna žena vraća i izdaje bez reči na sto dve stotine dinara, uz potpis. "Ne možemo vam dati više", kaže, dok odlaže svesku, "imamo mnogo starih i bolesnih". Pa preko volje dodaje: "Idućeg prvog možete se javiti opet." Vera odlazi, pored starca koji još uvek stoji zamišljeno u svom uglu, i pred kancelarijom, u hodniku, naleće na malu, žaboglavu Miciku, poštansku službenicu, koju pamti iz davnih porodičnih susreta na ulici. Sada joj se ova napola nepoznata žena baca oko vrata, svlači joj glavu na svoje mršavo rame i zaviče promuklim glasom: "Siroče moje! Siroče moje!" Poziva Veru da je sačeka, jer ima u opštini samo časak posla - da podigne mesečnu pomoć - i one odlaze držeći se pod ruku, Micika istrčavajući radoznalim pitanjima o baki, o Kroneru, o gospođi mami, a Vera odgovarajući uz snobljivo osvrtnje. Ipak, ona pristane da na putu kući svrati Miciki, na Glavnoj ulici, i iznenađuje se prijatnoj ušuškanosti njenog jednosobnog stana na prvom spratu stare, porodične kuće: tu su fotelje, kauč s prekrivačem, radio, stalci sa živim cvećem, čak i nekoliko uramljenih goblena. Kako je uspela da ih sačuva? pita. Ali to nisu uopšte njeni gobleni, objašnjava Micika sležući začuđeno ramenima, uzela ih je u upravi narodnih dobara sa ostalim stvarima - zar ona, Vera, još nije bila onde? - ko zna kome su nekad pripadali, nekom Jevrejinu ili odbeglom Nemcu, no svejedno, ona je želela da svoj kutak učini onoliko prisnim koliko je u datim okolnostima moguće. Nudi Veri čaj i uskoro se iz kuhinje pokraj sobe čuje kako kipi voda, pojavljuju se šolje vijoreći oblačićima pare i na tanjiriću od

porculana kolačići, čak i salveti, od tanke kancelarijske hartije koju je Micika dobavila na pošti - jer ona već radi -, obrezala u kvadrat i savila ukoso. Njena hitra, skakutava pažnja uspavljuje, njen hrapavi neumorni govor rasteruje misao. "Siroče moje! " ponavlja ona, srkućući čaj i nudeći Veru da se prihvati kolača. "Sada si sama i znam da ti je teško, ali evo, Bog je hteo da se sretnemo, i mi ćemo se sada često sastajati, je li? Mi malobrojni koji smo preživeli onaj užas moramo sada biti kao jedna velika porodica, moramo pomoći jedni drugima." Ona nabraja logoraše koji su se vratili, to su Veri poznata ili napola poznata imena iza kojih izranjaju lica kao iz albuma složenog u harmoniku, mnogi su već primljeni u službu, Micika zna gde. Hoće li se i Vera zaposliti? Ona bi joj mogla naći mesto u pošti, ta valjda ima završenu gimnaziju? I one se dogovore da joj se Vera javi čim sredi kuću; ali, da se ne bi gubilo vreme, Micika je nagovori da odmah, tu na komadu bele hartije koju izvlači iz fioke stola, napiše molbu, koju će ona koliko sutra predati personalci. Vera se vraća kući u groznici, od mnoštva novih saznanja i odluka; prihvata se svojih stvari da ih razmesti skladno kao što je videla kod Micike, ali iscrpeno leže na otoman i zaspi. Već sutradan, susret koji je imala, to poznanstvo naglo i veštački zagrejano, izgleda joj nestvaran, izbledeo: da ga nije sanjala? Izlazi pred nju Micikino, od uzbuđenja u sitne bore rastrčano lice, zatim lica onih koje je pomenula, roje se, igraju ludo kolo koje je zamara. U stanu je tišina, domarke više nema, čuje se škripa kola sa ulice i kokodakanje kokošaka u nekom dvorištu. Zvukovi mira, za razliku od one navale reči koja je vraća u ludilo ubijanja, otimanja, od smrti za životom, koji je međutim tu, topao u njenom telu, i pospan. Provodi dane ležeći, dok vreme prolazi, što zapaža po nadiranjima i povlačenju svetlosnih pruga na podu ispod prozora sa spuštenim žaluzinama. Izlazi da kupi hrane i cigarete, naučila se da puši u transportu kući i sad u toj navici ne nalazi meru, pali cigarete jednu za drugom, opušci se brde po svim tanjirima sa ostacima hrane. Jednom se na vratima kuca, pa lupa; ulazi Micika, zadihana, razbarušena, sa dva ružičasta, otromboljena karanfila omotana tankom kancelarijskom hartijom, ogleda se u dvorišnoj, praznoj sobi, prodire u veću, uličnu, mašući slobodnom rukom rasteruje dim u vazduhu, ostavlja karanfile na sto i prilazi prozoru, podiže žaluzine i rastvara prozorska krila u toplo predvečernje sunce. "Ti se zapuštaš, mila moja, to nije dobro! " veli prekorno, ali se ne zadržava na rečima već traži vode, rešo (koji Vera nema), potpaljuje gvozdeni štednjak letvicama nađenim u ostavi, i uskoro prljavo suđe nestaje u loncu iz kog vaskrsava glatko i vlažno, da bi se naređalo na poklopcu sanduka koji je takođe odnekud dovukla i položila na dve stolice. Dok se sagiba i dok skuplja i širi ruke, iz nje pršte novosti: Verina molba je usvojena, ona treba sutra da se javi u pošti, radiće u direkciji na obračunu naplata, dobijaće mesečno osamsto dinara, što nije mnogo, ali je važno da ima sigurno zaposlenje i dobru, jevtinu menzu, koju pošta izdržava. Zar joj je ovo sav kuhinjski pribor? osvrće se, pošto je dovršila domaćički posao: čim primi prvu platu valja joj kupiti sudova, a pre svega jedan električni rešo, danas je to već sastavni deo svakog domaćinstva, ne treba se zadovoljiti najprimitivnijim nivoom, dosta je toga bilo za vreme rata, kada je čovek na nj bio silom potisnut, to je i bio cilj Nemaca, da se onemoguću napredak, zato su i udarali na Jevreje, jer su od svih najdovrtljiviji, najprodorniji; sada kada ih je ostalo svega šačica ne smeju neprijatelju pričiniti zadovoljstvo da pomisli kako je svoj cilj postigao. Sutradan na najvišem, trećem spratu pošte Veru prima na

razgovor jedna krupna, malo povijena žena širokih obraza, srdačna je, glasna, pita u kom je logoru Vera bila, pa priča da je i sama robijala u Gradišci, u Hrvatskoj, dok nije prebegla u partizane; zatim preseče razgovor pljesnuvši šakama o sto i vodi je hodnicima i sprat niže, u veliku sobu sa šest писаćih stolova oko kojih sedi četa devojaka i jedan mladić s laneno plavom kosom bez leve ruke. Vera ima utisak da je i ovde već najavljena, niko joj se ne iznenadi, čak ni Mara Brkić, debeljuškasta devojka napućenih usta, s kojom je godinu dana, još pred rat, pohađala isti razred gimnazije. Svi su prema njoj obazrivi kao da je lomljiva, oslobađaju za nju najudobniju stolicu, okreću je prema svetlosti, čiste pred njom sto, govore joj tiho i nasmešeno, dajući prva uputstva o unošenju imena i cifara sa malih, išpartanih spiskova u pola metra veliku knjigu. Docnije se zaborave, dobacuju jedni drugima zadevke, smeju se; jedna lepa tamna devojka zapeva koračnicu koju ostali prihvataju u pola glasa ili zviždućuci. Nude se između sebe cigaretama, dele ponete užine, i Vera dobija, bez nuđenja, udeo na parčetu hartije, hleba namazanog mašću i posutog paprikom, i vode iz zelene litrene boce. U podne svi zajedno trče na ručak klopajući drvenim potpeticama po hodniku i niz stepenice, javljajući se starom brkatom vrataru, izlećući na suncem obasjanu ulicu i pretrčavajući je do naspramnog ugla, gde je nekadašnja krčma pretvorena u trpezariju. Sedi se u dve male zagušljive prostorije, servirke u keceljama donose jelo, mirišljivo, gusto, masno, svi se na nj naklope jer novodošli već čekaju svoj red. Mara donosi Veri svežnjić ceduljica s ispisanim datumima i odštampanim natpisom "ručak", "večera" naizmenično, za koje će platiti tek prvog. Tako sada ima još jedan program: da uveče između sedam i devet pređe razdaljinu od stana do menze. Tada više nije u svom društvu: za stolom su neznanci, ali isto onako glasni i za drugovanje orni, koj i je ne pitaju kako se tu stvorila, jer se to za njih po sebi razume. Polako se u njoj začinje poverenje prema družini u koju je dospela; usvaja njen način ophođenja, podvrgava mu se. To joj ne pada teško jer su joj ovi ljudi zapravo slični ne samo po godinama već i po skitačkoj samostalnosti: ako i imaju roditelje ili srodnike, pa i ako s njima žive, nastoje da se od njih odmetnu, odriču se naviknutog, u odevanju, u govoru, jagme se za vojničke bluze i pantalone, ne neguju lice i kosu, jurišaju na menzu kao da drugde nema za njih hrane ni utočišta. Mara u više mahova nagoveštava da bi rado posetila Veru kod kuće, i mada se ova kloni da je pozove, ne može izbeći da je pusti u stan kada su iz menze krenule zajedno i utvrdile da idu u istom pravcu. Praznina i nered Verinih soba oduševljuje Maru, ona zatapše rukama okrećući se po zaptivenom prostoru mračnom usled spuštenih žaluzina, s gomilama odeće po stolicama, s razvalinama neopranog suda na stolu i na prozorskim daskama, baca se leđima na otoman sa koga nisu uklonjeni jorgan i jastuk, razmiče noge i širi ruke. "Uh, ala ti je ovde život!" Verinu nemarnost ona po svoj prilici tumači kao protivljenje navikama građanskog staleža i mora biti da svoj utisak prenosi u razgovorima na druge, jer narednih dana drugarice okružuju Veru s naglašenom prisnošću i daju joj do znanja da bi se i van kancelarije s njom rado sastajale. No ona se, najednom, ježi od tog nametljivog približavanja. Ima osećanje da je, otvorivši svoj samotni dom pred Marom, razgolitila nešto lično i tajno, da joj je dotadašnja nepristupačnost zaprljana, pa uveče s gađenjem leže na otoman, pod nepresvućeni jorgan. Jedino Miciku i dalje prima mirno, ako joj ona navрати, najčešće da bi, brbljajući o koječem drugom, oprala suđe i, služeći se iz fišeka ponetih u torbi, skuvala

za sebe i Veru, na rešou koji je najzad sama nabavila i postavila, čaj, uz takođe donete kolače. Da li zato što je Micika Jevrejka? Ne, jer Vera se tuđi malobrojnih Jevreja povratnika, koje Micika nastavlja da nabraja i kojima je poziva u zajedničku posetu. Ni u jevrejsku opštinu ne odlazi više posle primljene prve pomoći, poručuje po Miciki da joj ona ubuduće neće biti potrebna. Plaši se propitivanja, daljih i dubljih no što bi želela, a jedino pred Micikom taj strah ne oseća: u njenoj razbrbljanoj ljubopitljivosti oseća čednost, čak nezrelost usedelice koja kao da nikad nije zavirila iza fasade zajedničkog života, koju sačinjavaju red, rad i sedeljke, kao da je nisu ni dotakli mrzost i sumnja ljudskih prinuda. Međutim, i ona je četiri godine bila rob, nosila je na grudima i leđima žutu zvezdu, provela u logoru godinu dana, odvedena istim transportom kao Vera i njeni. Često se u njihove razgovore utkvaju sećanja na ta pretrpljena poniženja, ali kroz Micikina brzopleta usta i ona izlaze nekako suva i čista, akurata i shvatijiva. "Trebalo je volje da se preživi", tumači ona u zaključku svojih umovanja, kao da se odnose na lečenje od izuzetno teške bolesti, "ko god je popustio, ko god se predao sudbini, s tim je ubrzo bilo svršeno, zar ne? Ja, ja se nisam dala", istura ona prkosno šiljastu bradicu, pa priča kako je jednom ispred nosa kapoa zgrabila sa đubrišta pregršt ljuski krompira i s njom pobegla, kroz kapiju na ogradi bloka ostavljenu slučajno otvorenom, u baraku, gde više nije mogla biti raspoznata, i kako je, odvedena na rad u rudnik soli, lečila smrztine na nozi mokraćom, da je lekar ne bi poslao u krematorijum. "Tvoja sirota baka je naravno bila prestara da bi mogla podneti sve te napore", dopušta ona ipak izuzimanje od pravila, "a tvoj otac, onako uznositi i nesnalažljiv, morao se slomiti. I bolje da nisu predugo patili, pomisli na to, pa ćeš ih lakše prežaliti." I Veri se zbilja čini, dok je sluša, da to iz nje govori neka viša, hladnija pravda, koja propusnicu za dalji život dodeljuje samo najsnažnijima. Ili najglupljima, najbestijalnijima? Micikina podsećanja raskivaju u njoj slike sopstvenog iskustva, u sećanju joj se nižu skvrčene obrijane glave na tankim vratovima i izmoždenim, istanjenim telima, kao polje nekog čudovišnog, bolesnog bilja, nad kojim se cere zadrigla zlobna lica kapoa, kao maske iz ludačkog sna; vidi sestre Cimper pred izvođenje na batinanje, kako sede na rubu kreveta skupljene jedna uz drugu s isprepletenim rukama, vidi njihova naga, tanka tela privezana za drvene jarčeve, čuje hujanje udaraca. Zar ona sama nije onde umrla? Kako se spasla, izvukla? Zbog svoje vere u život? Ili zbog nevere u život, zbog podlosti, poslušnosti sili? Da, i ona se, preživевši, svrstala u red pobednika, i evo je gde sada s Micikom mudruje nad greškama umrlih. Smešno, podlo. Trebalo bi da zamahne pesnicom i smrvi tu pijano raskokodakanu glavu, u ime mrtvih. Umesto toga pije čaj, čuti, gricka kolače. Odlazi u poštu na rad, u menzu da ruča i večera, pa kući na dugo odmaranje. Popunjava se, koža joj se zateže, kosa raste i postaje svilenkasta i lelujava. "Čime pereš kosu?" pitaju je drugarice na poslu i prelaze prstima zavidljivo preko gustih riđih slapova. Čak joj zameraju na lepoti, ona to oseća, primećuje kako se oko nje stvara krug nepoverenja. Više joj se ne nude u posetu; Mara, koja ju je pozivala sebi, prestaje da to pominje. Samo zvanični pozivi stižu do nje, dobačeni preko stolova, ispisani mašinom na arcima hartije, s praznim mestom za potpise koje valja obavezno staviti. To su skupovi, takozvane konferencije, omladine, Narodnog fronta, koji se održavaju obično predveče u zaključanom predvorju pošte, kamo se snesu stolice iz kancelarija. Neka nova, stroga lica izranjaju na svetlost električnih sijalica, s

njima je i personalka, otvrdla, zaoštrena, sada joj čuje i ime: drugarica Jurković; ona drži govor o zakašnjavanju na posao, o vremenu koje se izgubi u razgovorima, čita sa spiska imena prestupnika propraćajući svako po jednim pogledom upućenim među stolice i klupe. Apel, podseća se Vera, i grlo joj se steže u strahu. Hoće li nju izdvojiti, osuditi, hoće li joj narediti da sluša sa sebe haljinu i, vezavši je za stub u predvorju, odmeriti po njoj udarce batinom? Znoji se. Gleda po licima uokolo, i ona su preplašena, kao nekad lica devojaka u kući radosti kad upravnica prođe između kreveta lupkajući se bičem po sari čizme. Znači da treba biti poslušan, skriveno svako opiranje. Na pomisao koliko je to ovde lakše nego u logoru Vera skoro krikne od sreće. Ona iznutra preliva svoje lice izrazom udivljenja i takvim ga zadržava sve do kraja sastanka. Trči na posao pre vremena, drugarice je izjutra zatiču za stolom, već nagnutu nad hartijama. Posle nekoliko nedelja prilazi joj Gordana Sekulić, bledolika, mrzovoljasta devojka iz sobe, i zove je da posle ručka prošetaju. Jesen je, košava, vetar ih začas produva, a one nemaju kamo da se sklone. Gordana postaje nestrpeljiva, ona već cvokoće, "možemo li k tebi?" pita Veru, jer sama, veli, stanuje s porodicom u jednoj sobi; ali Vera po navici naježeno odbija i one se vraćaju u poštu. Gordana nešto šapuće sa vratarom i ovaj ih pušta u kancelariju. Hodnikom krstare spremačice, soba se vetri, Gordana zatvara prozore i one sedaju na hladne stolice jedna naspram druge. Vera pali cigaretu. Gordana, koja ne puši, stiska šake i mršti lice, pa s pogledom uprtim u sto govori o ciljevima socijalizma, koji se sastoje od čovekoljublja i pravednosti, te su Veri sigurno bliski, s obzirom na žrtve koje je podnela. Njoj, Gordani, povereno je da Veri prenese predlog starijih drugova, kako kaže, da stupi u Savez komunističke omladine. Pošto je začutala, diže zbunjene, skoro suzne oči i napregnuto upita: "Hoćeš li?", na što Vera klimne glavom. Gordana skoči, zagrli je, izljubi hladnim usnama, hvata je za ruku i nagna da požuri s nedopuštenom cigaretom, jer šta će njih dve u pustoj kancelariji, same. Napuštaju sobu, trče niz stepenice, na ulicu kojom fijuče vetar raznoseći prašinu i dronjke hartije. Sutradan, ne više krišom, u pauzi rada, gotovo svima naočigled, Gordana predaje Veri dva lista sa odštampanim pitanjima, na koja treba pismeno da odgovori, i svežanj čiste hartije, za ispisivanje biografije. "Nemoj ništa prećutati", napominje ona stežući s dva prsta hartiju pre no što će je prepustiti u Verine ruke, "naročito o svemu što se odnosi na okupaciju - to ti poručuje Danica Jurković." Sporazumeju se da će Vera ispunjene hartije predati kroz tri dana, i ona istog popodneva s dosta muke - jer su pitanja zamršena - popunjava anketni list i odmah se laća biografije. Začuduje je koliko u njoj, čim je saopštila osnovne podatke o porodici, ima malo da kaže; uviđa koliko su stradanja kroz koja je prošla - opšta, a ukoliko su posebna, neizreciva. Pokušava, ipak, sećajući se Gordaninih napomena, da i to neizrecivo stavi na hartiju, ali kod hitnih preokreta zastaje. Čini joj se da bi ih trebalo opisati sa svim upamćenim pojedinostima, a ove su opet razbacane, nesređene, ne može da im pohvata međusobne veze; ako se pak nađu veze, izranjajući iz sećanja, pred njom se prostre ogromno, nesagledivo polje do gušenja uzbudljivih doživljaja, koji ne trpe reči, jer bi one nju samu previše ogolile. Pokušaji da ih uopšti takođe joj ne polaze za rukom, oni se izvrgavaju u prećutkivanje, a samim tim u laž. Baci hartiju, uzme drugu i s besnom odlukom nasrće na tu prošlost koja joj se odjednom traži. Ne može, ne sme da je izrekne. Ostavlja razbacane listove, leže na otoman, i kao bolesnik se valja,

previja nad svojom nemoći. Ne ume da se sabere, steže je grč, želela bi da se odmori, ali joj srce užurbano tuče, izletela bi na ulicu, ali nema daha za smišljene pokrete. Zarobljenica je tih listova hartije na stočiću, kao što je bila zarobljenik u logoru. Da, i ovo je logor, shvata, nastavak logora, isti logor u koji je odvedena i zazidana pre godinu i po dana, nije iz njega pobjegla iako se rat završio; bivši zapovednici potonuli u krv, u svoju smrt, pružaju za njom ruke ovamo do mesta njenog zarobljavanja. Nije trebalo da se vrati, doseća se, ponavljajući jednom već zatomljenu misao, nije trebalo da se vrati. Od pronađenog ranijeg saznanja postaje joj teskobno, ali i jednostavnije, jer je ono u njoj sad čvrsto zaselo. Učinila je grešku i sada mora da ispašta. Pokušava da se seti nekog izlaza, ali ga ne nalazi. Otići? Kamo? Ona sem ove od svih napuštene kuće ima samo još jedan dom: na ledini ograđenoj žicom drvenu baraku kojom odzvanja strah. Ni tamo više nikog nema, napuštena je od svojih preostalih stanovnika, ispražnjena, i sada služi kao ruglo i opomena prisilnim posetiocima, kako saznaje iz novina, punih osude prošlosti. No i ona je deo te prošlosti, postaje joj jasno, iako njena žrtva: jednako kao i vinovnici. Proklinja u njoj, a onda se i razgrana, inat: pa neka bude! Pali cigaretu, navlači kaput, trči u radnju i kupuje bocu vina. Nikad ga nije pila, ni želela, samo je čula da omamljuje - sad ga sipa u sebe. Oporo je, gorko, i hladno, guta ga na silu. Nikako da od njega naiđe očekivano olakšanje. Ali ipak, ako ispije celu bocu, računa; međutim, podiđe je muka i ona trči da povrati. Sada je sva slomljena, a lišena i te poslednje rešenosti. Leže da spava. Teški snovi, voda, davljenje, kiša i sneg na apel-placu. Jutro je zatiče bezvoljnu, odlazi na posao kasno s tamnim kolotovima oko očiju. Radi ćutke, mrzovoljno. Devojka do nje, Staša Dimitrijević, uredna i mazna lekarska kći, istih je pita šta joj je, ona sleže ramenima, jedva se uzdrži da na njoj ne iskali mržnju žrtve. Gordana, čije poglede propuštene ispod oka primećuje, prilazi joj posle rada i pita je li gotova s biografijom. "Nisam i neću biti", odgovori ona odlučno, i za sebe neočekivano. Nasmije se promuklo. "Sve to me užasno gnjavi!" Gordana, zabezeknuta, odskoči kao od ujeda zmije, ostavlja je, žuri za ostalima. A Vera je najednom laknulo. Ide u menzu, seda namerno za sto nepoznatih, odlazi kući da leži. Posle kratkog sna ispije preostatak vina, pravo iz boce. Izvrće bocu i, smejući se prigušeno, prosipa žute, guste kapi, koje su se u njoj zadržale, po razbacanoj hartiji. Od tada je više niko ništa ne pita, krug ćutanja opet se oko nje proširuje i tvrdne. Gordana je jednog dana sačeka već u hodniku. "Rekla sam Danici da ne pišeš biografiju. Jesi li pri tom ostala?" I pošto Vera potvrdi: "Onda kao da ništa nismo ni razgovarale. Anketne listove mi vrati." "Već su ispisani." Gordana se zamisli. "Svejedno ih vrati. Da se ne vuku kojegde." I trgne glavu uznosito. Posle ručka, kod kuće, Vera prvo što čini: čisti sto od nabacanih hartija, gužva svoje započeto pisanje s gađenjem i slašću, pa ga pali u štednjaku koji već davno nije osetio vatre. Zatim seda za anketni list i pažljivo prevlači debelim crtama mastila svaku ispisanu reč. Sada se iza pitanja nižu crne crte, duge i kratke, same ništice. Ime i prezime: ništa. Ime oca: ništa. Ime i devojačko prezime matere: ništa. Dan, mesec i godina rođenja: ništa. Ona je ništa i to ništa presavija i sprema u džep kaputa, pa ga sledećeg jutra stavlja na sto pred Gordanu bez reči. Ali zato uskoro zazvri telefon na susednom stolu i njoj prenose poziv Danice Jurković. Uspinje se stepenicama i zatiče personalku kako je očekuje za svojim stolom, duboko povijenih leđa, umorna pogleda, lica opuštena u debelo osenčene bore. Ona ne

nudi Veri da sedne, iako uokolo ima stolica; gleda u hartije pred sobom i nekim umrtvljenim glasom niže datume njenih zakašnjenja na posao. Vera pokušava da se priseti jesu li pobeleženi datumi tačni - čini joj se da ih je premnogo -, ali kako ne može ništa da dokaže, veli da se u rečene dane nije osećala dobro. Jurkovička podiže na nju svoje sitne, sad po rubovima zacrvenjene oči i pita je li išla lekaru, a kako ona odvrća da nije, s pakosnom podrobnosti objašnjava da samim tim njena zakašnjenja postaju neopravdana i da bi po zakonu već mogla biti otpuštena s posla. Ona, Jurkovička, ipak ne misli zasad pribeći toj poslednjoj meri, imajući obzira prema činjenici da Vera potiče iz porodice koja je dala jednog borca, Gerharda Kronera, i da je ona sama na svoj način propatila pod fašizmom, mada je imala i bliskih srodnika kolaboracionista i nije sasvim jasno kako se iz logora vratila živa u srazmerno dobrom stanju. Njena prošlost će zato biti podrobno ispitana, za to će se sama ona pobrinuti, a dotle neka ide nazad na posao i neka se čuva daljih prekršaja discipline. Popodne istog dana doleće joj u stan Micika, zadihana, lica zbrčkana od negodovanja, pitajući već s vrata šta se to zbiva. Jurkovička je i nju pozvala na razgovor, nabrojala joj Verine prekršaje discipline i izrazila nezadovoljstvo njenim radom, pa je dovela u sumnju i Micikine namere što je Veru preporučila. "Šta je to s tobom, srce moje? Pa dosad su te svi samo hvalili?" Vera čuti, sedeći zagledana u zid, kolebajući se bi li Miciki odala sve što je pritiskuje, ali zaključuje da je to nemoguće, jer bi pred krajnjom istinom i onako ustuknula. "Pa govori, u čemu je stvar, laže li ona sad ili ranije?" trčka oko nje stara devojka, ali Verino ćutanje postepeno lomi njenu uplašenu radoznalost, navika da posluje umami je u svoju kolotečinu, ona se propinje na prste, gleda oko sebe, hvata i obrće uprljano suđe koje se gnezdi svud po sobi, počinje da čisti, da pere, i uskoro se među njima u sjaktavim šoljama puši čaj, na tanjiriću održava ravnotežu hrpica kolačića. "Jesu li dobri?" pita s uverenjem Micika i razveze o poznanicima koje je poslednjih dana isposećivala i o novima što ih je stekla. Sve sami krasni ljudi, tvrdi, pozivajući Veru da joj dođe sledećeg utorka, jer je rešila da u taj dan svake sedmice održava kod sebe malo poselo, sa najbližima. Vera joj međutim neće nikad otići, grozi se i pomisli da bude suočena sa bilo kakvim društvom; dok joj je ono dosad bilo ravnodušno, sada ga oseća kao bodljikavu pregradu između sebe i vazduha, sebe i sveta i njegovog značenja, sebe i reči, sebe i sećanja, kao nekadašnje žičane ograde među koje su je saterivali uz gnevne povike. Okreće se samo sebi, ovog puta svesno, u dubokom saznanju da je sama sebi jedina ostala, da je jedinstveno biće drukčije od svih ostalih, stešnjeno neprijateljstvom. Počinje sebe da sažaljeva, i da se teši nagingući se s nežnošću nad sobom. Obraća pažnju na hranu koju kupuje, ponekad zanemari menzu i spremi sebi ukusniju večeru od jaja, slanine i luka, pa je zalije vinom čiji ukus već razlikuje i u kom uspeva da nađe zadovoljstva. Kupuje sebi tkanine koje joj privuku pogled u siromaškim polupraznim prodavnicama, traži i nalazi krojačicu, pojavljuje se u kancelariji u novoj haljini od veštačke svile, plavoj na bele bobice, pripijenoj uz telo, kose spuštene niz lice u dva drska kraka ušiljena ka jagodicama. Trudi se da ne primećuje nikog prolazeći hodnicima pošte i sedajući za svoj sto, sa koga ne diže glavu, ali upravo sada nju više primećuju; Voja, mladić koji sedi u uglu kancelarije, upućuje joj, rumeneći, čežnjive poglede, muškarci koji rade na istom spratu unose joj se u prolazu u lice pozdravljajući je naglašeno, dubokim treperećim glasom. To je i draži i umiruje, zaključuje da je upravo to htela da

postigne, njihovo približavanje je ne stešnjava već, obratno, kao da joj otvara prolaze kroz ograde uvreda, ono propušta k njoj vreli dah postojanja, uverava je da nije pobeđena, zgažena, da čak utiče, deluje. Sada ona uzvraća te goruće poglede, pozive, pristaje da joj se Voja priključi posle rada na putu do menze, da joj on nađe sto gde će sedeti s njim bez drugarica iz sobe, smeje se dvosmisleno njegovom neveštom laskanju. Razbila je dakle njihov zid, zaključuje kod kuće, izvaljena na otomanu, obučena, gladeći se po otvrdnulim butinama, u sobi koja je već mlaka od proleća što nadire, razbila ih je, razjedinila, sveti im se. Postaje to njena razbibriga. Ti kolutovi užagrenih očiju, plavih, mrkih, zelenih, što joj se dodvoravaju, nasrću na nju, uvlače joj se pod haljinu, spuštaju niz grudi i trbuh među butine i tamo se zapliću, kao u mrežu, da umru. Priseća ih se kao da su nanizani na krvav kanap, pa ih prebira, jedno po jedno odmerava. Odlučuje se za jedne, kao za ukras u izlogu: ove ću. I kao da se njen izbor prenosi, po tom nepostojećem kanapu, nju presreće na putu kući iz jedne kapije sekretar pošte, mlad, crn, kuštrave kose, zastavnik odskora demobilisan zbog rane na nozi. "Možemo li nekud zajedno?" Ali on brzo sustaje u hodu po ulici, leva noga mu se ukrućuje, na čelo mu izbijaju graške znoja. Svrćaju u poslastičarnicu, tu je hladovito, iza tezge je samo gazda, Makedonac u belom kaputiću i kapi, poručuju po dva kolača i boze. Kolači su brašnjavi, boza je nakisela, ali zastavnik to ne primećuje, on brzo jede i ispija, a onda, nagnut nad sto, birkajući zatupastim prstima po mrvama na tanjiru, progovara o dopadanju koje je Vera u njemu pobudila, o nemiru koji ga je zbog nje obuzeo, tvrdi da ne može uveče da zaspi, ni po danu da radi, a treba i da uči za ispite u gimnaziji koju želi da završi vanredno, misao ga vuče k njoj, želeo bi da je uvek u njenoj blizini, da je gleda, da joj govori. Hoće li da mu bude devojka? Vera ga posmatra, one upaljene klizave oči, graške znoja koje pupe u korenu kuštrave kose, sav on dođe joj mek, neodrastao, mora da se zasmije. Onda ne može da se zaustavi. Zavaljuje se na stolici, smeh je potresa, zastavnik smrknuto spušta pogled na sto, poslastičar se začuđeno naginje preko tezge pa onda odlazi u pozadinu, u polumrak, i odatle posmatra. Zastavnik se pribira, postepeno crveni, usne mu se trzaju, stisne šaku i lupi pesnicom po mermernoj ploči stola. Tanjiri zazvone, jedna viljuška padne na pod "Dosta!" Ali Vera ne može da savlada smeh, ne boji se zastavnika, posle dugo vremena ima neko kog se ne boji, maše rukom da zaustavi njegov gnev, grca: "Ta ništa, ništa, ostavite, sad ću". I odista se polako uozbiljuje, pali cigaretu, najednom je opet hladna, dosadno joj je sa tim uzdrhtalim, detinjastim čovekom. "Platite, pa da idemo." On je poslušna, ruka mu se trese dok broji novac, poslastičar strpljivo stoji iznad stola i gleda u stranu, ustaju, izlaze. "Smem li ostati s vama?" Ona ga pogleda. Lep je, tanak, taman, ustreptao, kao toliki koji su joj iznuđivali poslušnost, pa nestali, po svoj prilici da poginu. "Pa vi ne možete, i kad biste hteli. Noge vas ne služe." I nasmešivši mu se u lice, napušta ga i zalazi za ugao. Ali njena grubost njega ne obeshrabruje. Vreba je i dalje, izbija pred nju na neočekivanim mestima, samo je više nikud ne poziva. Mesto njega čine to sad drugi: Voja iz njene sobe, i dalje nedorečeno, molećivo, i nekoliko starijih činovnika pošte, presrećući je u hodnicima, čekajući je pred menzom, zaustavljajući je na nekom uglu u gradu, da joj u lice dahnu svoju želju, predlog. Najzad je čak i vratar pošte, Aleksa, čiča od četrdeset godina, već prosed, pod izgovorom pristiglog pisma namami u svoju krletku i pokuša

ištipati. Kao čopor vukova, koji su jedan od drugog primili znak o njenoj blizini, ili neki njen nevidljiv znak, miris, roje se oko nje i režeći, kezeći zube, nude se da na njoj okušaju muškost. Nju trka već zamara, oseća kako joj i sama podleže, noću je muče ljubavni snovi, u popodnevim, ispunjenim dremežom, opija se i rado priziva u misao nečije reči, zamišljeni dodir. Jedne večeri - još nije upalila lampu, iako je u nekoliko mahova pomislila da joj to valja učiniti - začuje na vratima lako kucanje, skoro samo grebanje, i kad otvori, sudari se sa zastavnikovim iskopnelim, kao uzduž presečenim licem, zakolutanim očima, molećivim mucanjem. Drži ga nekoliko neodlučnih trenutaka u iščekivanju, pa stupi nazad pozivajući ga nemo, pokretom ruke, za sobom. Priljubljuje se uza nj čim je zatvorio vrata i, kako mu ruke drhte skoro do uzetosti, sama ga raskopčava i daje mu se, tu u kuhinji, posađena na sto, gotovo odevena, ne dopuštajući mu da je razgoliti. Onda ga brzo sama zakopča, obuće, i gurne napolje, dok on očajnički moli da još ostane. "Nikad više", odvraća strogo. "A ako još jednom banete ovako nepozvani, pozvaću miliciju i tužicu vas Jurkovički." Zaključava se i odlazi u sobu sama. Poteže vina iz boce i leže. Susret je bio prebrz, nije je ni izbliza zadovoljio, a svu ju je uzdrmao i izvlažio. Zariče se da sličnu slabost neće više sebi dozvoliti. Zastavniku, koji je na hodnicima pošte sačekuje s poniznim, preklinjućim pozdravom, ne otpozdravlja, ostalim goniocima izlaže zlovoljno lice. Ali njeno prvo popuštanje širi svoje talase po močvari te skupne žudnje, jedne večeri na vratima joj zakuca ekspeditor, kršan, vratat, zreo muškarac, i ona, ne razmišljajući, čini s njim isto što i sa zastavnikom. Zatim na red dolazi Voja sa svojim bojažljivim, dirljivo nespretnim, jednorukim stiskom, pa lepi, tankovijasti pismošić sa kojim je slučajno sela da ruča za istim stolom, konačno i njen šef, s kojim je jedva kad i reč progovorila, spretni, lukavi predratni finans. Što je sa njima ne vezuje bliže poznanstvo, ne smeta joj; samo neka dolaze uveče, u času kad je pićem i čamom pripremljena za nepromišljenost, i neka ćute, neka ne traže izjašnjenja, ni svetla, da im se pokaže naga. Posle njih javlja se kajanje, gađenje, ali ona se na to već navikla, čini joj se da su nerazdruživ deo ljubavnog spajanja. Ponovo ih čeka. Ponekad uzaludno i besplodno: niko joj ne dođe. Tada se raduje, oseća se kao da je izbegla nešto ružno, slično nekim danima bez posete u logorskoj kući radosti koje je provodila zamišljajući usredsređeno da je na slobodi, u nekom gradu gde za nju niko ne zna. Onda opet neko navrati, a ona se i s tim miri. Obleću je sad i nepoznati ljudi, koji su je zapazili, saznali da živi sama i da je podašna; sačekuju je na ulici blizu kuće, javljaju joj se dubokim naklonom i dobacuju joj laskave reči, a kad ona pokaže da ih već prepozna je ili im se čak ovlaš odjavi, obično u sumrak zakucaju na njena vrata i mole da ih ona pusti jer im se neodoljivo dopada i žele da s njom razgovaraju. Poneko od ovih stranih ljudi donese joj bocu vina, cigarete, ili u zamotuljku tkaninu, za koju se u trgovini pored novca moraju dati i tačkice. Ona to prima. Prima i novac koji joj stave na sto, u mraku, pošto im se podala, zamahnuvši ipak prethodno njime pred njenim očima, da bi znala čiji je. Ali i te posete ostavljaju je hladnom, razočaranom, te još više pije, a na posao, zbog mamurluka i zbog osećanja besmisla koji on izaziva, zakašnjava, ili, u neke glavoboljne, kišne dane jeseni, koja ponovo nadolazi, izostane. Jurkovička je ponovo poziva na razgovor, sad već otvoreno gruba, ljuta, čini se da je ponešto i načula o Verinom vladanju, jer pominje da bi izostanci nekom ko je kao čovek ispravan i mogli biti oprošteni, dok prema njoj više ne misli imati

obzira. Njena pretnja obistinjuje se jednog decembarskog prepodneva, trećeg po redu koje Vera proleškari kod kuće: kurir pošte donosi joj, nasmejano i radoznalo se ogledajući po neurednoj kuhinji, tanku presavijenu hartiju na kojoj su otkucani brojevi zakonskih paragrafa i, izdvojeno, iznad upozorenja na pravo žalbe u roku od osam dana, krupnim rastavljenim slovima - otkaz. Vera dopis samo preleti očima. Ponudi kurira rakijom šljivovicom (i sama je prešla na rakiju, prija joj bolje nego vino), popuši s njim cigaretu. Njemu nedostaju prsti na desnoj šaci, izgubio ih je, veli, u partizanima, od mine. Pričaju, ali on je opširan i njoj postaje dosadno, a i hladno je sedeti u negrežanoj kuhinji, pa ustaje i pozdravlja se s njim. Ulazi u sobu. Bez posla je, i čudi se koliko joj to saznanje prija. Pomisao na kancelariju, s licima ispitivački nagnutim prema njoj, s muškim pogledima ušiljenim ka njenom telu s neskrivenom željom da ga razodenu i po njemu preturaju, odvratna joj je. Onda radije ovi otvoreni čulni susreti o kojima nikom ne polaže računa. Neće više ni u menzu ići, odlučuje, iako još ima neiskorišćenih bonova, hraniće se kako bude i gde bude stigla. Živi dakle od poklona. Kao da se to zna, niko joj više bez njih ne dolazi. Nekad su to smešno malovredne stvari, par čarapa ili pola tuceta maramica, uvijeni u novine, ili sitan novac spremljen u valjak i složen tako na sto, ali u naknadu, čovek koji svraća jednom nedeljno u predvečerje daje joj uvek dve novčanice od po sto dinara, gotovo dovoljno za njene potrebe. Ona ne zna ko je taj čovek, predstavio joj se kao posednik iz okoline, ali njegova uglađenost i probrana, mada stara odela i košulje govore joj da je slagao. Postariji je, prosed, proćelav, s naočarima na dugom, tankom nosu, tužan, ćutljiv, prema njoj ponizan i u isti mah na njen dodir grozničavo oblaporan. Podseća je neodoljivo na nekog iz prošlosti, samo ne može da se doseti na koga; ponajpre, možda, na viteza Armanjija, samo ostarelog, i zbog toga mu se oseća privržena. Ili joj godi njegova darežljivost? - ne može u sebi da odredi. Očekuje ga radije nego druge, nada mu se s gotovo sigurnim predosećanjem, i srce joj radosnije zalupa kad prepozna njegovo oprezno kucanje i na vratima ugleda oštri obris uvek ulevo nakrivljenog šešira sa širokim obodom. Posle nekoliko sastanaka on joj, pored novca, dok odlazi, ostavlja na stolu i po ceduljicu, nožem odsečenu s većeg komada hartije, unapred mašinom ispisanu. Ona sadrži po jednu rečenicu, ljubavnu izjavu. "Ja te volim", "Draga si mi", "Lepo je znati da ćeš biti moja", a kasnije i smelije, s podsećanjem na pojedinosti njenog tela: "tvoje dražesno dupence, tvoje malo mirišljivo uvo, tvoje pazuhu s vlažnim maljicama". Jedne večeri posle sastanka, on, pošto se obukao, ostaje preko običaja dugo u mraku sobe da se odmori, dah mu se sporo smiruje, seda na stolicu, traži vode i konačno moli da se upali svetiljka. Vera okleva - protivi se u njoj načelo - zatim ga posluša. Njen gost sedi skljojkan prema šeširu koji se skotrljao na pod i izvrnuo; spustio je oči, trepće njima, i najednom iz njih poteku suze. "Ja tebe nisam dostojan", kaže on šušljetajući, dok prste zavlaci pod naočare da obriše oči. "Ja sam prijatelj tvog oca, ja sam izgubio kćer veliku kao ti. Zar me ne poznaješ?" I okreće joj lice, očiju sklopljenih ispod naočara. Vera ga zagleda i zamisli se, iza njegovih crta zasvetle u njoj obrisi krepkiji i jasniji, rašire se mesnati obrazi slobodni od okova naočara, zažute se jaki zubi, zaleprša smeđa gusta kosa na vetru zelene brdske čistine - odmota se u trenutku svitak starenja. "To ste vi, čika Jakobe?" On klimne glavom i zarida prigušeno, stiskajući usta, kao da će povratiti. "Vi ste sve vreme znali da sam to ja?" On zaklima glavom užurbano, digne na nju

zamućene svetle oči iza naočara, koje zatim skine i, izvadiвши drhtavom rukom maramicu, dugo briše. "Tvoja mati mi je pisala", veli tromo, stavljajući naočare na nos. "Tražila je da saznam sve o tebi i da joj pišem. Pratio sam te. Bilo mi je kao da iz daljine pratim svoju kćer, našu Eriku, ti je se sećaš, zar ne, toliko puta ste se zajedno igrali ona, ti i Gerhard. Ali nešto se u meni poremetilo, pokvarilo se nešto. Pomislio sam kako si ti živa, a ona mrtva. Pomislio sam kako sam ja živ, a tvoj otac nije, a mati te je napustila, izneverila. To mi je izgledalo kao nepravda. Zašto da ja nemam svoju kćer, a drugi, kojih nema, da je imaju? Bila je to bezumna pomisao, i ja sam je odmah odbacio." Tu on začuti, usta mu zadršću, opet spusti pogled. "Ali moje grešno telo", vikne najednom, lupivši se pesnicom u ulegnuta prsa, "ono mi nije dalo mira." Zanjše glavom. "Iz staračke pakosti počeo sam da te gledam i sa željom. Video sam kud srljaš, kako se rasipnički podaješ svakom. I kad sam prvi put došao, ja sam došao da te opomenem, da pokušam da te odvratim sa tog puta. Ali ti si zamirisala čim sam ti se približio, taj tvoj miris mladosti me je opčinio, u ovom mraku, ti si me primila, obujmila, najednom sam posle mnogo godina osetio da sam još muškarac, da sam još živ, da nekom mogu poslužiti, i učinio sam greh. Oprosti mi." Odmahne glavom, kao u neverici, sklopi oči, i ridanje, suvo, bez suza, opet ga potrese. Veri ga dođe žao. Ona podiže sa poda šešir, vidi da je to čist, ali mnogo puta prepeglan šešir sa markom utisnutom u svilenu postavu, i pruži mu ga. "Idite, čika Jakobe." On kao da je ne čuje, no posle nekoliko trenutaka ipak se, sam, digne sa stolice, nabije šešir nad levo uho, savije šal oko vrata. "Doneću ti pismo tvoje matere", promumla, ne gledajući u Veru. "Ona živi u Frankfurtu, moli te preko mene da joj oprostiš, spremna je da te primi k sebi, njoj je dobro, udala se ponovo i drži gostionu." U Veri se na čas propne udivljenost, kao grcaj, ali isto tako brzo potone, na njeno mesto pljesne slika maločasnijeg spajanja sa ovim glasonošom njene matere, spajanja u kom je čak dosegla zadovoljstvo, i stomak joj se gadljivo stegne. "Idite, idite smesta", naređuje, i otključava vrata. Gotovo ga gurne njima u leđa, niz stepenice, da bi se što pre ponovo zaključala i zaboravila ga. Ali čim je izašao, gađenje nestaje. Sada ga opet vidi mlađeg, kao na staroj fotografiji, a oko njega su nanizana druga podmlađena lica: njenog ona, matere, Gerharda, Erike. Gerhard i Erika kanda su čak pomalo vodili ljubav, detinjsku, zavladeći se u dolje i šumarke kraj puta kojim je društvo fijakerima putovalo pribrežjem oko Novog Sada. Ona ponovo kusa utisak lagane vožnje, s kloparanjem točkova i lupom konjskih kopita, s poskakivanjem leđa starog fijakeriste u debelom tamnom kaputu i crnom šeširu visoko na boku, s mirisom konjskog znoja i balege koji se skladno sliva u miris rastinja i vetra sa Dunava vidljivog kao bela traka u daljini. Nije joj, međutim, bilo prijatno na tim putovanjima. Sedela je naspram matere i oca, osećajući kao uvek napon koji između njih struji: njihovu udaljenost, koja im je kočila osmeh i obuzdavala reči. Jedva je čekala da stanu, pa da ih napusti. Stariji bi ispred točkova dvaju fijakera, iz kojih su kočijaši ispregli konje i odveli ih na ivicu šumarka da pasu, raširili cebe i seli da se kartaju, Gerd i Erika bi se izgubili u žbunju, a ona se otiskivala do krajnje granice dozvoljenog udaljavanja i predavala se svojoj izdvojenosti među biljem. Ali, bilje je nije oduševljavalo, nije uspevala da se u njega unese, suviše je osećala blizinu grupe kojoj nevoljno pripada i kojoj će se morati vratiti, pa je zapravo opet čekala da vreme prođe, do ručka, do užine, pa do povratka. Bernister je k njima, seća se, nekad sam a nekad sa

ženom, i u kuću dolazio, s ocem je vodio ozbiljne razgovore u njegovoj sobi, klimajući odmereno glavom na očeva izlaganja ili ga u ponečem ispravljajući, jer je bio trgovački posrednik, zastupnik velikih inostranih firmi, obavešten o kretanjima robe i cena u svetu, dok je njegova debeljuškasta žena s Verinom materom ganuto pričala o ručnim radovima i spravljanju jela. Posle bi svi posedali u trpezariji za čisto postavljeni sto, pili bi belu kafu i jeli kuglof, a Vera je i tu sedela odsutno i nestrpljivo, osećajući na plećima sav teret lažnosti tog zajedništva. I bila je u pravu, jer su se Bernisterovi, čim je nastupila napetost između Nemačke i Jugoslavije povukli od Kronerovih; Eriku je još jednom videla u belim dokolenicama i suknji i bluzi Hitlerove mladeži, a ostale nikada više. Ali sada, posle Bernisterovog podsećanja, najednom zaželi da se vrati ona nekadašnja punoća, ma i napregnuta i lažna, ono obilje, ona svetlost čistih i sitih popodneva. Na majku više ne misli s odbojnošću koju je osetila posle domarkinog izveštaja. Kraj nje bi se odmorila, čini joj se, razbistrila bi ovaj mutljag u sebi koji ju je, evo, doveo do srama, skoro skrnavljenja. Seća se njenog lakog, brzog koraka, odrešitosti sa kojom joj je prinosila hranu, lek u bolesti, ispeglanu haljinu. Mora poći k njoj, koja je traži i prima, odlučuje u sebi, i najednom joj je lako. Narednih dana čeka Bernistera, da se s njim dogovori, skače na svaki šušanj, i ako kroz staklo na ulaznim vratima ugleda senku drukčiju od starčevog obrisa s nakrivljenim šeširom, ne otvara, a jednom, kad njen brečkasti bivši šef uporno ostane na pragu, otvori samo da bi ga oterala, krešteći grdnje. Bernister se međutim ne pojavljuje, on je, doseća se Vera, poslednjeg puta otišao posramljen, pa se možda nikad neće vratiti. Nema strpljenja da sačeka hoće li u njemu preovladati požuda, već se oblači i ide u grad. Osvrće se gde bi naišla na njegov trag. Ulazi u nekoliko trgovina, pita kalfe i poslovođe, no oni je gledaju bez i truni razumevanja, sve su to mahom mladi ljudi, a trgovačkih posrednika - kako joj to jedan poslovođa saopštava - više uopšte nema. Očajna je, vrti se u krugu, zastajkuje neodlučna. Najzad u novootvorenom "Narodnom magacinu", kamo je nasumce ušetala, vidi, iza redova tezgi, u dnu, pregradu od stakla i u njoj, nagnutog nad stolom, punog čoveka sa prosedom zaglađenom kosom u tamnoplavom odelu. Pode i zakuca kod njega. On diže sa hartija žućkasto, podbulo lice, pažljivo je sasluša, pa, razmislivši, kaže da ne zna gde se nalazi Jakob Bernister, ali to mu ime sleće sa usta lako i prisno. On polazi da isprati Veru, no ona ne kreće, ostaje molećivo da stoji ispred njegovog stola, te je on upita šta će joj nekadašnji trgovački posrednik. Kad čuje da je to prijatelj njenog oca, a da joj je otac pokojni Robert Kroner, kog je, veli, lično poznavao i poštovao, postaje veoma predusretljiv, ponudi Veri da sedne, užurba se, hvata telefon na stolu, okreće brojeve, govori s nekim ljudima, čas srpski čas mađarski i, kao rezultat, pruža Veri na komadiću hartije ispisanu adresu. Ova je vodi kroz Glavnu ulicu, kraj pošte i Železničkom ulicom u jedno sokače, u kuću na dva sprata, mračna, promajna stepeništa. Na prvom spratu Vera nalazi vrata sa traženim imenom, ona zazvoni i kad se vrata otvore, ugleda Bernistera u izlizanom kratkom kućnom kaputu. On zapanjeno ustukne i gotovo se sprema da zatvori pred njom vrata; Vera je međutim odlučna, korakne napred i kaže mu o svojoj nameri. U polumrak predsoblja uranja omanja seda žena, skvrčena nekadašnja Bernisterovica. Bernister se pribere i predstavi Veru - "ta ti je se sećaš, Robertova i Rezina kći, Erikin drugarica" - pa je zove u sobu. Ovde se od posredničke kancelarije zadržao pisaći sto s visokom mašinom prekrivenom

crnim metalnim oklopom, ali se dalje nižu nizak širok kauč, fotelje, ormani, u pretrpanom redu. "Napravi nam kafu, hoćeš li", obraća se Bernister nesigurno ženi, a čim ova izađe, nagne se k Veri i preklinjući prošapuće: "Nemojte joj nipošto reći da sam vas posećivao. Ni za pismo vaše matere, ona ništa ne zna." Ali otvara fioku pisaćeg stola, vadi olovku, parčence hartije od one iste koju joj je nekad ostavljao, i žurno, napamet, ispisuje štampanim slovima: "Theresia Arbeitsam, Frankfurt a/M, Forellenstrasse 17." Sklanja olovku na mesto. "Ostavite cedulju. Razgovaraćemo kao da ste adresu sami pribavili." I stvarno razgovaraju, najpre u četiri oka, a zatim pred ženom koja unosi dve kafe (bez treće za sebe) i staje kraj vrata slušajući, ali ne govoreći ništa. Bivši posrednik objašnjava Veri da mora izvaditi pasoš, obaveštava je gde, obećava pomoć pri popunjavanju formulara ukoliko joj ona bude potrebna i - pogledavši u ženu bojažljivo - novaca ako bude imala troškova koje ne može da podmiri. Kafa je mlaka pa je brzo popiju, i Vera ustaje. Sada je Bernister zaustavlja, pozivajući ženu da ga podrži: ta svi su oni, veli, podjednako stradalnici, i Vera je sigurno prošla kroz najgore, da, sada se to sve obelodanjuje i saznaje, tada niko ništa nije slutio, živeli su u miru jedni pored drugih, a i oni, kao Nemci, imali su svoju kalvariju, jedva su preživeli, dok je sirota Erika stradala, onako mlada. U svakoj porodici, eto, ima bola, žrtava, zaključuje on snebivljivo, no kako njegova žena ne progovara, već samo briše oči, ne zadržava više Veru. Ona ide u miliciju, kupuje formulare, popunjava ih i, taksirane, predaje na šalteru. Mlad činovnik rekne joj da će biti obaveštena o ishodu. Kada? To on ne zna. Odlazi nezadovoljna tim neodređenim odgovorom, jer joj se sad najednom žuri, čini joj se da je duge mesece od povratka iz logora provela uludo, u pokušaju da se prilagodi životu koji joj je od početka bio tuđ. Uskoro zatim stiže joj i pismo od matere, koje podstiče njenu nestrpljivost. Ono je napisano začudo ne nemački nego srpski (Vera o tom opredeljenju dugo i često razmišlja, pa dolazi do zaključka da ga je podstakao obzir prema mogućnoj cenzuri, ili neukost žene koja zemlju poistovećuje sa jezikom, ali nikad neće upitati majku o pravom uzroku) i teško se čita zbog nezgrapnog rukopisa i već osetnih praznina u pamćenju izraza. "Draga moja Vera", glasi pismo, "ja sam već dva puta pisala gospodinu Bernisteru, i on je sad meni pisao da si ti dobro i da živiš u našoj kući. Meni je teško što nisam tebe dočekala, ali sudbina je rešila drukčije. Kada su vas odveli, ostao mi je samo Herman, a on je morao da pobegne iz Novog Sada iako ništa rđavo nije uradio, bio je dobar prema svima bez obzira na veru i nije nikoga dirao. Herman je sada moj venčani muž, on je star 46 g. kao i ja. Mnogo smo se zajedno patili, bili smo i u logoru kod Karlsruha, a sada živimo u Frankfurtu na Majni i držimo malu restoraciju, od toga živimo. Moj Herman kaže da voli da ti dođeš. Bićeš njemu kćerka kao da si prava, jer on nema dece a mene poštiva, jer smo zajedno napravili naš mali lokal. Ja te čekam, pisala sam i gospodinu Bernisteru da ti kaže da dođeš i da te čekam. Ako ti treba novaca za put, ja ti ne mogu poslati jer su mi na pošti tako kazali, ali gospodin Bernister će ti dati, on ima u Hanoveru brata i mi ćemo njemu dati. Dakle što pre dođi. Pozdravlja te i ljubi tvoja mama Tereza Arbajtzam". Vera pismo stavlja, bez koverta, na kuhinjski kredenac, zaglavivši mu ugao u okvir vitrine, a na drugi kraj zabada koverat sa šarenom markom. Sada su joj te dve hartije stalno pred očima, kao zastave. Povremeno im priđe, zagleda se u majčina ukošena slova, pročita po jednu reč, ne više, jer sve ostalo pamti, ili prstom pređe po marki koja prikazuje Johana Volfganga Getea

sa širokom kravatom ispod starački opuštenog podbratka. Ima svoju tajnu i svoj cilj. Kada joj dođe neko od povremenih ljubavnika, ona, dajući mu se u mraku, tu u kuhinji, skreće unutrašnji pogled kredencu, vidi one dve zastavice i ne oseća se savladanom, već kao da ona, tom svojom tajnom i nadom, savladava. Prezire sve te mužjake koji joj se nameću da bi naglo i jarnosno sasuli u nju svoje seme, svoj nemir, koji ne može da je oplodi, u tu njenu prazninu koju oni ne slute, no koju ona oseća. Međutim, oni joj ostavljaju novaca, što je za nju sada važno, jer mora da preživi do nameravanog puta -, to joj služi kao unutrašnje opravdanje da ih ne odbije. Očekuje da će joj doći i Bernister, u početku zamišlja reči kojima će ga odbaciti, docnije se miri da će mu se kao i pre dati. Ali njega više nema. Nema ni odgovora iz milicije, i ona sad ova dva neispunjenja njenog očekivanja nehotice povezuje. Nestrpljiva, ide u miliciju, pred šalter na kom je predala molbu, čeka u dugom redu, pita i dobija, od sasvim drugog činovnika, isti neodređen odgovor. Onda ide Bernisteru. Ovog puta otvara joj sparušena posrednikova žena, ona se ćutke povuče pred Verom u polutamu predsoblja, uvodi je u urednu ali nenaloženu sobu, nudi je da sedne, izlazi da skuva kafu. Sama je ne pije, brani joj to lekar, ima visok pritisak. Bernister nije u gradu, on je lane kupio vinograd u Fruškoj gori, i kako svoj stari posao ne obavlja, a u stanu su im dve sobe oduzete za jednog višeg oficira, boravi po celu nedelju u kućici koju je sazidao, a samo subotom i nedeljom svrati kući da se opere i presvuče. Veri se tako posredno objašnjava redovitost njegovih nekadašnjih poseta. Je li i poslednjih nedelja Bernister svraćao kući? pita. Jeste, veli njegova žena, ali nije izlazio u grad, umoran je, izgleda da naglo stari. To je rečeno sa izvesnom žaokom, ili namerom, koju Vera ne stigne da odgonetne; odmah zatim žena joj postavi pitanja o okolnostima u kojima živi, da li joj ko kuva, nabavlja, pa odgovore propraća turobnim klimanjem glavom, zamagljenim, skoro plačnim pogledom. I Erika bi, nadovezuje s uzdahom, bila sada već samostalna mlada žena, da je živa. Priča njenu pogibiju: putovala je vozom vereniku, nemačkom avijatičaru sa službom u Budimpešti, u leto 1943, međutim, američki avioni su napali voz i jedna bomba raznela je vagon u kome je Erika sedela, samo su joj cipelice bile pronađene i po njima je identifikovana. Pa izlazi i kada se vrati predaje Veri u ruke par crvenih cipela sa širokom štiklom od plute, skoro nenošenih. Vera ih vaga u ruci, lake su, kao njene poslednje predratne cipele, koje joj je mati poručila kod cipelara u njima susednoj ulici. Bernisterovica joj se čini kao predskazanje prisnosti i topline na koje može računati kod svoje matere; istovremeno, ona je, mada stara, podseća na njene druge iz kuće radosti, možda zato što je sa njom nehotice delila istog muškarca, ili što Bernisterovica nosi na sebi crte predodređene žrtve. Sledeći put dolazi u subotnji dan i zatiče Bernistera, koji, u košulji podvijenih rukava, prašnjav do lakata i po obrazima, negde napolju pravi reda među svojim alatima i hemikalijama. On briše krpom ruke, raspituje sa o Verinom pasošu, i razmislivši, polazi da na mašini napiše molbu radi bržeg rešavanja njenog predmeta. Vera potpiše molbu i stavlja je u tašnu da je pošalje poštom. Bernisterovica unosi dve mlake kafe i zastaje kraj vrata, ona pažljivo prati rad i dogovaranje koji se pred njom odigravaju, a kad Vera krene, sama je ispraća i poziva je da joj ponovo dođe. Vera to i čini, u radne dane kada je žena sama. Godi joj da s njom sedi, u polutama sobe sa starim građanskim nameštajem koji, što sa ulice svetlost postaje bleđa, dolazi sve sličniji nekadašnjem njihovom. To je taj obujam poznatog koji joj

nedostaje, obujam neveseo, bez podsticaja i izlaza, ali umirujući svojom beznačajnošću, svojom prazninom. Kod kuće joj je sve mučnije, napeto. One dve zastavice, belo pismo i beli koverat, zadenuti u pukotine između stakla i njegovog rama u kredencu, ne obećavaju, kao doskora, nego prete. Oglašavaju, viču, kako vreme stoji. Ono sad pritiskuje Veru kao neproziran pokrov, kao plesan, sve joj se pod njim zamagljuje, magla je oko njenog stana, iza šaltera u miliciji gde leži ujena molba, magla skriva ljude kojima se obraća da je puste da ode, magla iza koje oni ne odgovaraju. S vremena na vreme neko iz nje izroni: Micika, da bi je zasula prekorima što se ne javlja i što ne sređuje svoj život, neki muškarac, donoseći svoju preku, zadihanu želju i nekoliko novčanica. Podjednako se trza i pred jednom i pred drugom vrstom poseta, uznemiruje je njihov ishod, jer svaki, sem jednog, očekivanog, mora biti nepovoljan. Staje je muke da pred Micikom izigrava ravnodušnost i pribranost, mora sebe da suspreže da bi se strpela dok se usedelica izbrblja i posvršava poslove za koje se u neurednim sobama oseća pozvanom, dok posluži čaj, kolačiće, i kad ode, Vera odahne kao da je izbegla nasrtaj na svoj život. I muškarci je plaše. Priviđa joj se da će je neki u mraku zadaviti ili, sred zagrljaja, ubosti nožem, iz potaje izvučenim, u stomak ili stidnicu. Čudi se sama sebi kako se to usuđuje da ljude o kojima ništa podrobnije ne zna i o čijim dolascima niko sem nje ne zna, pušta k sebi, u zaključani stan, do svog tela, da ga žilavim rukama opipavaju tražeći na njemu najosetljivije, najranjivije mesto. Zariče se da više nikad nikog neće pustiti, da će sledećem, kad zakuca s pretvornom, sračunatom bojažljivošću, reći neka se gubi, kao ono prvi put zastavniku, a ako ne poslušna, da će juruuti prozoru i pozvati sa ulice pomoć. Ali kad se poseta stvarno najavi onim mačjim grebanjem o vrata, ona uvek pretrne, oblije je znoj, grlo joj se stegne, i po navici služenja njeno se telo, ne slušajući strah i predostrožnost, stane primicati, šunjati ka pozivnom zvuku, ruke joj se ispružaju, prsti okreću ključ, otvaraju vrata, a kad na nju padne tuđa vrela šaka, sva ona olabavi i rastvori se, da primi u sebe nasrtaj. Taj sukob u njoj prevazilazi njene snage; pošto se odigrao, ostaje kao pokošena. Ponovo se u njoj kupi strah, nemoć je trese, pod grlom joj se steže vrisak; jednog trenutka, i za sebe iznenadno, kad se već satima kotrljala po krevetu, popodne pred dolazak namernika, skoči na noge, obuče se i juri Bernisterovici. Ništa ne smišlja, zvoni, baca se iznenađenoj ženi pred noge i ridajući izbacuje, napola nerazumljivo, svoju teskobu. Žena, pošto se pribrala, uvuče je, skvrčenu na kolenima, u sobu, posadi pored sebe na kauč, gladi je bojažljivo po kosi, muca joj reči utehe, pa kao da je tuđe trpljenje razvalilo u njoj pregradu, brizne i sama u plač i počne da kudi muža, što se nikad nije starao o porodici, uvek je samo srljao za svojim sebičnim nagonima, za nedoličnim uživanjima, te je i Eriku on gurnuo u propast, dozvolivši joj da se usred rata vezuje za muškarca, ona sama bila je od početka protiv te lakoumnosti, slutila je da će ona dovesti do jada, do gubitka, u tako opasnim danima, na udaljenosti hiljada kilometara i frontova, tražila je da on istupi kao otac, da je smiri pretnjom, da prekine, ali uzalud. I sada on beži od svoje odgovornosti, od svake odluke, umesto da se zaposlio kao toliki bivši trgovci kupio je taj vinograd, samo da ne bi morao biti tu, s njom, deliti tugu i usamljenost, teskobu raspolućenog stana, krije se od njenih očiju, od njenih prekora, zavlaci se u zemlju kao krtica, možda lovi neke devojkure po zaseocima ili ih iz grada onamo odvlači. "Ali ja ću ti pomoći, dete moje",

ustvrdi s pouzdanjem, pa vadi iz džepa kućne haljine maramicu, briše Veri i sebi suze i izlaže svoj plan: sustanar oficir je ozbiljan čovek, sam na svetu, bolešljiv, ona vidi da nije loš, a sigurno je i uticajan, ona se u te njihove zvezde ne razume, ali mu čak i novine donosi vojnik kući. Nikad ga ništa nije molila iako već treću godinu stanuju zajedno, ona bez reči svakodnevno oriba kupatilo koje koriste zajednički, dešava se da, iz sažaljenja, gurne u svoj veš i koji komad njegovog, bačenog u ćošak, da se on ne bi mučio, pozvaće ga naveče, kad stigne s dužnosti, na kafu, pa neka dođe i Vera i neka mu izloži svoje teškoće. To je sada sporazum, obe se smiruju, Vera odlazi da ne bi ničim poljuljala odluku, u kojoj nazire za sebe spas. Hoda po gradu, sedi u poslastičarnici pušeci cigaretu za cigaretom, uveče se vraća Bernisterovici. Ova na njeno zvonjenje odmah otvara, pribrana je, obučena u čisto, očešljana, poziva je u sobu stavljajući prst na usta. Izlazi, i kroz kupatilska vrata uvodi visokog, koščatog, sedog čoveka u oficirskim pantalonama i u iznošenoj oficirskoj bluzi bez oznaka, koji pogleda Veru ovlaš i pruži joj veliku tvrdu šaku. Sedaju, Bernisterovica unosi dve, očito unapred pripremljene, kafe, i udaljuje se. Vera, i bez pitanja, izgovara svoju priču: o logoru, o majci koja je zove, o molbi za pasoš na koju ne dobija odgovora. Reči joj teku glatko, čovek koji je sluša ne smeta joj, njegovo izabrano lice s ugašenim očima deluje kao kora mrtvog drveta, njega kao da i nema iako mu, kad zastane u govoru, čuje hrapavi dah. Pošto je sve rekla, začuti i lomeći ruke čeka odgovor. Ali čovek gleda u nju zamišljeno i umorno, ništa joj ne kaže. Na to ona, naglo se odlučivši, smakne haljinu sa levog ramena, zategne trake prslučeta i košulje i nadnese se nad sto da bi on video natpis utetoviran na njenim grudima. Gleda ga, susreće njegove nepomične blede oči, prekriva grudi haljinom. Čovek se bez reči maši šoljice s kafom, ispije je polako u malim gutljajima. Zatim ustaje na razdele, uspravlja se u celoj nezgrapnoj visini, daje joj ruku i promrmljavši pozdrav i nešto kao izvinjenje što se žuri, napušta sobu. Odmah ulazi Bernisterovica i, ne krijući da je sve vreme prisluškivala, ne postavlja pitanja. Iznosi šoljice. Vera ustaje, jedva se drži na nogama od slabosti, sva je ispražnjena, istrugana, kao da je iz sebe, tvrdinom reči, i onim pokretom otkrivanja, istisnula i rasula celu svoju unutrašnjost. Ide kući. Misli joj, kao klatno, čas zaparaju u nadu, čas u poniženje. Ali petog dana ovog njihanja jedan poslužitelj sa kapom od sivog sukna donosi joj pismeno zatvoreno žičanim kopčama, sa kog, kad ga raskuje i razmota, čita odluku kojom joj se dozvoljava putovanje u Zapadnu Nemačku. Baca se odmah u uzbuđenje priprema. Ide po pasoš, fotografiše se, popunjava formulare za vizu pa ih šalje preko putničke agencije u Beograd. Kupuje sebi cipele, haljinu i, pošto u prodavnicama nema trenutno kofera, pozajmljuje jedan od Micike, koja Veru, preneražena novinom, blagosilja. Jednog kasnog popodneva - oktobar je, kiša - seda u voz i nošena njime uklackava se u neprozirni noćni vazduh tuđine. Nije putovala otkako se u marvenom vagonu dovezla iz logora, sada pak sedi u čistom kupeu s mekim sedištem, sama, sem nje tim vozom prelazi granicu samo jedan dobro obučen stariji čovek koji povremeno izlazi na hodnik da puši. Carinici salutiraju, kroz prozore naviru s dimom odlomci nemačkih komandnih uzvika ("Los, los!", "Halt!"), od njihovih davno neslušanih odsečnih naglasaka podilaze je žmarci straha, ali oni što ih izgovaraju zažele joj, ušavši u kupe, dobro jutro i smeškaju se dok zagledaju pasoš: zakon, pravo, sada su na njenoj strani. Dolazi joj to kao nadoknada, kao pobeda izvojevana patnjom, i

ona se u nju uljuljkuje, kroz kloparanje točkova, slično neprekidnom, zanosnom maršu. Dan je zatiče u galopu kroz sočne, zelene predele s rasutim, urednim kućama, prolazi pored gradova s visokim sjajnim zabatima koje pamti iz logorskih transporta kao snoviđenje, s nevericom čita znane natpise na stanicama, zagleda lica putnika - jedne uredne starice, dvaju mlađih poslovnih ljudi s torbama -, očekujući, a da tog nije svesna, da će naići na poznato, iz onih uniformi, ispod onih gvozdениh šlemova. Čudi se miru tih lica, odsustvu nepoverenja ili krivice u njihovom izrazu, tim pre što je sama sad nespokojna, prezava, ne jede joj se, odugovlači da izađe na zahod, drži kofere zaključane i stalno pred očima, sve do Frankfurta. Na silasku iz voza, gotovo odmah kraj vagona, naleće na mater, jedva nešto ostarelu, očuvane bakarno riđe kose, ali za pola glave nižu nego što ju je pamtila (ili je sama porasla?), sa zabrinuto zbunjenim izrazom na oblom, još glatkom licu. Poljube se sa manje žara nego što je očekivala, i mati je gurne ka jednom čoveku s nosom kao pačji kljun i sitnim nablizu posadenim očima u kom joj je nemoguće poznati nekadašnjeg feldpolicajca, viđenog retko i izdaleka s ustezanjem gnušanja. On joj sad oprezno dotakne šaku rekavši rskavo: "Herman", i odmah se saginje da ponese kofer. Tako izlaze sa stanice: njih dve držeći se ovlaš ispod ruke, a muž njene matere na korak iza njih noseći kofer. Pred stanicom su ruševine, u njima lupaju ogromni čekići koje pokreću, u iskopanoj zemlji, mašine slične traktorima. Ali ivicom tih rupa, po daščanom krpežu, vijugaju šine, kraj jedne table okuplja se gomila sveta, nailazi tramvaj i svi se tiho ukrcavaju. Dugo se voze širokim ulicama među razvalinama kuća i od njih već očišćenim praznim prostorima, oko kojih klopoću mašine i vrzmaju se ljudi u radničkim kombinezonima. Iskrcavaju se na jednom uglu, iza kog se pruža duga široka ulica s jednospratnim kućama; skreću u nju. Prolaze kraj malih trgovina nameštajem, trikotažom, povrćem, i zastaju pred gostionicom na čijim se štitnicima s obeju strana vrata gotskim zelenim slovima oglašava pivo. Unutra je nekoliko stolova, ljudi za njima, prekinuvši razgovor, podižu glave, i mati im predstavlja Veru. Zatim je upoznaje sa prsatom devojkom koja iza šanka toči piće. Penju se uza zavojite stepenice od žutog sjajnog drveta, ulaze u čist sobičak sa krevetom i ormanom. "To je tvoja soba", kaže, klimnuvši zadovoljno glavom, Rezi Arbajtzam. "Kupatilo je u dnu hodnika, operi se pa lezi i ispavaj se. Ja moram dole, da radim." Tako će to biti svaki dan. Vera ima svoju sobu, pet sa pet koraka, koju odozdo zapljuskuje glasan, pivom potkvašen nemački govor. (Tuđinski pijan govor kakav je nekad, u svojoj prvoj novosadskoj hotelskoj sobi, slušala Gospođica; ali Vera o tome ništa ne zna.) Dole u kuhinji iza šanka, opasana čistom belom keceljom, njena mati peče kobasice, devojka Lizi iznosi u kriglama pivo, a Herman Arbajtzam dovlači ga buradima na triciklu, ili ide na pijacu, u mesnicu, ili sedi sa gostima i ćutke, smešeći se udvorički, sluša njihov razgovor. Kada se porudžbine namnože, mati se ispne do drugog stepenika i otegnuto vikne: "Veraaa!", pa joj tutne u ruke nož i postavi je pred oribani sto da seče kupus i ljušti krompir, a onda je šalje da porcije iznese gostima. "Ovo Johanu na tri, ovo Lencu na jedan", pošto stolovi, mada ih je svega šest, nose brojeve. Vera izvršava njene naredbe poslušno, ali nerado, jer su gosti sami stariji njoj nezanimljivi ljudi, uz to naviknuti da se u gostionici "Beim vollen Tisch" osećaju kao domaći, pa rado stupaju u razgovor, zapitkuju. Mati je Veru već sutradan po dolasku upozorila: "Nemoj im ništa govoriti o ocu i Gerdu, oni to ne bi razumeli. Za njih si prosto moja ćerka koja

dosad nije dobila pasoš da mi se pridruži, sve ostalo prećuti." U stvari, svi su oni izbeglice, kao i gostioničarski par: iz Banata, iz Slavonije, iz Češke i mađarskog Prekodunavlja. Jedan plavook mali prodavac povrća govori s Verom stalno srpski, hvali se da je školu završio kod franjevacu u Bosni, više joj ržući "zemljakinjo" i očito očekuje da se ona oduševi kad god ga vidi. "Kako vam je išlo pod komunistima?" pita je, nabirući usne, jedan visok, prav, rano osedeo železničar bez desne šake, izbeglica iz Šlezije, i svi učute usred razgovora i ukoče se s kriglama u ruci da bi čuli njen odgovor. "Pa tako, ni dobro ni loše", kaže Vera i s jetkošću beleži razočarano opuštanje njihovih lica. Uveče je mati zbog ovog neodređenog odgovora, koji mora da joj je Herman kad su se našli nasamo prepričao, poziva na odgovornost. "Ti ništa ne shvataš!" prosikće ona, zacrvenevši se naglo, što joj se sad često dešava. "Ovo su ogorčeni ljudi, njima je tamo propalo sve, kuća, zemlja, a nekom i porodica; za njih je, ko ne grdi komuniste, gad, drži se toga!" Iz tog priprostog upozorenja jedne krčmarice, međutim, Veri progovaraju zabrane njenog devojaštva, okupacije, sve u njoj se opire traženom busanju, pa i svakom busanju uopšte; najednom se seća oca, njegovog uvek sumnjičavog, polunasmešenog sleganja ramenima pred ispoljavanjima netrpeljivosti bilo koje vrste, najčešće Gerdovim, u poslednjim mesecima što ih je ovaj proveo pod domaćim krovom, i to držanje joj se sad, posle svih klanja, čini jedino razumno i, zapravo, jedino podnošljivo. Zaprepašćeno beleži koliko se materino ponašanje srozalo otkako je otac mrtav; njena prostota, koju je ona kao dete slutila i nazirala, sada izbija u svakom pokretu i reči. Vidi kako je ogrubela, skorela se, kako nemarno razbacuje noge u hodu, kako staje, isturujući trbuh i podbočavajući se o kukove, pred goste, da bi na svaku njihovu grubu šalu razjapila usta sa redom zlatnih zuba i zakikotala se kao pogolicano omatorelo odojče. Oseća pred njom jezu tuđenja, sve češće se povlači u svoju sobu. Tamo je međutim krčma i dalje progoni prostačkim glasovima, kao iz podzemlja, iz nevidljivog pakla. Pokušava da odvoji od njih pažnju, leže na krevet i pritiska krajeve jastuka na uši, ali svejedno čuje i neodoljivo zamišlja, pod utiskom prigušenog roktanja, šta se dole zbiva: pijano razmetanje preživelih policajaca, esesovaca, lagerfirera, stražara. Iskrada se na ulicu, ide ka centru. Gleda velike trgovine, koje su pune šarene robe, gleda restorane i kafane iza čijih se izloga brzo i uglađeno vrte kelneri, gleda kako ogromni čekići rasturaju ostatke ruševina i zabijaju u očišćeno tle gvozdene stubove za buduće zgrade. Promiču tramvaji, kamioni, autobusi, sve trešti, svak žuri, radi, ili se bahato odmara po gostionicama sa detinjasto budrim nazivima kakav je i "Beim vollen Tisch". I tu bodrost Vera prepoznaje, ista je koja je izmišljala obmanjivačke natpise po logoru, nazive za blokove, revire, za kuće radosti, koja je ukrućivala korak stražara u stroju, koja je dresirala vučjake da neposlušnim logorašima cepaju meso. Ima osećanje da je cela Nemačka jedna ogromna ludnica, gde hiljade i hiljade, svi do poslednjeg, dosledno i u saglasnosti jedni s drugima govore reči, čine radnje, ostvaruju zamisli koje su van razuma, hladna, izmišljena konstrukcija bezumlja. Ali logična, celovita konstrukcija kao neki go, nepotrebno postavljen betonski zid. Nema se kamo od njega pobeći. Na sve strane je praznina, ona, Vera, kruži po njoj bez dodira bilo s čim, a kad opiše ceo krug, opet se nađe pred golim, hladnim, do neba visokim betonskim zidom, nepotrebnim, izmišljenim, ili neprobojnim na njen unutrašnji krik. Čini joj se da će i sama poludeti ako se nešto ne desi, ako joj neko ne šapne na

uho da je sve to iskrenuto, izvitopereno, - kao što biva sa zdravima kad duže borave među umobolnima. Žuri kući, s očajnom nadom da će onde zateći neki znak, neku napuklinu na tom zidu ludosti. Ali je dočekuje sam zid: u ispražnjenoj gostionici, čiji je rolo devojka Liza pred odlazak spustila, njena mati, sedeći podnmljena, razdražena umorom, pored Hermana Arbajtzama koji se ukočeno smeši, čineći s njim kao neki groteskni tribunal, obasipa Veru grdnjama zbog zakašnjenja, pitajući se, s očima dignutim tavanici, za koga njih dvoje toliko rade ako je Vera ravnodušna prema njihovom znoju. Gostiona se, veli ona, brzo se oporavljajući, uspešno razrađuje, i njena je zamisao, odskora, da otvore još jednu, sa istim nazivom, koji je već stekao ugleda u kvartu, malu, intimnu, sa malim brojem domaćih, sočnih jela i s domaćinskom atmosferom. Već je odabrala i lokal, gvoždarsku prodavnicu koja će se uskoro zatvoriti zbog konkurencije robnih kuća. Sva trgovina sada u Nemačkoj okrupnjava, male prodavnice propadaju, to je zakon vremena, zahuktava se Tereza Arbajtzam u izlaganje, s usopljenim zadovoljstvom što učestvuje u preokretu koji uzdrma celu zemlju, tim pre što on vidljivo pošteđuje, jedino, ugostiteljstvo; jer dok se, veli ona, u svim ostalim oblastima ide ka velikom i mnogoljudnom, ovde potrošač traži malo i posebno, gde će se posle zamornih sudara sa gomilom po starinski opustiti. Mislila je - i pri tom joj plave, od debljanja smanjene, oči lukavo zasvetle - da bi ovde Liza, uz izvestan dodatak na platu, mogla preuzeti i pripremanje jela, a da bi njih dve, mati i kći, pod uslovom da Herman i njih snabdeva, prešle na rad u novi lokal, čim ga opreme. Kako Vera gleda na to, pita, ali odmah i frkne ljutito, jer, veli, vidi i sama, po tom kako je opustila nos, da na nju ne može računati. A za šta onda ona Veru, po njenom mišljenju, hrani i izdržava? Zar samo za njeno, Verino zadovoljstvo? Nije li je sramota, tako mladu? Sama, kada je bila njenih godina, služila je i zarađivala, podigla se iz sirotinje, stekla porodicu i imetak. Rat je to sve razorio, uzeo joj sina jedinca, njenog Gerda, koji bi, da je živ i da je s njom - tu ona ne može da zadrži dve debele suze, ali ih briše nadlanicom i nastavlja govor - sigurno bio dostojan njene brige. Nesrećna je, oh, ipak je nesrećna. Spušta odebljalu glavu na ruke, ramena joj se zatresu, Herman ustaje i nespretno joj primiče kriglu piva, pa je skoro silom uspravlja i nagoni da uzme nekoliko gutljaja. "Nemoj, Mama!" kaže joj, "pomisli na svoje zdravlje!" ono što bi se valjda od Vere očekivalo. No Vera i ne pomišlja da teši, da obećava, ona i ne razume pravi smisao majčinih reči, već za sve vreme, kao opčinjena, gleda u njena usta, kako se otvaraju i zatvaraju, vijugaju i grče, neprekidno, iskapljavajući reči i suze, reči i suze, kao neka suluda sprava. Uhvati je strah, oseća da nema vazduha, krv joj jurne iz glave, povede se, umalo se ne sruši. Herman to primeti i priskoči joj, hoće da je posadi na stolicu naspram matere, koja je zapanjeno gleda, ali Vera panično moli da je puste u sobu. Posle ovog slučaja Tereza i Herman, očit po dogovoru, više ne govore s njom o poslu. Puštaju je samu, a kad siđe da obeduje, u njihove razgovore mešaju se novi, daleki sadržaji. Reza počinje da izokolišno ispituje Veru o troškovima kod kuće: koliko staje ručak, koliko večera, koliko haljina i cipele, pa cene preračunava poluglasno u marke. Čudi se kako je tamo sve srazmerno jevtino, prvi put nalazi vremena da Verine stvari podrobno pregleda, opipavajući tkanine, pokušavajući da noktom zadere đon cipele, tražeći istovremeno da joj kći potvrdi kako je sve to kupila u Novom Sadu i baš po ceni koju je pomenula. Zanima se kako je Vera rešila svoje stanovanje i sa zadovoljstvom uzima na

znanje da kiriju nikakvu ne plaća. Ne bi li mogla da se proširi po celoj zgradi, odnosno, ne bi li mogla preostatak prodati? Vera se u to ne razume, sleže ramenima, a mati na to upućuje Hermanu pogled nemoći i spominje Jakoba Bernistera kao mogućni izvor sigurnijih obaveštenja. Bernister je inače važan činilac u njenim proračunima, jer bi Vera mogla od njega primati novčanu pomoć, koja bi se naknađivala njegovom bratu u Hanoveru, recimo petsto dinara mesečno, što bi, preračunato u marke, još uvek bilo znatno manje od njenih troškova ovde. U Nemačkoj joj se uostalom i ne sviđa, zar ne, pita ona, sad već bez osude, unapred se slažući sa potvrdnim odgovorom. Preostaje još da se dogovore o vremenu njenog polaska; najpogodnija će biti polovina maja, jer prvog juna treba već da se okonča kupovina novog lokala, a tada će i ona i Herman imati toliko posla da bi se teško i o njoj brinuli. Ona postaje velikodušna, prepušta gostionu za čitavo jedno prepodne na brigu Hermanu i Lizi i odlazi s Verom u kupovinu. Uzima joj u robnoj kući mantil, kišobran, rublja i, na izlazu, u prizemlju, u poslednjem času, zlatan prsten sa kamičkom od korala, da bi se setila ponekad svoje majke, kako objašnjava. Pakuju se. Uz kofer koji je donela, Vera dobija i jednu meku putnu vreću od kariranog voštanog platna, u koju stavljaju novokupljene stvari. "Pazi, ja sam ti sve malo zaprljala po rubovima", napominje mati, "nipošto nemoj priznati na carini da je išta novo, inače će te oglobiti." Izlaze na stanicu tramvajem utroje, kao što su i došli pre pola godine, Vera u prolazu posmatra visoke kuće ispunjene u prizemlju radnjama i gradilišta na praznim prostorima među njima. Na stanici Herman unosi njene stvari u voz, smešta ih u jednom praznom kupeu, zatim izlazi i oni stoje čekajući polazak. "Viđaš li nekog od Gerhardovih drugova?" pita neočekivano Rezi Arbajtzam i usne joj se plačljivo nakrive. Vera razmisli, izgovori dva, tri imena kojih se setila, no više nemaju vremena da razgovaraju, kondukter poziva da se uđe, njih dve se brzo poljube, a Herman se sa Verom rukuje uz nagao naklon. Ona ulazi u svoj vagon, staje ispred prozora i dok voz klizeći kreće, maše majci i Hermanu, koji koračaju peronom kraj kompozicije sve do trenutka kada ih njeno ubrzanje prisili da zaostanu, nestajući Veri sa očiju. Ostaje sama. Padne na sedište odahnuvši. Već tu u krenulom vozu zaspe je magla opuštanja, kao da se, odglumivši zamornu ulogu na pozornici, kakvom joj se čini boravak kod majke, povukla u tamu iza kulisa. Promiču zbijena gradska naselja, fabrike, uredni salaši, sve je čisto, raspoređeno pod konac, u njenom osećanju bezlično. Kao da nikad i nije ovuda prošla s lupanjem srca, u suprotnom pravcu. U vozu je dosadno, malo je putnika i niko ni sa kim ne razgovara, ali ta dosada u njoj ne izaziva nestrpljenje, već samo tromost. Usni još za dana. Budi je kondukter, crven, turat, poslovan i uljudan, ona mu daje kartu, zatim odmah prekrije oči krajem zavesa i nastavi da spava. Voz se povremeno zaustavlja, iza prozora su stanice, gotovo sve bez putnika, ili su oni bar Veri nevidljivi, poneko virne u kupe i nastavlja hodnikom tražeći drugi, prazan. Na vratima kucaju carinici, zagledaju joj pasoš, nešto kao da se sašaptavaju, pitaju je šta nosi, ali je ne pretražuju. Noć je hladnjikava, mora da se umota u novi mantil, napolju su sada visoka brda prekrivena šumom čije se drveće nemirno njiše. Voz dugo stoji na jednoj stanici sa ogromnom žutom, zasenjujući osvetljenom zgradom, železničari trče, mašu zastavicama, duvaju u zviždaljke. Ulaze novi carinici, austrijski, tiši, sporiji, ljubazno je pozdravljaju, izlaze, vraćaju se, pa se među njih pomešaju jugoslovenski, sve sami visoki gorštaci žustrih, nesavladanih pokreta, nazivaju je drugaricom i gotovo tapšu

po ramenu. "Kako je bilo u Njemačkoj?" pita jedan pokazujući dugačke bele zube, i kao da joj čestita što ide kući, poželi joj srećan put. U kupe nahrupe ljudi i žene, sa zavežljajima, korpama, koje dugo i prepirući se utiskuju pod sedišta i među noge, sedaju, vade hleba, slanine i boce s rakijom i vodom, nude i Veru koja odbije iako je gladna, jedu mljackajući i piju da svaki gutljaj pukne, pale cigarete. Od znoja sitosti zavonjaju im tela, Veri padne na pamet da taj vonj, u kom prepoznaje nešto što ju je uvek okružavalo, nije osećala sve vreme kod majke. Često kupanje, zaključuje prosto i pred oči joj izlazi kako je mati, u sobi iznad gostione "Beim vollen Tisch", poziva da se opere posle puta, a ova slika pretopi se u lik Block"lteste Grete dok ispruženom rukom šalje zatvorenice pod tuševu. Manija bodrosti i to? Vazduh u kupeu postaje sve teži, izdišu ga razjapljen ustima usnulih posle masnog jela i okrepe pića i razgovora, sve su to koščata, tamna lica, tamne velike šake, zavaljena tela, ispruženih nogu skliznutih u pokretu koji nije dovršen, u skoro obesno nemirnim stavovima. Odeća na njima je pogužvana, ne mnogo čista. Siromaštvo. Tone vidljivo u siromaštvo, spušta se. Promiču pustom ravnicom, čuju se psi, na stanicama odjekuju dozivi i psovke, brkata, rosom ili znojem osuta lica utiskuju se u kupe i dugo ostaju zagledana u spavaće iako je očito da kraj njih mesta više nema. U Staroj Pazovi izlazi da čeka vezu, rano je jutro, restoracija je zabravljena, čekaonica zakrčena skelama i kofama punim kreča, nema kamo da se skloni. Drhture senke, kružeći oko brda kofera prevezanih kanapom, čuvaju stražu. Ukcava se s njima u jedan stari, drndav, umazan voz, osvojen smrdom mokraće, koji gegajući se, uz huktanje, zastajkivanje i očajničke piskove, prelazi most na Dunavu. To je njena stanica, Novi Sad, poznati iako nepoznati nosači, železničari, otegnuti naglasci. Tramvaj je nosi kući, s vrećom i koferom ulazi u stan, sve je rasuto i zapušteno kao što je i bilo, otvara prozore na praznu, mirnu, jedva razbuđenu ulicu i čini joj se da se nagnula nad ponorom tame i blata. Tu nastavlja život, ne zažalivši za onim koji je napustila. Ali ne može da ne žali ovaj u kome je. Žali sve: tihe ulice, malaksale prolaznike, travu koja bezizgledno đika između oglodanih kamenova turske kaldrme, žali kuće koje su za jednu senku potamnele otkako je ona odsustvovala i one koje su u međuvremenu neveštima rukama starica okrečene. Ide Bernisterovima, po prvu mesečnu pomoć, radni je dan usred nedelje, ali posrednik je kod kuće kao da je njenu posetu očekivao. On joj daje novac, njegova žena unosi kafu i zastaje na vratima, ispituju je o Nemačkoj, o Frankfurtu, o materi, o Bernisterovom bratu, kog je samo jednom videla da bi mu odgovorila na slična pitanja o njegovima u Novom Sadu. Tužno joj je i to raspitivanje o srodnicima u daljini, to upoređivanje ovoga i onoga, radoznalo, dosetljivo, a ipak nemoćno, jer se rečima kroz taj prostor ništa ne može dosegnuti. Žalosti je čak i nada tih ljudi u viđenje, u odlazak u posetu, jer je sama već prošla kroz to nadanje i prevazišla ga. Ide Miciki i nalazi na njenim vratima tuđu posetnicu; kad zazvoni, jedna postarija žena, sadašnji stanar, saopšti joj da je Micika pre dva meseca umrla. Penzionisala se, trebalo je da pređe u starački dom u Zagrebu, sve je tamo bila sredila, uplatila prvu ratu za izdržavanje, izabrala sobu u kojoj će boraviti; poslednji dan se praštala od poznanika i komšiluka, pakovala, rasprodavala i razdavala nepotrebne stvari, pa je tek uveče stigla da trkne do frizera da uredi kosu. Na povratku je više niko nije video, skinula se i legla, a ujutru kada je stigao fijakerist da je po dogovoru odveze na stanicu, i susedi obili vrata koja ona ni posle upornog

zvonjenja i lupanja nije otvorila, zatekli su je u krevetu, uredno pokrivenu, svežih talasa prosede kose stegnutih pod prozirnu mrežu, mrtvu. Srčani udar, ustanovio je lekar. Vera izlazi na groblje, nalazi svežu humku čelo koje je zabijena uglačana daska sa Micikinim imenom i godinama rođenja i smrti, ona se vrti, nema ovde sem Micike nikog svog, svi su oni otišli neobeleženi, njen otac, baka, brat, i zbog toga joj je teskobno, mada nije ništa manje teskobno videti Micikin grob, pod kojim ona izvesno leži sa svojim smežuranim licem i friziranom kosom, polako se rastačući. Koga više da žali? Žali svakoga, najednom se seća starica, svoje bake i njenih druga, koje su, zajedno s Micikom, samo pre nekoliko godina napuštale svoje kuće, u koloni koju su sprovodili vojnici s bajonetima na puškama, kako su plakale osvrćući se na ovaj prašnjavi grad koji je nastavio da ravnodušno traje iza njih. Vraća se kući, i dok joj se približava, dok je sagleda sa ugla evangelističke crkve, uvek jednaku, utonulu temeljima u zemlju, s ranama od kiše i vetra na davno nekrećenim zidovima i pocrnelom krovu, sa prozorima stana nekadašnje njene porodice pretvorenog u zvanje i radnjom njenog oca preinačenom u magacin sočiva i pasulja, njoj se čini da ulazi u još jedno groblje. Ulazi pod kapiju; ovde se obično s ponekim sretala: sa ocem, bratom, služavkom; odavde je baka, smešno kočoperna u crnoj haljini s belim kružićima i u crnom slamnom šeširu, kretala u posete; tu ju je zaustavio vitez Armanji i stežući šešir na prsa svog lepog sivog odela, govorio o svojoj čežnji za njom. Glasovi i senke! I za njim sad tuguje, za čovekom kojim se jedno vreme zanosila mada je od početka prozrela njegovu sebičnu nameru; tuguje i za tom njegovom sebičnošću, muškom, nasilnom, pitajući se u šta li se u međuvremenu pretvorila, u šta li se taj čovek pretvorio, ako je živ i nije, kao Micika, pod nekom humkom, u Mađarskoj ili drugde. Tužno joj je sad za svima koji su ikad s njom progovorili, posezali za njom, iz ljubavi ili želje, čak i za nemačkim vojnicima koji su na njoj, odlazeći na front, grčili svoju poslednju životnu volju. Sve same senke, i glasovi. Ima li ičeg čvrstog na ovoj zemlji, ima li ičeg što stoji neizmenljivo, na što možeš pomisliti a da istovremeno ne zaključiš: i to je prošlo? Ničeg, čini joj se, ničeg takvog nema. Prostorom se koprcaju želje, namere, ljudi izvikuju u njega svoj ljubavni zov i jauke bola, a sve to konačno postaje magla, koja se vuče nepovezano, kao dronjci, pokidane niti, ali šta i od njih ostaje, kad je i ona sama koja ih doziva samo jedna nit, tralja, koja će se takođe pokidati? Oseća sebe maglenom kao i taj sastav od tuđih reči i pokreta koji je ispunjava, čisto ne veruje da i sama još postoji i da nije, kao i ti pokreti i glasovi, pramen sopstvene misli. Ne ulazi joj se u kuću, a ne ide joj se ni bilo kud iz nje. Ne jede joj se, ne pije joj se, ne treba joj ničije društvo. Neko iz njenog ranijeg života saznao je da se vratila, pa danima u predvečerje kuca na vratima, ona mu vidi senku na staklu, nije Bernisterova, neka je mlada senka, s uvojkom nemirne kose začesljanim u stranu koji podrhtava, ne doseća se čija je niti želi da se seti, jednostavno čuti i čeka da ona ode. Puši i miruje. A napolju se smenjuju godišnja doba, jedno, drugo, sedmo, jedanaesto. Opet je jesen, rana, još topla, zemlja bubri, drveće u dvorištu povija se od teškog, prašnjavog lišća, muve i bumbari zuje kad ulete kroz prozor i dugo ne umeju naći izlaz. Vera se oblači, izlazi da kupi hrane. (Izlazi samo uveče.) Na usputnim kućama svetle maleni prozori, žene iza njih raspremaju krevete, negde zuji muzika s radija, neko dete, nevidljivo, viče: "Mamaaa! mamaaa!" otežući poslednji slog u očekivanju odgovora s očajem što odgovor ne stiže, i to se ponavlja,

ponavlja, sve tiše i tiše dok ona odmiče ulicom. Mama možda leži pod tatom, ili je izašla na dvorište da prostre rublje, ili se još nije vratila iz popodneve posete, ko zna, a i svejedno je, ostaje taj nespোরазум, ta uzaludnost dečjeg dozivanja, kojoj je neka daleka, nepoznata neminovnost odredila uzrok i granice. Veri se vlaže oči: zna da nikad neće biti uzrok takvog nespোরазума, mogućnost za taj uzrok iz nje je iščupana, u njoj sažežena; ali joj nije tužno samo zbog toga, nego i zbog nespোরазума samog. Oseća da ne može podneti toliki pritisak uzaludnosti, oseća da je bolesna, bolesna joj je misao, osećanje, neka bakterija joj se uvukla u vijuge mozga i tamo rije, a da ona ništa protiv nje ne može učiniti. Kad je svu izrije, ona će se srušiti ili će poludeti. Tada čuje svoje ime, više puta ponovljeno, okrene se i vidi kako za njom žuri muškarac srednje visine, krupne glave, pod lampom mu zasvetle zubi na njoj poznat način, jake mesnate ruke je obujmljuju i ona zna odnekud taj zagrljaj pa mu se predaje meko i sa ridajem ganutosti u grlu, i tek kad obujam popusti i ona uspe da se izbliza zagleda u lice muškarca, vidi da je to Sredoje Lazukić. Spušta glavu na njegovo rame i zaplače glasno, lelećući, oslobođeno.

[b]Drugi odlasci od kuće. [/b] Sep Lenart, u rano jutro maja 1941, u okračalim plavim pantalonama i beloj košulji i platnenim cipelama čija izlizana gumena potplata propušta hladnoću zemlje, sveže podšišan, gologlav, noseći paketić hrane koji mu je mati spremila i, suzeći bez glasa, gurnula u nevoljni zagrljaj, pre no što će ga pustiti i odgegati se za njim do pred kapiju, da mu maše. Ponos i stid. Ispraviti ramena da svi vide kako je odrastao i odlučan, stisnuti zamotuljak uz butinu da ga ne primete tako sirotinjskog i nespretnog za nošenje. Samo da što pre promakne ulicama. Ne, samo da to što duže potraje, neka ga svi osmotre iza zavesa koje drže pritajeno navučene, pred lupanjem svojih plašljivih srca. Devojke još uspavane u visokim krevetima, u belim lanenim košuljama, s mirisima svojih tela zagušenim dunjom, dok na dva metra od njih korača sutrašnji vojnik, tvrd, nemilosrdan, spreman da se podvrgne patnjama bitke. Izrodi nemstva, njegovi susedi, turati, blentavi, zinuli na mamin pileći paprikaš i na nov motocikl. Zato što su bogati; ne shvataju da je bogatstvo klisko ako se ne utvrdi silom, ovde u tuđini odakle bi ih najradije zvižducima i kamenicama izgnali. Bogatstvo-mekuštvo, bogatstvo-greh; samo je bogatstvo svekolikog naroda opravdano: kao sredstvo da se on raširi na ceo svet, radi većite vlasti. Prolazak ispred Hajimove kuće na raskršću, gde je kotrljao burad, izvlačio čuške, pretvorno zamandaljene, uvučenih rogova-kapaka na tucetu visokih prozora: Mi nismo tu, mi ne postojimo. Razbiti taj muk, to cmizdrenje, lažnu pokornost krvopija, razvaliti kapiju, prozore, izvući ih za klempave mesnate uši, bradatog starca, njegovu ćelavu krmeljivu žunu i potuljenog sina na prašnjavu kaldrmu, da je licima brišu, okajavajući što su digli ruku na Nemca. Mišice podrhtavaju, sad cvili on, njegova uzdržanost, neosvećenost, ne predati se slasti ličnog obračuna, obračunaće se svi sa svima, bezlično, hladno, na komandu kad je kome za koga vreme. Kamion tamo u Dudarskoj brekće - da ne zakasni? Oblije ga znoj, sata nema, ali zna da je krenuo i prerano, uostalom eno jedan drugar, sa suprotne strane, dolazi odmerenim korakom. Taj bar ima torbu, istegnutu, staru doduše, šlosersku očevu, ne zamotuljak, lišenost čak i obeležja zanimanja. Mogao bi ga zamoliti da preuzme zamotuljak i stavi ga uz svoj u torbu, ali bi to na nj upozorilo; lakše je ne reći ništa, a zašto se, uostalom, i ne podičiti siromaštvom, u vidu te šake koja sama, samo skupljen hartijom, drži

sav provijant za put. Naglasak privremenosti, koja se upravo sad prevazilazi. Momci na kamionu pevuje, dvojica se već gore gurkaju - da bi se zgrejali? Njemu više nije hladno, noge su mu se u hodu potparile, toplo je od samog kretanja, već i od pomisli da će otići. Eno šofera, pravog vojnika, u uniformi, s rukom u džepu, puši. Hoće li daleko? Ne zna se, to je vojna tajna, tako je dobro, bar da odu na kraj sveta da nikad ne vidi ovo sebično selo, ljude bez časti i kičme. Sada je, evo, stigao, hvata se za hladno gvožđe kamiona, samo mu zamotuljak smeta, ispušta ga, hartija se razmota i dva čvarka se skotrljaju u nisku travu. Opet znoj. Je li ko primetio? Svi se smeju, ali srećom ne njemu, već drugaru koji se u rvanju okliznuo i hupnuo o dno kamiona. Vine se preko ograde, od ovog trenutka, ako ga iko bude pitao, zamotuljak nije njegov, samo da se što pre krene. Odlazak Reze Kroner u jesen 1944. Bekstvo. Hoće li-neće li koje se cima tamo-amo kroz noći što ih provodi uz Hermana, u krevetu, često i bez zagrljaja jer je on premoren, juri po ceo dan s pismima, premalo je ljudi preostalo, sve veće jedinice su se povukle. Šaputanje. Vesti. Hrkanje i buđenje. Osluškivanje dalekog bubnjanja, to su topovi, ustanovljuje ona iako ih prvi put čuje, a on odriče, ne, neće Rusi doći, sigurno zna, rečeno im je, biće zaustavljeni bočnim protivnapadom kod Beograda i u Mađarskoj. Ti si lud, Hermane, veli mu ona, zaslepljen si, poslednji veran pas, zar ne vidiš da svi beže, i tvoj kapetan je oputovao, i ovaj poručnik će ti se izmigoljiti, jedino ćemo nas dvoje ostati, da nas streljaju, ja neću da budem streljana, dosta sam prepatila, sina ste mi ubili, ne mogu više - sve dok je on ne učutka: "jevrejska kurvo!" Onda tajac, ujutru oči peku, čim on ode ona zaspi dubokim snom i sanja vodu. Ustaje, izlazi u kupovinu, ulice su u pokretu, vojska se pakuje, građani Nemci prežu u kola, tako su pre pola godine odlazili Jevreji, i njena Vera i Robert. Vidi poznate i prilazi im, pita kamo će, ali joj se odgovara kroza zube, za njih je ona Kronerova, ljute se kao da je kriva što gube rat, a ako uspita Srbina, opet ne dobije iskren odgovor, jer znaju za Hermana, pa je zbog njega mrze, ili je se plaše. Najzad ga evo, u znoju, kapa mu zaturena na zatiljak, oči izbuljene u posivelom licu, dugi nos podrhtava. "Rusi su pred gradom. Moramo ići". "A poručnik?" "Oni su krenuli još jutros. Jedva sam se iščupao, zbog tebe". To je dirne. Ipak s njim, u život ili u smrt. Da iskupi sina, mrtvog. "Kad?" "Sad smesta. Kamion već stoji na Futoškom putu". "Zar neće po nas?" "Otkud bi? Po svih pedeset?" Ona ga gleda, okrenu joj se pred očima stvari koje je nabrajala nedeljama kao najvažnije da se ponesu: zimski kostim, bunda, jorgani, persijski tepih iz Robertove sobe, kožna naslonjača, nemačke knjige sa zlatnim utisnutim slovima, skoro nov hladnjak. "Jesi lud, valjda nećemo praznih ruku?" "Hvataj prvo što možeš poneti!" izdere se on. "Inače će kamion otići bez nas." Ona kao mesečar poslušna, grabi tašnu u kojoj su joj novac i nakit, trgne iz ormana bundu, podiže sa stola kristalnu vazuu, i on je već gura iz stana. "Peške? Ovako?" On se hvata za glavu, ranjava ga njen molećivi izraz, jadan izgled. "U hodniku je bicikl." "Gerdov bicikl?" I tako sedaju, ona, stiskajući uza se tašnu i bundu i vazuu, na gvozdenu spojku, on na sedalo iza nje u bluzi raskopčanoj do polovine prsa, kao mladi ljubavnici na putu ka kupalištu. Herman gura pedale, brekće, znoji se, ona se žulja na spojki, kroz grad, kroz nevidljivu porugu, ne osvrćući se, samo da im ko ne pritrči i ne zbaci ih, na drum, na drum. Odlazak Gerhardov, godinu i po dana ranije. Između dva agenta, s lisicama na rukama, kroz predsoblje, kraj bicikla koji je tu otkad je očevu radnju preuzeo komesar. Kad bi skočio na njega

opkoračujući sedalo i, odbacivši agente na jednu i drugu stranu, odjezdio, kroz otvorena vrata, pod kapiju, pa na ulicu, jer može upravljati i sastavljenim rukama? Oni bi ga međutim stigli u prvom, još sporom potezu pedalom, srušili bi ga, ili bi u njega pucali, što ne bi bilo šteta ako bi ga ubili, ali bi, ranivši ga samo, oslabili njegov otpor pri saslušavanju. Ne, trebalo je braniti se čim su ušli, skočiti do kuhinjskog stola i ubosti bar jednog nožem, zameniti život. Međutim, i to bi valjda bilo pogrešno, istrčavanje, jer još ne poznaje optužhu, uvek postoji od sto mogućnosti jedna da će ona biti pogrešna, od koje se može odbraniti. Izguravaju ga pod kapiju, na ulicu, u crn visok automobil, čija je vrata šofer, zabacivši se, otvorio čim ih je u ogledalu ugledao. Seda na meko, između njihovih dahtaja, između njihovih oštih, podlačkih znojeva. Njuši sebi u grudi, ne zaudara kao oni. Zato što je mlad, ili zato što ga nije strah, kao što njih jeste. Ovo još može biti poslednji minut bez straha, pomišlja, gledajući kako promiču ulice, večernje spokojne. Minut može biti isto što i ceo život, ako se doživi usredsređeno, ako se gleda pažljivo kako promiču kuće i prolaznici, ako se zna da se učinilo što se želelo. Šta bi mu, da nije pao i da je dočekao pobedu, sem ovog saznanja pripalo? Ništa, sem ponavljanja, koje je bezvredno, a što se tiče dodatnih iskustava, kao što su drukčiji predeli, drukčiji ljudi, neke žene koje bi pozeleo, on zna da nisu vredni pažnje u poređenju sa ovim nabujalim, sigurnim osećanjem. I da bi to osećanje učvrstio, Gerhard rastvara usta i punim grudima započinje da peva pesmu koja mu prva pada na pamet, a to je slučajno ona koju je sinoć u podrumu posle grljenja njegova ljubavnica, oslonjena na njegove grudi, metalnim ravnim altom zapevala: "Mid n Mexic ba haj ra sz lltam n", iz filma "Huarez" koji je on inače ocenio kao sladunjavu apologiju monarhije. Odlazak Slavice, udove Božić, u selo Gajdobru, po nagovoru drugoga muža, narednika invalida Veselina Đuraškovića, koji se demobilisao i onde dobio kuću. Slaganje u sanduke, krišom, od njegovih oštih očiju, svih Milinkovih stvari, do najmanje sitnice, češljica, olovke, rezaljke, jer kad joj dođe, treba da nađe sve što bi mu moglo ustrebat. Ona je ubeđena da će doći, da je živ. Nikad nije dobila izvešće da je mrtav kao roditelji drugih dečaka koji su zajedno s njim stupili u vojsku i poginuli osvajajući Slavoniju. Nestao je, to stoji, nema ga već treća godina, ali dva njegova suborca, Stevo Crnobara, koji je učestvovao u jurišu na Dravograd rame uz rame sa Milinkom, i njegov komandir čete Marko Orlović-Dečko, jedinstveno tvrde da su videli, povlačeći se sa osvojenog pa onda izgubljenog položaja na kanalu ispod mesta, kako Milinka, zaostalog iza drugova, verovatno ranjenog minom, podižu nemački vojnici na kamion. Po svoj prilici misleći da je on njihov, jer je dan pre toga dobio od komesara uniformu svučenu s poginulog nemačkog vojnika, mesto svog civilnog odela, kao nagradu za disciplinovanost i dobro držanje u borbama. Što ni ovo slikovito ukazivanje, kada se rat završio, nije navelo na Milinkov živi trag, i pored predavki Crvenom krstu i odskora Vojnom predstavništvu Jugoslavije u Berlinu, to Slavicu Đurašković onespokojava i ogorčuje, ali ne može da poljulja njeno nagonom došaptavano uverenje. Ona bi drukčije na njega mislila, drukčije bi ga sanjala da nije živ. Krišom od novog muža, koji bi da je stalno nad njom, i veselom, brine se gde li je Milinko, je li sit, je li obučen i obuven; kada je hladno, snuži se jer se podseti kako je osetljiv, ali to su uvek brige upućene živom stvoru, a čim se u njih uplete kolebanje: "možda više nije ...", misao joj se prekine, dršćući ali i likujući, jer oseća, sigurno, da jeste, jeste, da

negde postoji, živ, jer kao odgovor na njen strah kroz prostor koji ih deli zastruji topao talas prisustva. Odlazak trojke Kroner, neobičan zbog ostanka člana porodice zaštićenog poreklom i muževljevom sebično-velikodušnom odlukom da ga ne prevlači u svoju veru. Taj četvrti član visi po strani, spremajući suvu hranu i rezervnu odeću, kao ona nekadašnja služavka, što je bio, pred odlazak gazda na izlet ili ferije. Četvrti član je već i inače odeljen od ostalih zidom, ljubavničkim odnosom s feldpolicajcem Hermanom Arbajtzamom, njime ponovo svučen nazad, među nišče. Ali niščima je sada pošteđen život, dok viši putuju još više, u nebo, i to ironično saznanje dodaje ovim pripremama crtu razdražljivosti. Smotuljci hrane složeni neukusom ponovo poslužavčene, nikad istinski pogospođene, policajčeve dragane: naresci, sirevi s mnogo hleba. "Zar misliš dete time da se truže, to da vucara po marševima?" zgraža se Rohert Kroner, rastvarajući širom oči na potamnelom licu, kažnjavajući je, ne za ovo neznanje naravno, već za njeno neznanje sudbine, mada je i on samo sluti. Sluti smrt, nepovrat u ovaj zagušljivi, lažima opterećeni, greškama razrovani dom, koji mu se sad ipak čini poslednjim uporištem pred skok, kao litica iznad provalije. On sutra ima da iskorakne na ulicu, sa rancem na leđima, vodeći sobom i majku i kćer kojima treba da je zaštitnik, odazivajući se nekakvoj naredbi - nezakonitoj sa stanovišta ljudskih prava, suludo izmišljenoj - umesto da se protiv nje pobuni, kao što je učinio Gerhard. Gerhard je bio u pravu! vidi ponovo, i u njemu se ogorčeno podiže sinovljeva, nekad od njega nadmoćno osuđivana, požuda za opstankom. Živi se u trenutku, u ovom, dok je još gospodar svojih odluka, i njegova želja upravlja se posle mnogo godina prvi put opet ka toj riđoj ženi, koju je uzeo radi njenog tela, a koja se sad izmiče, da bi se davala drugome. "Zar ti nemaš pameti?" ruži je, razbacujući sa stola na kuhinjski pod nezgrapne zamotuljke, koji se onde raspadaju kao crknute žabetine, i stavljaajući na njihovo mesto što je sam odabrao: slaninu, šećer u kockama, table čokolade. "To pakuj!" gura je stolu, u razdraženju, opipavajući kradom njenu mišicu, njeno bedro, stražnjicu, zagledajući joj s pohlepom vrat, listove. Poželjna je još uvek, topla, i uveče, kada se svi razidu na počinak premoreni, on pomišlja da bi trebalo da je odvuče u svoju sobu i da je uzme, kao drolju, još poslednji put. Ali nema hrabrosti - više ni za to! - pa samo stoji, a niz lice mu se sliva znoj poniženja i straha. Vera je svedok ovog nepriličnog udvaranja, ona vidi očevo obigravanje oko tela matere, i zgađeno se zgraža. Pobeći! to je još uvek njena jedina potreba, ali i najneostvarljivija, sad kada je ne samo zadržavaju kamo po rođenju pripada, već i sele u neko izmišljeno pripadalište. Ili je ono pravo? Ona čak nije sigurna u odrećan odgovor: možda, misli, i jeste, možda nju u nekom nižem, poluživotinjskom postojanju, životarenju, kakvim prete pričanja o logorima, čeka mir, konačno, dosad neznano snalaženje. Oslonac joj je baka, ne otac, čija se životnost osvetnički razbukovala, prema jelu, što ga trpa u svoje tanko telo i osigurava spravljajući paketiće s preciznošću trgovačkog kalfe, i prema ženi, njenoj majci, koju mačorski odvratno obleće Baka ne čini ništa, ona se moli bogu. Glasno, na kolenima, sagibajući se i lupajući čelom o pod, u sećanju pronađenim nepoznatim rečima grlenim suglasnicima bogatog jezika. Vera joj nosi u njen deo kuće poslednji ručak i večeru, gura u nju hranu, koju starica, kao bolesna životinja, samo rasejano i nevoljno mrvli kroz krnje zube, ispuštajući u krilo čitave zalogaje. Tu Vera vidi uzor, u toj pogruženosti i gubljenju, i kad nastupi čas odlaska, uzima njen zavežljaj uza svoj i, na

odstojanju od oca, praštajući se bez suza od matere, koja poskakuje na kapiji dodajući im suvišne stvari i deleći neumesne savete (da joj pišu, da paze da se ne prehlade), polazi polaganim, starici primerenim korakom, u sinagogu, odakle će biti raspoređena - kako kažu - na rad da bi iskupila prestup što je drukčija. Taj odlazak, pak, uticaće određujuće na odlazak Milinka Božića. On ga je posmatrao sa strane, davno istisnut sa pozornice a nemoćan da pomogne, nenaoružan u sudaru vatrenih zmajeva koji tutnjeći gnječe svoje žrtve. Ali pola godine potom, kada iza odvedenih već traje samo sećanje, zmaj dotle potiskivan pruža najednom svoju ognjenu glavu napred, nudeći Milinku da ga zajaši. Treba ići u narodnu vojsku da se proteraju Nemci: tako pozivaju plakati u tek oslobođenom Novom Sadu, bučnom od zborovanja i seljačkih kola. Milinku se ne sviđaju ta usplahirena nadanja i strasti, ona ga podsećaju, kao i ranije svaka neumerenost, na pijana očeva busanja, čiji je ishod iskusio; njegov uzor je još uvek tiha promišljenost kakvu je u najčistijem obliku sreo u Kronerovoj kući, u onim od misli gustim večerima koje je proveo sedeći sa domaćinom pred zavesom knjiga, znajući, osećajući, da se u blizini nalazi i kreće Vera, koju će svojom promišljenošću zaslužiti. Sada se smatra obavezanim da gaženje i uništenje tih uzora osveti. Naravno, nasilnim sredstvima kojima se služi i neprijatelj - to ga rastužuje. On ne odobrava nasilje, grozi ga se, tog pozleđivanja tuđeg tela, tuđe misli, tuđe volje; smatra to za bolest. U njemu je duboko usađen strah od trpljenja, ono mu se takođe čini skretanjem s puta dostojanstva i razuma, te zamišlja, predočavajući ponekad sopstvenu starost, kako će njene ponižavajuće nelagodnosti prekratiti čim se nagoveste, ne dozvoljavajući da im bude izložen na milost i nemilost. Sada pak treba sunuti u susret slučajnih metaka, baciti se u središte eksplozija, izložiti grlo, trbuh paranju zaoštrenog i krnjeg metala. Tom iskušenju niti se oseća dorastao niti veruje da kroza nj može proći neozleđen, kao neplivač koji bi se za nekim davljenikom bacio u vodu pa upravo nagazio na jedini, pod površjem nevidljivo lebdeći splav. Još u početku svojih odlazaka Verinoj kući dobio je od Kronera na čitanje jedan nemački roman o prvom svetskom ratu, u kome ga je, među svim strahotnim i živopisnim scenama, najviše pogodio kratki opis pogibije jedne sporedne ličnosti, zato što je u njoj odmah prepoznao sebe: bio je to vojnik bez uverenja da mu se valja boriti, ubijati da ne bude ubijen, dakle bez onog instinkta zajedničkog lovcu i njegovom plenu koji od jučerašnjeg civila stvara zver što puzi, hvata zasedu, puca i sklanja se, te je i poginuo, nespretno, rasejano, znajući da mora poginuti i idući mesečarski ka toj neminovnosti, već u prvoj bici. Milinko je već tada, nad knjigom, bio siguran da bi, primoran da se bori, prošao isto tako, pa je scene s ovom epizodnom ličnošću čitao osećajući je u sopstvenom telu, njene povrede na sopstvenoj koži, i to poistovećenje se u njemu tako snažno urezalo da sad vaskrsava kao sopstvena predskazana sudbina. I mati mu, iz sujeverja što je izgubila muža usled metka, i što jedino još Milinka ima i što je on tako neuobičajeno dobar, sluti zlo, pa pokreće svoje nevisoke ali baš zato guste i pregledne društvene veze da za sina nađe sklonište od neposredne opasnosti. No upravo kada joj jedna stara mušterija, kod koje se smestio dever, partizanski komandir (Veselin Đurašković, otud poznanstvo), obeća za Milinka mesto u vojnom magacinu, tu pokraj grada, on se već upisuje na sabirnom mestu kao dobrovoljac za front. Kad je saopštio majci učinjeno i čuo kroz njen vapaj za mogućnost, sad već promašenu, spasenja, iz glave mu se

spušta u noge sva krv, jer mu se čini da je dobio i konačni znak da je, birajući između dveju krajnosti, njegova sudbina odlučila. Neće ništa poneti sa sobom, čak ni rublja za preobuku, čak ni knjigu za čitanje, jer je siguran da se spušta, mimo načela koja poštuje, ali koja drukčije ne može odbraniti, u ambis divljanja i krvi.